

ЛУАН СТАРОВА
ЉУБОВТА
НА ГЕНЕРАЛОТ

ACADEMIE MACEDONIENNE DES SCIENCES
ET DES ARTS

LUAN STAROVA

*L'AMOUR
DU GENERAL*

ROMAN

SKOPJE 2008

МАКЕДОНСКА АКАДЕМИЈА НА НАУКИТЕ
И УМЕТНОСТИТЕ

ЛУАН СТАРОВА

***ЉУБОВТА
НА ГЕНЕРАЛОТ***

РОМАН

СКОПЈЕ 2008

ЛУАН СТАРОВА
ЉУБОВТА НА ГЕНЕРАЛОТ

Уредник: *Гане Тодоровски*

Издавач: *Македонска академија на науките
и уметностите*

Јазична редакција: *Лилјана Угриновска*
Ликовно обликување: *Кочо Фидановски*
Коректура: *Драгица Тоџузовска*
Компјутерска обработка: *Драгица Тоџузовска*
Печати: „Југореклам“
Тираж: *500 примероци*

CIP - Каталогизација во публикација
Национална и универзитетска библиотека „Св. Климент
Охридски“, Скопје

821.163.3-31
821.163.3.31.09Старова, Л.
821.18(497.7)-31
821.18(497.7)-31.09Старова, Л.

СТАРОВА, Луан

Љубовта на генералот : роман / Луан Старова. - Скопје :
Македонска академија на науките и уметностите, 2008. - 491 стр.
; 24 см

На наспор. насл. стр.: L'amour du general : roman / Luan Starova. – La
saga balkanique de Luan Starova: стр. 467-475. - Објавени дела :
(избор) / изработил Љубомир Ѓоревски: стр. 477-491

ISBN 978-608-203-006-7

1. Ств. насл. на наспор. насл. стр.

а) Старова, Луан (1941-) - „Љубовта на генералот“ - Критики и
толкувања

COBISS.MK-ID 73038090

*На нашио̄ӣ командан̄ӣ
Нашӣӣе желби и молби
Кон Севинио̄ӣ
Те молиме, о Боже, услиши не*

*За нашио̄ӣ Голем Мор̄ӣје
Посакуваме да ни ос̄ӣане
О̄ӣсе̄га̄ ња навек
На Албанија да њ се ѓриклони
Нејзин син да го именуваме*

*Лаз̄гуш Порадеци
По̄градец, 1918*

П Р В Д Е Л

I

Татко беше на залезот од својот живот кога, еден ден, влегов во неговата библиотека со еден голем магнетофон и со две ленти за да го забележам одамна договореното кажување за неговиот живот. Со судни маки го убедив да ми открие некои длабоко запретани тајни од својот живот. Помислата дека неговите зборови ќе бидат заробени во магнетофонот, дотогаш го одвркаше од таа исповед. Не сакаше како што велеше, да му ја позајми душата на гаволот стравувајќи за мене да не станам, еден ден, роб на тие негови забележени зборови.

Со текот на годините, ја разбирав неговата пословична претпазливост и полека навлегував во лавиринтот на неговиот молк во кој се криеја и причините за судбинските премолчувања во неговиот живот. Беше убеден дека дури и само еден збор може фатално да ѝ ја сврти насоката на семејната судбина.

Виде не виде, на крајот Татко, сепак се согласи да ми се довери, но беше јасно дека пред себе, во тој магнетофон, чија лента започна да се врти со својот познат звук, го претпоставува гласот на непознат цензор. Несвесно шеташе со погледот, час лево час десно вообичаено за него кога кажуваше нешто доверливо. А знаеше дека

освен Мајка, во куќата немаше никого, но тоа беше одбранбен рефлекс, без да знае и самиот кога се беше здобил со него...

Така, почна првото и претпоследно Татково сведочење пред магнетофонот. По неколку дена доживеа мозочен удар, му беше одземена, и неговата најголема моќ, говорот. По брзата медицинска интервенција, неговата состојба се подобруваше, и бавно му се враќаше и моќта да говори.

Кога се почувствува навистина подобро, самиот побара да продолжиме со снимањето. Јас тоа го протолкував како добар знак, особено и поради надминатиот отпор од магнетофонот. Татко беше за прв пат решен да ми открие дури и некои нови непознати настани од неговото мистериозно цариградско време, најдлабоко сокривано во зоната на неговиот молк...

Повторно се појавив во Татковата библиотека со магнетофонското чудо, кое и Мајка не го поднесуваше, не само поради гломазниот изглед, туку и поради помислата дека непотребно ќе го измачува тукушто закрепнатиот Татко...

Двете ленти на магнетофонот почнаа да се вртат. Првин ја премотував едната лента бришејќи снимени разговори. И така, започнаа да се вртат двете колца на магнетофонот. Татко беше загледан во светлото сино око на магнетофонот кое го означуваше вклучувањето. Окото различно трепереше кога го примаше говорот. Доверувајќи му се на магнетофонот, чувствував дека слегува до дното на својата душа, до најголеми тајни во животот, чиј клуч го имаше само

тој и сега ѝ го предаваше на оваа клета машина со која, во иднина, ќе командува неговиот син.

Татко, со голема тежина, внатре во себе ги одвртуваше настаните од душата, во одмерениот ритам со кој се вртеше магнетофонската лента и која засекогаш требеше да ги задржи неговите зборови. Со голема мака корнеше зборови од себе. Се чинеше дека длабоко во неговата душа се водеа битки меѓу долго задржувани, потиснувани вистини, молкови, постојано готови да го ослободат од притисокот, но сепак задржувани со необјаслива настојчивост, невидена, речиси фанатична претпазливост од која не можеше да се ослободи до крајот на животот и која ја наследивме и ние, неговите чеда.

Беше обземен од сомничавоста, наспроти Мајка која секогаш полесно си ја ослободуваше душата од пренатрупаните зборови. Тој како да го затвораше пристапот до својата душа, стегајќи го срцето, но сега кога го насетуваше својот крај, се чинеше дека беа отворени сите пристапи кон неа.

Во еден таков занес Татко се сложи да ми раскажува за својот живот, но со јасна цел, да ми предочи да не се сопнувам на некои пречки, коишто тој, некогаш, успешно ги минал низ балканските беспака.

Сакаше да ми го остави во наследство својот глас, вистината која се криеше во повишениот или во спуштениот тон на секоја самогласка. Сакаше да ми го остави аманетот за зачувување на нашиот јазик кој во годините на егзилот почнувавме да го губиме. Тој беше свесен дека

егзилот, збогувањето со родната грутка само по себе е загуба, а животот во него постојана борба за надолнување на загубеното, потрага по патот на невозможното враќање, постојано жртвување...

Многу години по Татковото упокојување, и Мајка, неочекувано, побара да ја снимам нејзината исповед. Сакаше нејзината вистина да ја надоврзам на Татковата, во истата гаволска направа која, некогаш толку многу ја плашеше. Сакаше да биде во истата приказна, во истата судбина, дури и во записите на истиот магнетофон. Нејзиното барање многу ме растажи. Почувствував како и таа да се подготвува, еден ден, да нè напушти засекогаш...

Со насолзени очи го донесов стариот магнетофон со снимените ленти од Татковите кажувања. Мајка беше крај мене. На магнетофонот беше останата лентата од последното снимање на Татко. Лентата беше снимена до средината. Се обидов да ја вратам на почетната позиција стиснувајќи го копчето за забрзување в десно. Се поткрадоа неколку Таткови зборови. Вртењето на лентата го проследија неколку Мајкини солзи, кои се слеаја по нејзините образи. Потем лентата се вртеше брзо и говорот се слушаше обезличен. Никогаш не ги забравив тие Мајкини солзи, толку ретки во нејзиниот живот, а сега останати во лентите. Поставив во магнетофонот нова лента за да ја снимам Мајкината историја на животот...

Но, сега да се вратам на Татковото кажување...

Во очите му се читаше напорот да се со-
влада себеси и во најкритичните мигови од жи-
вотот. Сините очи му го осветлуваа лицето, на-
гласувајќи го постојаниот израз на добрина. При
снимањето, Татко сакаше крај себе да ги има
своите најверни книги со кои го надополнуваше
недокажаното, заборавеното. Се обидуваше да
ги поврзе главните пораки од своите книги, со
својот глас, доверен на магнетофонот. Веруваше
дека тоа ќе биде неговиот жив аманет, оставен
на својот син, кој, со дарбата за пишување, што
веруваше дека ја има, ќе ги разубави и ќе ги
обедини неговите расфрлени мисли и кажувања,
за да бидат почитливи и поразбирливи за него-
вите потомци.

Татко се прифати да му го довери гласот
на магнетофонот, кога постепено започна да ја
губи моќта на читањето. А тоа му беше секој-
дневна молитва што го доближуваше до бога.
Читањето му беше и постојан судир со непозна-
тото, значеше одење во пресрет на нешто што
требаше да постои, да заврши во облик на друг
живот, зачуван засекогаш. Беше тоа напор да се
сака животот до неговите последни атоми на
траењето. Читањето му беше дел од истрајбата...

Јас, пак, тогаш бев обземен од Таковото
цариградско време, времето на неговата бујна и
бурна младост, што се совпаѓаше со падот на
Отоманската империја врз чии урнатини ќе се
извиши нова Турција и во чие создавање татко-
виот вујко Фетхи беј Окијар имаше несомнено
удел како близок пријател на Мустафа Кемал
Ататурк, двапати како премиер во неговите вла-

ди, како претседател на Парламентот на Турција, како претседател на Либералната партија која ја означил мултипартиската демократија во Турција, како амбасадор во Франција и Велика Британија и верен соборец, во сите пресудни битки во создавањето на новата турска држава врз урнатините на Отоманската империја.

Токму тајните од Татковото цариградско време и најмногу го предизвикуваа моето љубопитство и сакав тие да останат забележани на магнетофонската лента. За мене беше предизвик да се открие мистеријата на татковото заминување во Цариград, токму во времето на заземањето на Поградец од Источната француска армија, по победата над австроунгарските трупи, на 10 септември 1917 г. за време Првата светска војна.

Остануваше да се открие само уште една алка за да се поврзат две значајни низи во Татковиот живот, односно да се поврзат „француската“ и „турската врска“ во неговиот живот.

Татковото ненадејно заминување во Цариград во пролетта на 1919 година, во процутот на својот живот, кое беше во согласност со копнежите на неговата мајка, мојата баба Азбие Ханума, кадиска ќерка од турска рода, од Прилеп, прва братучеда на идниот премиер на Ататуркова Турција Фетхи-беј Окијар, остануваше најтаинствениот период од неговиот живот. Многу страници испишав во романот *Тврдина од ѝејел* во потрага по тајните неговото отоманско и новото цариградско време, но остана неоткриена неговата *француска врска*, причината за неговото заминување. Макар што никогаш отворено

не ми говореше за оваа врска, која за мене стануваше митска, како некогаш пред магнетофонот за источната османска и турска, ми преостануваше да трагам по некогашните, притаени навестувања на неговото франкофилство...

Ушtie како деtie, се секавам кога Татко држејќи ме за рака ме водеше на прoшеитки низ ситариот дел на Скопје кој, инаку, се сметаше за пориа на Ориентот. Веројатно, со тоа, ја поитиснуваше својата постојана носталгија за цариградските далнини. Прoшеитките ги завршувавме на француските воени гробниците од Првата светска војна, положени на ридот, близу тврдината Кале, која се извишуваше наспроти нашата кука, на дружит брег на реката Вардар.

Останувавме едно време крај гробниците. Чекоревме низ алеите, гледајќи во лоренските крстови, на кои беа испишани имињата на загиналите војници. Татко посебно заираше крај железните крстови, чии врвови беа означени со полумесечина. Тоа беа сигурно, открит подоцна мароканските сиахи, познатите стрелци од француските одреди на Источната армија, кои на 10 септември 1917 г., го зазедоа Поградец.

Татко внимателно ги зашуваше нивните имиња. Бездруго бараше некое познато име, име на некој дамнешен пријател. Како да сакаше, несвесно, да ми го пренесе чувството за таа попрага и во други времиња, кога него ќе го нема, и заборавот ќе биде посилен од сè...

Кое беше времето на тој неизнат јунак на Големата војна? Кои беа француските војници со кои Татко, веројатно, во еден период бил бли-

зок? Ми остана засекогаш мистериозна оваа таткова потрага, која како да сакаше да ми ја остави во наследство, за да ја спасам од заборавот...

Во текот на двете снимања со магнетофонот, Татко најмногу ми зборуваше за годините поминати во Цариград, но не и за причините за неговото заминување од Поградец. Во неговите кажувања имаше еден прекин, една празнина, како амбис, до кој не сакаше да ме доближи. А токму тука се криеше неговата *француска врска*, за која, Татко ми ми проговори тогаш кога најмалку очекував, последниот ден од неговиот живот...

II

Во Скопје, во Македонија во последната станица од „итинерерот“ на татковиот Балкански егзил, во тој последен 29-ти ден на месец февруари, на престапната 1976 г., во залезот на зимата, неочекувано изгреа чудесно сонце, најавувајќи ја блиската пролет и со надојдените води на реката Вардар.

Татко беше речиси прикован за постелата на чардакот. Тука ги минуваше своите последни години од животот. Во Македонија конечно најде спокој за себе и за своето семејство. Покрај него имаше неколку одбрани книги. Веруваше дека ќе ги дочита до крајот на својот живот. Си беше, на овој чардак, како во ковчег на душата која се подготвуваше да полета, еден ден, отаде Тврдината.

Имаше, на комодата покрај него и една книга на француски јазик која ја читал додека бил при сила. Штом ја забележав книгата, претпоставив дека сакал да ми ја остави, извлечена од неколкуте други француски книги од неговата библиотека...

Започнуваа првите знаци на будење во природата, во тој последен ден од бујниот Татков живот, кој догоруваше како свеќа. Му се наметуваа последните мигови од животот. Се бореше со последните сили, колку што може да се

бори духот со ислуженото тело, готов да го напушти и да го продолжи егзилот на намачената душа.

Сите бевме околу него во тие последни мигови од неговиот живот. Не го губевме само големиот Татко, туку и нашиот кормилар низ егзилот. И во тој миг, тој не гледаше среќен, исполнет со задоволство што неговата мисија – да ги спаси своите чеда во егзил, беше исполнета. На свој начин, беше среќен што тие не му го извалкаа името кое, со големи маки, труд и жртви го градеше и го провлекуваше низ толку балкански војни, режими, идеологии, граници...

Татко имаше уште толку живот, во ретките мигови на присебност, колку за да не препознава и секому од нас да му упати последен збор. Се гледаше дека беше задоволен што неговите чеда избраа професии, кои, како што шеговито велеше, ги заобиколуваат затворите: инженер, лекар, медицинска сестра, ветеринар... Само јас излегував од неговата интимна шема, студирајќи хуманистички науки, посебно француска книжевност, препуштајќи му се на новинарството, по завршувањето гимназија. Поради тоа бев постојано во неговото видно поле. Ги читаше моите први новинарски записи, ги вреднуваше најчесто со повисоки оценки отколку што заслужуваа.

Тешко се помирувавме со блиската, неизбежна разделба со Татко. Тој не престануваше со својата голема загриженост, и во овие свои последни мигови да покажува загриженост за нашата иднина, а ние останувавме загрижени за иднината без него.

Чувствував дека ми го оставаше своето минато во наследство, да трагам по него, да го запишувам, како наша утеха, како охрабрување, кога ќе останеме без него. Бев последниот што ги очекува нестрпливо последните Таткови зборови. Тој не се будеше. Ме совладаа солзи. Го гледав Татко пред својот вечен сон. Тивко го довикував. На вратата се појави Мајка. Татко ја беше испратил да измири некои долгови, да врати некои позајмени книги, за да замине со чиста душа. Се чувствував дека има уште толку живот колку да ја дочека Мајка.

Ги отвори очите за последен пат, го упати погледот кон вратата на која, тивко, се појави Мајка. Откако го разбра нејзиниот знак дека долгот е измирен, го сврти погледот кон мене и ми се обрати за прв пат на француски јазик, со разблажен нагласок:

– C'est fini mon fils... cette fois c'est vraiment fini...*

Тоа беа последните зборови во животот на Татко, изговорени на француски јазик! Но тоа, всушност беше делот од неговиот аманет што ми го упатуваше како голем предизвик да трагам по неговата француска врска, како централен настан во неговиот живот, започната во пролетта на 1917 година, во времето на Големата војна во Поградец, на брегот на Охридското Езеро...

---

* Заврши моето сине... овојпат навистина заврши!

III

Татковите последни зборови, сами по себе, можеби немаа некое посебно значење, но тие јасно упатуваа кон француските книги во неговата библиотека. Тие беа ретки, распоредени на сите рафтови, намерно раздвоени од другите, а имаше од нив и книги кои Татко ги криеше во „подземниот дел“, односно под душемето од својата библиотека, особено во времињата кои ги сметаше за опасни како за луѓето, така и за книгите. При сите рации по книги во мрачните сталинистички времиња, за кои најчесто го известуваше неговиот верен пријател Климент Камилски, најмногу страдаа француските книги од самиот Татко. Уплашен да не упадне во нашата куќа некоја од комисиите во потрага по книги од „западната реакционерна пропаганда“, пишувани на странски јазици без оглед на содржината, Татко самиот им пресудуваше на книгите поради кои според неговите препоставки би можел да настрада. Со голема тага, како од свои блиски, се одделуваше од „грешните книги“ фрлајќи ги во огнот кој пламтеше во едно скриено место во дворот. Но беше уште потажен кога комисијата ќе ја одминеше нашата куќа а Татко веќе беше жртвувал од своите драгоцености книги, од кои не беше се одвоил повеќе од триесетина години.

Спасените француски книги не влегуваа во комбинациите на неговиот постојано променлив ред на читање на сите други книги во неговата библиотека, од кои можеше да се открие цел еден период од животот на Татко и семејството. Но последните Таткови изговорени француски зборови ме упатуваа во една посебна потрага по тајните на нивното појавување во библиотеката, но и по тајните на Татковиот живот.

Со овие книги, тој и остана докрај верен на *француската врска*, дури и во времињата кога беше најтешко да ја одржи, во страв да не биде откриена и да не ја загрози иднината на семејството. Тоа особено дојде до израз во периодот на сталинизмот, но и многу години потоа, сè дури не настапија подруги времиња.

Татко вешто и до дното на душата ја криеше својата француска врска, го премолчуваше знаењето на францускиот јазик до крајот на својот живот. Откако го реши емигрантскиот статус во новата земја Југославија, можеше малку да си ја подотвори душата, за да се проветри сите негови *врски* од минатите времиња, но, сепак, остануваше, како и секогаш во животот, крајно претпазлив.

Како довчерашен албански емигрант, особено во времето на Информбирото во 1948 г., по раскилот помеѓу Тито и Сталин, кога се замрзнаа југословенско-албанските односи, мораше да внимава на секој чекор, на местото на секоја книга во својата библиотека.

Во последните години на неговиот живот, кога земјата целосно се отвори, Татко почнуваше

да ни подоткрива настани од своето цариградско време, од својата бујна младост, од врските со неговиот славен вујко Фетхи-беј Окијар. Дури, на местото каде што некогаш беа закачени сликите на Тито и Сталин, над работниот стол во библиотеката, постави негова слика врамена со посребрена рамка.

Во ретките мигови на занес, ни ја откри и тајната за средбата со Ататурк, како врвен чин во неговото цариградско време, како извор на неговата балканска носталгија за нешто големо пропуштено во животот кога се врати на Балканот. Но воедно беше среќен што ги откри и спаси од заборав битолските кадиски записи, сицилите (од XVI до XIX век), на кои им го посвети животот. Тие го изведоа него и смејството на патот на спасот во долговечниот балкански егзил, го зајакнаа чувството за успешно остварената отоманска врска во вистинска откривачка мисија. Во 70-тите години од XX-от век, синот на Фетхи-беј Окијар, професорот Осман Окијар, го исполни аманетот на својот татко да го пронајде неговиот внук во Скопје, во Македонија, а не во Албанија и да го посети родниот град Прилеп. Со професорот Осман Окијар се допишуваа речиси триесетина години на француски трагајќи по заедничката вистина за нашите татковци.

И така конечно *отиоманската врска* беше „амнестирана“ во животот на Татко, но и понатаму остануваше недооткриена, мистериозна претходната *француската врска* збидната пред отоманско-турската. Ми стануваше јасно дека тајната на нивната поврзаност, како и тајната на

овие два пресвртни периоди во Татковиот живот, се криеше во неговата библиотека. Тука почиваше неговото време, почиваа неговите илузии, неостварените планови. Тука беа сите негови недовршени записи, букет од спомени кои никогаш не свенуваат.

Татко сигурно веруваше во бесмртноста на неговата библиотека, во неа беше собран сиот негов живот во потрага по излези кон иднината. Веруваше дека силното читање, големата упорност, трепеливост, во неговата соба со сидови од книги, ќе го открие конечно неговиот мост кон другите. Сакаше сите овие книги да ги напише во една единствена како *Историја на Балканскиот низ ѓадовите на империите*. Сакаше, повеќе во занес, химерично да ги претстави во воведот, како што самиот се изразуваше, „генералните идеи на Балканскиот“ поради кои Балканците страдаа во историјата: судирот на империите и постојаниот јаничаризам, метаморфозите на идентитетот, вавилонското проклетство, синдромот на жртвувањето дури со екстремни облици на самоуништување. Многу години помина во трагање по документи по јаничарството и јаничаризмот во балканскиот и универзален контекст. Проектот му остана незавршен, со семожни записи и книги како дел од неговата библиотека. Во еден период беше обземен од делото и Меморите на Нијаз-беј Ресенски, еден од хероите во младотурската револуција. Го преведе ова дело од старотурската османица. Ракописот не беше објавен, но се користеше во ракопис од многумина историчари во еден Институт, како и неговите

преведени сицили, други негови познати и непознати записи, преводи...

Набргу, можев да го извршам и вистинскиот инвентар на сите таткови книги, особено на оние кои потекнува од *оџоманско-џурската врска*, да ги откријам причините на нивното постоење во неговата библиотека, за конечно да појдам по *иџинерероџ* на татковата *француска врска*...

Најнапред, среде Татковите речници ми се наметна големиот француско-старотурски речник на албанскиот полиграф Сами Фрашери, кој преведе и една цела француска енциклопедија во шест томови, а Татко го имаше само првиот, донесен од Цариград. Татко го пленеше ликот и делото на Васо-паша Шкодрани, дипломец на Сорбона, султановиот гувернер во Либан, познат по својот космополитизам и европејство, автор на првиот албански роман напишан на француски јазик.

Книгите на Сами Фрашери и Васо-паша Шкодрани, беа групирани во делот на библиотеката на кој беше запишано „*инџелекџуално јаничарство*“. Овие книги, Татко ги користеше за пишувањето на својата *Историја на Балканот низ џадовите на империите*, која остана незавршена. Среде неговите книги посебно место заземаше и првата книга од четиритомниот Голем речник на Пјер Бејл. Тука имаше и книги на Монтеѕкје, Волтер, Русо, неколку книги кои се однесуваа на Балканот и Албанците во Првата светска војна. Вниманието посебно го пленеше книгата на Огист Боп *Албанија и Наполеон (1797–1814)*, издадена во 1914 г. Во библиотека-

та имаше и неколку броеви од албанско-француското списание *Албанија* (1897–1912) на славниот франкофил Фаик Коница, близок пријател на францускиот поет Гијом Аполинер.

Посебно внимание во библиотеката предизвикуваше книгата на Жак Буркар *Албанија и Албанциите*, објавена во Париз во 1921 г. Тоа беше книгата што Татко ја имаше покрај себе во последните мигови од животот и на која ме упатуваше. Тука беше и книгата на генералот Морис Сарај, *Моето командување на исток (1916–1918)*, Париз, 1920 г. Крај неа беше и книгата на генералот Анри Декуан, *Шест месеци историја на Албанија (ноември 1916 – мај 1917)*, Париз 1930 г. Некои од овие книги беа со посвети на француски јазик, но тешко можеше да се прочитаат имињата на првите сопственици. Сè беше под превезот на неизвесноста, на таинственоста...

Татко, француските книги не ги држеше класирани на еден рафт, како што тоа го чинеше со другите кои беа распоредени, најчесто, според тематските сродности. За прв пат овие книги, собрани од моја страна, на едно место, сведочеа за интересот на Татко за француското воено присуство во Албанија, за време на Првата светска војна, посебно во Корча и во родниот Поградец.

На почетокот не можеше да се насети никакво лично татково учество во настаните кои беа убаво обележани со пепелта од цигарите на Татко при заносните читања, посебно во книгите кои се однесуваа на Корчанската Француско-Албанска Република (1916), чии автори беа нив-

ните основачи генералот Морис Сарај, командант на Источната Армија, на Солунскиот Фронт и неговиот тогашен полковник Анри Декуан, директен основач на Корчанската Република.

По било кој распоред да се читаа овие Таткови книги, без неговите живи сведоштва, тие не можеа да откријат некои посебни тајни. Беше очигледно дека во нив беа назначени само насоките на незавршениот егзил кон Исток или кон Запад.

Колку и да беше верен на својата определба неговите синови да се школуваат за лекари или за инженери, во одбрамбената стратегија на семејството во егзил, едновремено, во потсвеста, постојано сонуваше еден од синовите да ја продолжи источната, а другиот западната, односно француската врска.

Првата, источната дестинација на неговите илузии водеше кон Цариград, кон Каиро, поврзана со неговото откривање на судските записи од Битолскиот кадилак (XIV–XIX век) и со продолжувањето на потрагата по нив и нивното толкување, а другата, западната дестинација водеше кон Франција, кон Америка...

Криејќи го своето минато и своите неостварени идеали, Татко стравуваше за иднината на своите чеда за тие да не им бидат пречка на нивниот пат. Сепак, во мене постојано зајакнуваше свеста за величината за Татковите опции во страдалниот балкански живот и желбата да ја продолжам неговата потрага...

И така се определив да трагам по одамна забравените дестинации на физичките и мен-

талните движења во неговиот живот, чии траги беа набележани во страниците на наследените книги. Коцката на судбината, со тоа беше фрлена: потрагата, откривањето и продолжувањето на Татковата *француска врска* започна целосно да го исполнува мојот живот, верувајќи дека еден ден ќе ја откријам нејзината генеза, најголемата тајна на татковите книги.

Татко ниту во своите најоптимистички замисли, не можел да претпостави дека еден од неговите синови еден ден ќе стаса во Париз, да ја претставува „земјата на егзилот“ Република Македонија, (1994–1999) како нејзин прв амбасадор во Франција, откако претходно ќе ја претставува Југославија во Тунис и при Палестинската централа (1985–1989). И при овии мисии ги носев основните книги на Татковата *француска врска*, не помислувајќи ниту во еден момент во долгата дипломатска мисија, дека тие ќе ми помогнат да ја откријам тајната на Татковата *француска врска*...

IV

Судбата те изненадува најчесто таму каде што најмалку ја очекуваш. Со години минував крај кејовите на Сена, во земјата на париските букинисти, која беше можеби најголемата, вечно прелистувана енциклопедија на сето човештво. Во таа голема жива и подвижна библиотека, во која Борехес го откриваше постоењето на рајот, се поврзуваа различни времиња, народи, континенти. Книгата овде беше мостот кој ги поврзуваше и бреговите на минатото и иднината.

И така еден ден од моите париски дипломатски години, во една од бројните ламаринени кутии, наредени на еден од кејовите на Сена ме очекуваше постојано бегливиот сигнал на семејната судбина. Кутијата на која беше запишано со големи букви Отоманска империја, Турција, веднаш го привлече моето внимание.

Кутијата беше преполна со разгледници, фотографии, мапи, медали, поштенски марки од Отоманската империја и нова Турција. Си ја замислував ламаринената кутија на букинистот како вистинска Пандорина кутија, во која, низ различни симболи, почиваше времето на паши, садраземи, султани, војсководители, јаничари и на многу други и од која требеше да се ослободи еден ден надежта на духот на тоа веќе исчезнато

време. Имаше и слики на одреди јаничари, епизоди од познати битки на море и на копно, стари мапи на провинции од Отоманското Царство.

Рамнодушно гледав по гордите лица на некогашните властодршци од кои некогаш се тресеше светот, сега собрани во најобична ламаринена кутија. Во еден момент кога сакав да се оддалечам од кутијата вниманието неочекувано ми го обзеде еден врзоп од фотографии, документи, разгледници. Ликот на првата фотографија ми се стори од некаде познат. Ја издвоив фотографијата од другите. Убаво ја погледнав. Па тоа беше сликата на Фетхи-беј Окијар, од времето кога беше амбасадор на Турција во Париз. Ме обзеде силна возбуда. Во мигот ми се наложија безброј прашања на кои немав одговор.

Како стигнале сликите на Фетхи-беј во оваа ламаринена кутија на брегот на Сена? Зар не беше тоа игра на судбината и на случајноста кои ме следаа во мојата семејна потрага? Букинистот кој беше близу до мене ја забележа мојата возбуда. Насети дека се работи за откритие, само не знаеше за какво. Му кажувам оти сакам да го купам целиот врзоп фотографии и документи со ознаката Фетхи-беј Окијар. Не го прашувам за цената. Дури му кажувам дека тие за мене немаат цена. Подготвен сум да му платам на букинистот колку што ќе побара. Тој задоволно ме погледнува, среќен ја споделува мојата радост. Ми ги подарува сликите. Ми кажува оти букинистите се најсреќни кога заслужено даруваат книги. Можеби и затоа се букинисти. Му кажувам кој бил Фетхи-беј Окијар. Букинистот гордо се одда-

лечува кон другите кутии. Како да се работи за негово откритие. Јас продолжувам со истата возбуда да ја гледам фотографијата. Ја вртам на другата страна. На едениот агол ја забележувам датата, 30 август 1930 година, а крај неа печат на весникот *Пеџи Паризиен*, со назнака Фетхи-беј Окијар, министер на Турција. На другата фотографија е забележано: Фетхи-беј Окијар, амбасадор на Турција, 7 април 1925 година. На оваа фотографија татковиот вујко беше во свечена амбасадорска одежда, седнат на фотелја, крај каминот во свечениот салон на резиденцијата, во очекување на посета на некоја видна личност. Над каминот, голем сиден часовник покажува точно 9 часот и 20 минути, во еден од париските денови на амбасадорот Фетхи-беј Окијар.

Се подготвувам да заминам. Го барам со погледот букинистот за да му заблагодарам. Тој пријдува. На заминување ми ја открива тајната како се нашле овие фотографии во кутијата од ламарина со документи од Отоманското Царство. Букинистот, откупил еден дел од застарената документација на весникот *Пеџи Паризиен*, верувајќи, дека, еден ден некому ќе му се најде. На заминување букинистот ми подарува еден стар број на списанието *Илустрацион*, број 3893 од 12 октомври 1917 година. Ми вели дека во списанието има интересни написи за Балканот. Започнав набрзина да го прелистувам списанието. Веднаш ми падна в очи клучната илустрирана статија со слики од мојот роден Поградец под наслов: *Усїех на Исїочнаїа армија – заземен е Поградец на брегоїи на Охридскоїо Езеро*.

Случајот го одречуваше своето постоење. А зар случајноста не завршува најчесто во самата судбина? Од кутијата на букинистот сигурно ми намигнуваше самата судбина. Какво ново неочекувано откритие!

Зар беше можно?

Откритието на сликите на Фетхи-беј Окијар од времето кога беше амбасадор на Ататуркова Турција и написот за битката за Поградец 1917 г., се случуваше при крајот на мојата мисија како амбасадор во Франција...

Букинистот веднаш ми разјасни како се нашле овие фотографии во лимената кутија, а за списанието немаше што да ми каже. Еден ден тој откупил дел од старата фотодокументација на весникот *Пейли Паризиен*. Овде, крај Сена, фотографиите како по аманет на судбината очекувале да се најдат во вистински раце...

Со списанието замислено, нурнат во балканското време, среде Париз чекорев крај брегот на Сена. Не престанував да ги гледам фотографиите и да го прелистувам списанието. Во моите идни записи требеше да ја откријам врската помеѓу нив, врската помеѓу две времиња од татковиот живот – Поградец од времето на Првата светска војна и заминувањето за Цариград. Можеби во ова откритие се криеше тајната за татковата *француска врска*. Можеби! Но требеше да мине уште многу време...

V

Останаа претпоставките дека еден ден ќе се подотвори вратата на светот од Татковата таинствена *француска врска*, толку насетувана во моите потраги во неговите книги. Сепак, остануваше времето да си го стори своето. И го стори...

Зар можеше судбината, трагајќи по историјата на Татковите книги, како алтернатива на балканската историја, да ми направи поголем дар во долговечниот семеен егзил, отколку вистинското *враќање од егзил*, во родниот Поградец, на албанскиот брег на Охридското Езеро, по цели шеесет години откако на двогодишна возраст, со семејството ја минавме невидливата граница среде Езерото и се најдовме во друга земја, во Македонија, во земјата на спасот за него и за неговото семејство во една далечна и темна ноќ на 1942 година, потоната во заборавот на времето.

Заминавме таинствено, под закани и со смртта зад петиците, разделени засекогаш, небаре осудени на вечнина на двата брега на егзилот на големото Езеро, нашата последна татковина...

Таа сѝушена ноќ, ѝред шеесет години, во нашата семејна судбина. Нашето кајче, шито го носеше нашиот ојсѝанок, усѝешно им ѝркосеше на брановите. Ушите неколку очајнички

завеслувања, ѝа ние ќе ја минеме границата која не беше означена, но сѝе силно ја чувствувавме, дури до длабината на нашиите уѝроби. Означен на самоѝи праг на живоѝоѝи од границата, задржан во ѝоѝлаѝа мајчина ѝреграѝка во ноќната ѝишина, ѝред ѝрисианоѝи на друѝоѝи брег, сѝоред сеќавањата на Мајка, сум велел: „Одиде во Адеѝ (Поградец)!“

А ние всушност ѝеѓавме од родноѝи град! Додека ѝаѝувавме кон друѝоѝи брег Мајка не ѝресианувала да го моли бога среќно да ја минеме границата. И сѝе во кајакѝи кој шеѝоѝум, кој молчешкум верно ја ѝридружувавме Мајкината молиѝва. Кога сѝиѓнавме среќно на друѝоѝи брег, ние оѝиѝогаѝи не ѝресианавме да веруваме во бога...

Предодреден од судбината да ја запишувам семејната хроника во егзил, со страници за животот и за смртта во неа, од двете страни на границата, доживувајќи го падот на сталинистичко-комунистичкиот режим, во родната земја Албанија, кој беше неприкосновен господар на границите, а ние нивни големи заложници, па и самите станавме луѓе–граница, бев бескрајно изненаден, кога од родниот Поградец, во пролетта 2004 година стаса абер дека по иницијатива на четириесетина интелектуалци, ме прогласиле за почесен граѓанин.

Пишувајќи, никогаш однапред не размислував, а уште помалку верував дека книжевноста носи слава. Напротив, отсекогаш повеќе верував во пишувањето како мачеништво со кое се исцелува длабока болка ...

Кога дојде аберот за конечната пресуда на судбината за *враќањето од егзил*, речиси и немаше со кого да ја споделам радоста. Ги немаше повеќе оние на коишто животот им помина во надевање, во прв ред, Татко и Мајка, *да го сѝиѝ-наѝи враќањето*. Ги немаше ниту тројцата постари браќа, и тие родени во Поградец, со постојани живи спомени и кажувања за детствата поминати таму. Какво поигрување на судбината! Само јас го стигнав *враќањето*.

Се враќав во мојот Адеп што го напуштивме со чунот на судбината пред шеесет години. Сега јас бев сам во чунот, лишен од топлината на Мајчината прегратка која толку ми недостасуваше во овие мигови бродејќи кон другиот брег на егзилот. Бродев и ги остварував желбите на блиските, а исчезнати, оставен сам да го одболедувам моето *враќање*.

Така ти е на клетиот Балкан, никогаш да ја достигнеш вистинската полнота и среќа на животот. Тука прерано се вести залезот на сонцето. Преовладува чувството на пребрзо изминатиот живот. Речиси по правило, луѓето во егзил, пресечени во душата од границата, не престануваат, во текот на целиот живот, да го сонуваат животот на другата страна од границата.

Во мојот случај беше тоа голем, постојан сон, понекогаш дофатлив, јасно пренеслив во јавето, а други пати нејасен, недофатлив и изгубен во заборавот. Само во сонот, кога ќе се најдев отаде границата, во родниот град, останував незабележан од никого. А кога ќе ја минев границата, оддалеку, близу родната куќа крај Езеро-

то, ми се покажуваше човек со униформа и со оружје в рака, и мигум се будев. Се ослободував од стравот во сонот, кој ме следеше со години... Никогаш, ни во сон, не можев да ги поминам неколкуте чекори до куќниот праг...

Кога првин си замина Татко, а по неколку години и Мајка, со болката по предвреме заминатите синови, ми се враќаше стариот сон, со позачестено минување на границата. Се доближував до куќата. Повеќе пред неа го немаше човекот во униформа и со оружје в рака. Сега слободно го минував куќниот праг. Влегував во куќата. Но, таа беше празна. Сите нејзини жители беа одамна заминати, исчезнати... Се качував на чардакот, погледнував кон небото во потрага над Езерото, по облак, како оној од платната на Шагал, кој пренесува едно семејство, ослободено од сите граници, помеѓу земјата и небото. Си го доживував, само насоне, неоствареното *враќање* на Мајка и на Татко, на браќата и на сите блиски, во мртвиот дом на семејството, со сите жртвувани животи. Во овој дом крај Езерото, јас требеше да бидам прогласен за почесен граѓанин...

И така дојде времето сонот да стане јаве, а јавето сон. Некогаш прогонети од родната грутка, со забрането *враќање*, дури и во соништата, се ставав во позиција да се пренесам од испишаните страници на семејната хроника, на нејзината метафизика, во реалноста на едно друго време, кое верував дека повеќе никогаш нема да ми припаѓа...

VI

Осамна и тој ден во мојот живот. Појдовме кон македонско-албанската граница, кон Поградец, со блиските од семејството. Како по обичај, запревме пред самата граница, која продолжуваше во Езерото, кај Манастирот *Светии Наум*, тоа неодминливо светилиште на семејниот егзил, на таа рамнотежна точка помеѓу човекот и просторот, помеѓу екстазата на верувањето и неизвесноста на постоењето.

Некогаш, според семејната легенда, наши предци го чувале Манастирот. Овде, и порано, откако преминавме од оваа страна на границата, постојано доаѓавме, сите од семејството. Доаѓаше и Мајка за да запали свеќа во Манастирот велејќи дека, уште кога била млада невеста, тоа го правела со нејзината свекрва, како и сите други рисјани и муслимани од Поградец.

Доаѓаше овде и Татко, за да си ја растопи големата носталгија во душата, со која тешко го поднесуваше животот зад границата, иако тоа никогаш не ни го покажуваше. Доаѓаа тука и моите браќа со големата таткова дулбија, поодблизу да го гледаат родниот Поградец. Доаѓаа тука и припадници на другите генерации од семејството, пред тој голем балкански ѕид, пред таа граница која беше невидлива во сината езер-

ска површина, а видлива на блиските ридови, низ кривулестата поткастрена шума и низ бодликавата жица. Доаѓав и јас во ова светилиште со моите блиски, но и со пријатели од големи далечини...

Една година, на големата карпа, пред Манастирот, висната како балкон над Езерото, близу невидливата граница во водата, се најдов со поетот на шпанскиот егзил Рафаел Алберти кој четириесет години, од едниот брег на Атлантскиот Океан, ги довикувал своите, од другиот брег, во родниот Кадиз. Јас сум овде постојано во проломот, кажуваше поетот, на самиот брег, свртен постојано кон почетокот, како и морето, не можам да отстапам. Затоа сум тука, постојано поттикнуван да си го слушам гласот среде брановите.

И јас си имав право на својот ритуал на брегот пред Манастирот, загледан преку границата, во родниот град. Така беше и овој пат, макар што, по малку време, требеше да ја минам судбинската граница.

Станувам почесен граѓанин на таа далечна точка на хоризонтот која, отаде невидливата граница во Езерото, половина век се зголемуваше во мојата бујна егзилска имагинација и неизлечива меланхолична носталгија. Запирав овде, пред Манастирот, како пред некое анти-светилиште на моите пропуштени верувања, на сите можни исцелувања.

Стигнував на задоцнетиот омаж на исчезнатите херои на семејниот егзил. Тоа беше нивниот свет омаж, на кој, небаре и трансцедентно,

имаа право, а јас, поштеден од смртта, им го должев. Тие ќе го празнуваат моето, а со тоа и своето *враќање*...

Се најдов повторно на другиот брег на езерото, шеесет години подоцна, на брегот на анти-егзилот. Бев со сите, а како никогаш сам. Судбински сам. Сите мои неиспишани ливчиња, чие соголено стебло бев самиот јас, стеблото на семејната сага, врз кои требаше да се допишува горчливата вистина на егзилот, се вееја, небаре откинати од некои непостојни годишни времиња. И самиот, во тие мигови, кога книгата стануваше живот а животот книга, како да не бев докрај свесен дека моето *враќање* во родниот Поградец, означуваше нова гранка на моето семејно стебло...

Со солзи во очите, кои навираат сами при *враќање* од егзил, и со сите задржани солзи на исчезнатите блиски, ги кажував тажните сведоштва за животот од другата страна на границата. Млади, деца, во росата на животот, читаа фрагменти од сведоштвата за Татковите книги, на нивниот мајчин јазик и на други јазици. Тие го читаа пасажот за *враќањето* на едно нивно другарче, од некое друго време, во родниот Адеп...

И така, конечно, исчезна таа граница поради која бевме во егзил, како последен балкански сид. Границата поради која Мајка прерано остаре, а Татко засекогаш ги загуби илузиите на новите заминувања, без кои му се губеше смислата на преостанатиот дел од животот.

Дали *враќањето* од егзил требаше да го значи и крајот на мојата албанска и балканска

семејна сага? Предоцна вратен во татковата Итака, не ми преостануваше ништо друго освен да трагам по причината за неговите први егзилски фуги. Верував дека во потрагата по Татковите бегства, сам и со своето семејство, конечно ги откривав сите коти на неговите заминувања од Поградец до Цариград и Каиро, со брод преку Драч и Италија, во дваесеттите години на XX-от век. Потоа, во триесеттите години, следеа неговите заминувања во Бари, Бриндизи, Римини, Венеција и Рим, на единственото патување со Мајка, и, на крајот во четириесеттите години неговото конечно заминување во егзил, од Поградец, најнапред во Струга, па потоа во Скопје.

Во итинерерот на Татковиот егзил, по кој се движеше со години мојата имагинација, со спомени кои ми ги кажуваше, со сета мистериозност, блескаше годината 1917 која ја криеше татковата, *француската врска*, од времето на Првата светска војна, особено врската со францускиот заповедник на Поградец, командантот, тогаш полковник, а подоцна генерал на француската армија Едуар Огист Иполит Мортје.

Јазолот на таинствената Таткова врска започна да се разврзува токму на денот на моето *враќање* во Поградец, како според некое непредвидливо сценарио на судбината.

Изгубената земја повторно стануваше моја. Бев загледан кон спротивниот брег на егзилот. Од занесот ме отргна благиот глас на стариот пријател писателот и лекар од Поградец Мисто Маркај:

– Најпосле се врати во твојот Адеп... Со години те чекавме.

– Малкумина се вративме... Постарите не стигнаа...

– Нека им е лека земјата... Ти ни ги носиш во своето дело...

– Друго и не ми преостанува!

– Но сега земјата ти е отворена! Ги нема границите!

– Така е! Ги нема и луѓето кои го вардеа нашето време. Помина половина век. На нашите им беше забрането да се сеќаваат на минатото...

Мисто Маркај, писател, со постојано благороден израз, во градот беше познат и како лекар и како пријател на поетот Лазгуш Порадеци. Се интересираше за понатошошното пишување на балканска сага. Враќањето во родниот Поградец обврзува.

– Добро, – му реков, – но сè уште трагам по Татковиот живот во Поградец, особено за време на француската окупација во 1917 г. Открив дека го познавал францускиот командант на зоната на Поградец, Едуар Мортје...

Мисто Маркај, видливо изненаден, ме погледна, а јас го запрашав:

– Како можам да дојдам до сознанија за командантот Мортје? Дали знаеш кој бил тој?

– Се разбира дека знам. Едуар Мортје беше наш зет. Се ожени, додека беше командант на воената француска зона во Поградец, со Атина Лазар, сестра на мојата баба. Имам и фотографија од венчавката...

Така ти е со историјата на Балканот. Половина век очекуваш значаен расплет на некој настан. Минуваат генерации. Се разминуваат времиња. И кога ти се чини дека преовладал заборот, однедаж, некој од потомците, ти го кажува клучниот и пресвртен настан, со невидена леснина...

VI

Така книгите, пишувани во потрага по патот на *враќањето* од егзил, станаа мостот преку кој требаше да се мине бездната на времето и да се стаса до овој ден. На денот на прославата, Мисто Маркај ми даде примерок од весникот Коха (Време), од 31 март 1923 г., објавен во Корча и примерок од книгата, на Лазгуш Порадеци, *Албанските училишта во Поградец*, објавена во 2002 г., а која се однесуваше за албанските училишта, отворени за време на француската окупација, во 1917 г. Го држев во рацете весникот, бегло го прелистував и еден од написите ми го запре здивот. Се однесуваше на Татко. Тој, симболично, требаше да ми врати дел од неговото, толку долго и грижливо затајувано време. Се откриваа непознатите тајни на Татковото време кое можеше да се насети од затскриените книги во неговата библиотека и од последните зборови, изговорени на француски јазик.

Требаше да минат дваесет и шест години од Татковото заминување, па само една страница од весникот Коха да ги оживее, да ги разбранува затајуваните значења на француските книги од Татковата библиотека, некои обележувани со пепелта од цигарите при неговите

дамнешни читања, да означи нов предизвик во потрагата по татковото француско време.

До овој миг не можеше да се наслути никакво лично Татково учество во бурните настани, кои се однесуваа на корчанската Француско-албанска република и на нејзиното проширување кон Поградец, во периодот од 1916 до 1920 г.

Сега стануваше разбирливо и присуството на книгите во татковата библиотека од генералот Морис Пол Емануел Сарај, полковникот Анри Декуан и мајорот Жак Буркар. И според кој било распоред да се читаа овие книги од Татковата библиотека, без неговите живи сведоштва, без податоците кои ги открив во Поградец, при моето *враќање*, не можеа да откријат никакви посебни тајни...

Библиотеката е изворот на големите илузии на читателот. Но зар новата книга не може да го промени поредокот на идеите, на вредностите, да предизвика семожни нови валенции на значењата како и при најсложените хемиски реакции? Таква книга јас држев во своите раце. Тоа беше токму книгата *Албанскиите училишта во Поградец* која, за жал, не можеше да стигне до Татковата библиотека во неговото време. Со занес ја прелистував книгата крај Езерото.

Откривањето на оваа книга ѝ даде сосема нова перспектива на потрагата по тајните кои ги криеја Татковите книги. Дотогаш немаше никакви траги, документи, ниту негови спомени за да се открие двегодишниот период на Татковата француска врска. Се најдов среде откриените Таткови сведоштва, пред разрешницата на

една одамна завршена војна, Големата војна на Балканот, пред речиси еден век. Вистина, имаше и други војни по неа, но оваа војна, по своите значења и по последиците никако не завршуваше и засекогаш остануваше Голема војна на Балканот. Не можев да поверувам, дека толку доцна во животот, едно сеќавање, зад силниот превез на тишината, можело да тежи, да притиска во свеста, за да помине во катарзични зборови кои ја ослободуваа вистината.

Си поставив задача, небаре во личен реванш кон историјата, да трагам по балканската епизода на француските војници, полковници, генерали, команданти, со кои се вкрстил Татковиот живот уште во самата младост, во времето на Големата војна.

Кои беа тие војници, дојдени од сите страни на светот, припадници на сите раси, на повеќе националности и вери, кои на Балканот не се судрија само со вистината на неколку народи туку и со нивните обичаи и менталитети, со нивната беда и со потиштеноста по жестоките Балкански војни? Сакав првин да дојдам до вистините за нив, а потем до вистините на нивните големи и мали битки, за нивните порази и победи, подеми и падови, да го продолжам патот на потрагата назначен во Татковите француски книги, добиени како подарок од француските војници.

Патот, најнапред ме водеше кон Солун, средиштето на војските на Источната армија, на чие чело се наоѓаше генералот Морис Сарај. Овој пат ме водеше и до основањето на Корчанската Република, од страна на полковникот

Анри Декуан и, на крајот, до родниот Поградец и до командантот Едуар Мортје, како и до неговиот пријател мајорот Жак Буркар. Откривав еден мал „заговор“ на француските генерали. Поддржувајќи ја албанската Корчанска Република, некои од нив доаѓаа во судир со француското Министерство за надворешни работи и со Министерството за Војна, наводно поради застранување од официјалната линија на сојузниците. Ги обвинуваа за албанофилство, за свирење според свои ноти во планираните победнички маршеви кои, според претпоставените во Париз, не воделе кон остварување на стратегиските воени планови и интереси во Големата војна, туку до нивните лични и политички химери и вознеси на балканските боишта, од кои се очекуваше разрешницата на светската војна.

Француските офицери во Големата војна можеа да бидат обвинувани и за „македонофилство“. Соочени во директен контакт со населението во Македонија, тие можеа да создадат врз основа на лични искуства јасна претстава за посебниот етнички состав на Македонците, наспроти постојаните пропаганди. Така, на пример, Едмон Бушије де Бел, на висока функција во главниот штаб на Источната армија во Солун, престојувајќи цели две години во Македонија за време на одлучните битки ќе ја напише книгата *Македонија и Македонциите* (објавена постхумно во Париз во 1922 година и наградена од Француската академија), во која со автентични сведоштва ќе сведочи дека „Македонците имаат свој говор кој не е ни српски ни бугарски“, тврдејќи изричито

во книгата оти „би се направила огромна грешка ако на Македонците се гледа како на етничка материја што може да се меси и дотерува по волја“. Едмон Бушије де Бел не стигна со своите соборци да ја прослави победата минувајќи низ Триумфалната порта во Париз. Тој загина во 1917 година во завршните битки во Македонија и е погребан во Француските воени гробишта во Скопје. Но неговата книга за *Македонија и Македонциите*, остана драгоценост сведоштво за уште една Мала битка во Големата војна што ја водеа француските војници на вистинското разбирање на Македонците на Балканот, надоврзувајќи се на драгоцените прилози на познатите француски големи автори какви што беа нобеловците Анатоли Франс, Ромен Ролан, потоа на Анри Барбис, Жан Ришар Блок, Виктор Маргерит, Франсис Чурден, Шарл Вилдрак, Мишел Мерле, научникот славист Андре Мазон и многу други.

Ми преостануваше да појдам по генезата на „заговорите“ на француските генерали, во прилог на вистината за Албанците. Потрагата требаше да започне од првиот „заговорник“, па, на крајот, да се стигне до последниот командантот Едуар Мортје, подоцна генерал, Татковиот пријател од младоста, главниот протагонист во Татковата француска врска.

Но тоа беше долг, многу долг пат...

Патот започнуваше во Солун, во генералштабот на Морис Сарај, во кампот на *брадеситиите* војници на *Исџок* (*Poilus d'Orient*). Придонесот на овие француски генерали во нивната проалбанска битка беше голем, но, во времето

на сталинистичкиот комунизам, беше неправедно маргинализиран, препуштен на заборавот. Ги сметаа за припадници на „францускиот империјализам“, кои, во спрега со нивните „лакеи“, албанските бегови, владееја со југозападниот дел на распарчената Албанија, за време на Големата војна...

Требаше да мине речиси еден век па, со падот на комунизмот и на границите во Албанија, во родниот Поградец, на денот на *враќањето*, да започне да се открива вистината за француските генерали, за нивниот проалбанска „заговор“, за нивните необични судбини во кои беше вплетен и Татковиот живот...

VIII

Со оживеаните Таткови сведоштва и книги, се најдов пред непознатите страници на една одамна завршена војна. Тоа беше Големата војна која сè уште остануваше жива на Балканот со своите незгаснати значења.

Требаше бездруго да започне потрагата по вистината за главниот „заговорник на албанофилството“, командантот на Источната армија во Солун генералот Морис Сарај, и тоа токму од неговата книга во Татковата библиотека, *Mon commandement en Orient* (1916–1918), објавена во Париз во 1920 г. Тешко можеше да се открие од кога Татко ја поседувал оваа книга, од кого ја добил, а од која не се одвои до крајот на животот. Таа како да ми беше оставена во аманет за, еден ден, да сведочам за „проалбанскиот заговор“ на француските генерали чиј зачетник беше бездруго, токму генералот Морис Сарај.

Патот водеше првин кон Солун, па преку Корча за, најпосле, да се стигне во Поградец, во следењето на албанофилската линија на француските високи офицери која беше спротивставена на онаа државната, спроведувана преку француското Министерство за војна и на Министерството за надворешни работи.

Во тоа време, Солун беше вистински Вавилон, Балканвавилон на народи, верувања, раси. Се извишуваше како една мистична тврдина од цркви, цамии, синагоги, низ кои очајните верници, во времето на Големата војна, испраќаа кон небото една заедничка молитва за спас во тие тешки времиња.

Многумина од довчерашните отомански елити, кои не можеа да се помират со поразот, беа готови да водат свои војни. Да го одбранат некогашниот Вавилон на нивните предци, во кој според нив царувала меѓусебна толеранција, разбирање, соживот. Крај Беас-куле, таа мала отоманска тврдина, се извишуваше новата вавилонска тврдина од војски на дваесетина народи, со која раководеше генралот Морис Сарај. Дојдоа многу млади луѓе, со силни младешки илузии, осоколени со силни патриотски идеали, оставајќи ги своите животи, покосени од маларијата и од други болести, уште пред да се најдат на бојното поле. Тие што гинеа на фронтот беа „посреќни“ од оние што умираа од болестите.

Генералот Морис Сарај беше командант и на едните и на другите. Тој стигна на Балканот со скршено срце. По битката на Марна, по Вердун, стратегиско упориште во Големата војна, генералот Сарај, командант на Третата Армија, требаше да замине во Солун, на чело на штотуку формираната Источна армија. Макар што западниот фронт беше главен во Големата војна, каде со години се водеа најкрвавите битки во историјата на Европа, балканскиот фронт, беше неправедно минимизиран.

Генералот Сарај, со својата армија, која беше создадена откако Бугарија застана на страната на централните сили, стигна предоцна за да ги спаси српските војски. Војските на сојузниците, под негова команда, со години ја очекуваа големата пресудна битка. На генералот му преостануваа малите битки од кои не се излегуваа како конечен победник, достоин за слава. Генералот Сарај требаше да изврши притисок врз германофилскиот грчки крал Константин да мине на страната на сојузниците или да абдицира. За да го заштити левото крило на Источната армија од австриско-бугарското надирање и со цел да се поврзе, на Запад, со италијанската сојузничка армија, полковникот Анри Декуан, предводејќи една воена единица ја формира малата албанска Република Корча, на дел од територијата на распарчената Албанија.

Свесен дека никогаш нема да стане херојот на големите битки кои се водеа на северните боишта и дека никогаш нема да помине низ големата Триумфална порта во Париз, со победниците, генералот Сарај си остануваше помирен со сјајот и со бедата на својата воена мисија. Во мигови на осама, сè повеќе веруваше дека некој, токму во залетот на неговата кариера кога, по Вердун и Марна, требаше да се најде на една од челните позиции на генералштабот на Француската армија во Париз, „го спушти на земја“, испраќајќи го на Балканот, во вавилонскиот Солун.

Генералот требаше да се раздели и од својата млада и убава свршеница. Злите јазици ве-

леа дека на генералот му преостанувало да води две големи битки: да биде победникот на Источниот фронт и да ѝ се врати жив и здрав, што поскоро, на својата млада невеста. Затоа, според некои историски аналитичари, се покажуваше како премногу решителен а, според, други, и непослушен пред своите претпоставени во Париз. Се чинеше дека сакаше некако пребрзо да ги реши проблемите на балканскиот фронт. Имаше мигови кога се чувствуваше, на фронтот, како генерал во лавиринт кој го бара, со својата војска, излезот во победата која, со години, не се најавуваше.

Во некои мигови се чувствуваше како осамен барон, во балканската пустелија, кој престануваше да испраќа носталгични писма до својата сакана. Меѓутоа, тој имаше и постојани несогласувања со претпоставените од париската централа, посебно од Министерството за војната, особено кога беше во прашање прагматичната стратегиска воена визија на теренот. Тој веруваше дека генералството се здобива и се одбранува само на бојното поле, при силната миризба на барутот и крвта. Не ретко, и за инструкциите кои доаѓаа од генералштабот, по анализата на податоците од сите центри во француската метропола, тој секогаш имаше свој одговор, свои контраинструкции. Неговите лични, радикални ставови најчесто ги поврзуваа со неговото масонство и левичарство. Тој знаеше дека само триумфот во една голема битка можеше да го извлече со слава од Балканот, но, исто така, однапред беше убеден дека нема да

биде генералот, командантот на пресудната битка. Му преостануваше да се задоволи со славата на малите битки. На своите потчинети често им се доверуваше:

„Нашата најголема победа ќе биде ако на овие намачени жители на балканскиот пекол, им влееме малку надеж за живот“.

Генералот Сарај беше свесен дека на Балканот не може да се изведе некаков наполеоновски подвиг, некоја голема победа над противниците. Минаа тие времиња, а и самиот Наполеон, на крајот, не заврши славно. На генералот Сарај му преостануваше да верува во победата вон воените траншеја, да ги разбере луѓето околу нив, тие вечни губитници во војните. Често, од својот генералски кабинет во Солун, остануваше загледан кон патот Виа Игнација, кон тој дел од големиот римски пат, замислен и остварен како излез од Балканот, а сега прекинат мост помеѓу Исток и Запад. Зар не требаше овој мост да ги врати Балканците во Европа?

IX

Градот Солун, по Балканските војни и по падот на Отоманската Империја, живееше со сите фантоми на минатото и со надежта во иднината. Сите очекуваа војната да донесе некакво ново разбранување, разместување на различните народи, со различни менталитети, јазици, религии, судбини. Народите, кои под долговечната Отоманска империја си го имаа спасено својот идентитет, со јазичната и со верската автономија, по нејзиниот пад, настојуваа да заземат што подобри позиции, да се надредат едни на други, во процесите на формирање на нивните државинации.

Западните сили, низ своето присуство и влијание требаше да ја одржат и да ја стимулираат новата хиерархија на балканските народи, според нивните интереси. Страотните Балкански војни, како последица, ја покажаа сета своја беда, со масакрите, со делбите, со преселбите на помалку моќните народи... Некогаш овие народи живееле во слога и во разбирање. Тие не се убивале меѓусебно, не се истребувале... А сега, Бугарите војуваа против Србите, Грците против Бугарите, речиси сите овие против Албанците, Македонците... И не престануваа да се плетат закравени граници помеѓу нив. Се случуваше,

мошне често се случуваше, браќа да се најдат во спротивставени војски и да пукаат едни кон други. Утрото ќе се најдеа во една војска, а ноќта пребегуваа во друга. Населението живееше во очајна беда, речиси во урнатини...

На моменти, Морис Сарај си се гледаше како генерал на балканските урнатини. Веруваше дека, на крајот, може да се стане и победник на овие урнатини, да се поддржи победата, на сметка на поразот на другите. Во времето кога се будеа балканските национализми со неверојатна ксенофобија, Морис Сарај ја губеше надежта во големата победа. Балканот стануваше големо бојно поле, а генералот, уште пред да се најде во него, како да беше фатен во стапица. Во војната не гинеа противниците, туку гинеа овие несреќни луѓе кои веруваа дека се ослободени од едно ропство, а влегуваа во друго, можеби уште понеизвесно и пожестоко од претходното.

Генералот Сарај беше приморан, од друга страна да го зачува единството на сојузничката војска, составена од илјадници војници од различни националности. Требаше да се постигне и нужната хармонизација, под неговото раководство, на англиската, на српската, на грчката, на италијанската и на руската воена команда. А и секоја од нив си криеше свои посебни интереси, поставуваше свои шпионски гнезда, во густата пајажина во која цврсто се држеа и домашни пајаци. Во семојните балкански стапици, генералот Сарај се обидуваше да најде и поширока, историска смисла за својата мисија на Балканот а да оствари и една мала победа на овие луѓе,

тие да бидат разбрани. Таква можност гледаше и со создавањето на малата албанска Република Корча...

Во една таква расположба, генералот Сарај, едно утро, го пречека во својот кабинет полковникот Анри Декуан кој, по расформирањето на неговата воена единица „Струма“, требаше да биде распореден на нова функција во француската команда на Солунскиот фронт. Генералот го беше проучил до детали военото досие на полковникот. За да му ја довери на полковникот Декуан новата мисија, да замине во Корча, тогаш под грчка окупација, за генерал Сарај беше пресудна неговата вистинска одисеја низ Грција за време на Балканските војни кога, како член на француската воена мисија, беше командант на грчката кралска коњичка бригада, стационирана во Солун, сè до неговата мобилизација, во 1914 г., кога се врати во Франција.

Во големите војни, генералите немаат многу време да го откриваат карактерот на своите блиски соработници на кои им се доверуваат судбоносни задачи. Најчесто, покрај пофалбите во досиејата, за нивното поставување одлучува и интуитивната доверба со која се здобива претпоставениот, при првата средба...

Во Солун, на залезот од есента, изгреа чудесен медитерански ден. Сонцето го будеше морето палејќи ја неговата сина светлина. Беше ветен ден за живеење, а не за умирање. Генералот Сарај, во очекување на полковникот Декуан, по којзнае кој пат се обидуваше да ја раз-

реши стратегиската енигма на Балканот – Грција. Грција тогаш беше, небаре, пресечена вудве. Едната беше онаа на Атина, со грчкиот крал Константин на чело, која беше свртена кон централните сили, посебно кон Германија и другата беше онаа на Солун, на чело со Венизелос, која играше на картата на западните сојузници. Морис Сарај се обидуваше да најде поширока, историска смисла на својата мисија на Балканот верувајќи во своето триумфално враќање во Париз.

Кога влезе во кабинетот и се поздрави со генералот Сарај, полковникот Декуан веднаш го забележа, на работната маса, албанското досие, крај ширум отворената мапа на Солунскиот фронт. Откако војнички се поздравија и генералот тури француски коњак во двете чашки, срдечно му се обрати:

– Да наздравиме, полковнику, за вашата нова мисија како командант на воениот регимент кој ќе има за цел да ја заземе Корча.

– Ви благодарам, генерале мој, покорен сум на вашите наредби.

– Да се разбереме, вашата мисија нема да биде нималку лесна, но, ако успеете, таа ќе биде од големо значење за сојузничката армија, за заштита на нејзиното лево крило од нашите противници, но и за поврзување со Саранда и со нашиот италијански сојузник.

Полковникот Декуан ги допи последните голтки од коњакот и видливо охрабрен се надоврза:

– Значи, ние треба да ја ослободиме Корча од грчката власт.

– Токму така! Но не само од грчката власт туку и од приврзаниците на кралот.

– И потем, би требало да ја делиме власта со албанското население?

– Се разбира! Дури и да создадеме заедничка административна зона! Еден вид мала Република со наши – европски институции. Но тоа е друго прашање за кое можеме да разговараме и во друга пригода.

Полковникот Декуан не очекуваше ваков тек на разговорот. Не беше подготвен за тоа. Генералот Сарај продолжи:

– Полковнику, дали го познавате господи-
нот Аргиропулос?

– Да, го познавам, мошне добро го познавам. И тоа уште од времето на балканските војни, кога беше префект на Солун. Тој е човек на Венизелос.

– Знаете ли каде се наоѓа сега?

– Да, генерале мој, тој е сега во Корча.

– Полковнику, ваша задача ќе биде првин да го изгоните оттаму. Тој вистински ми здодеа! Знам дека, ако го изгониме, ќе си ги имаме на врат приврзаниците на Венизелос. Но, таму демнат и приврзаниците на кралот. Ситуацијата е многу сложена. Вие, само со ум и со сила треба да најдете излез.

– Разбирам, генерале. Ќе сторам сè што можам.

Генералот го допи коњакот и тури повторно во двете празни чашки. Потем погледна кон досието и кон мапата. Го запре погледот врз градот Корча, обележан црвено, и рече:

– Дали ви е познато албанското прашање, полковнику?

– Само делумно, според тоа што може да се најде во архивот на Источната армија во Солун.

– Кога ќе навлезете поцелосно во досието, ќе ви бидат појасни повеќе работи за мисијата која ви претстои во Корча. Ние повторно ќе се видиме пред вашето заминување за да ви бидат предочени последните инструкции во врска со албанското прашање.

– Во ред генерале мој!

– Вие, се разбира, добро ги познавате Грците. И тоа ќе биде од пресудно значење во вашата мисија!

– Јас, генерале мој, предобро ги познавам Грците за да можам добро да ги разберам Албанците! Мене ми се чинат мошне сродни овие два древни народи на Балканот кои, можеби, имаат исто потекло. Но, разделени уште од првите делби на Балканот, Албанците, и покрај сите делби, промени на вери, по цена на преселби, егзодуси, останаа постојано обединети, но и по цена на постојани жртвувања.

– Очигледна е, полковнику, нашата заедничка спремност да го разбереме овој народ делејќи ја заедничката симпатија и разбирањето кон него.

– Така е, генерале, јас сум целосно согласен со вас. Но не мислат така и балканските експерти во нашиот Ке д'орсе кои се под постојан притисок на нашите сојузници со јасни територијални претензии кон Албанија.

– Се разбира, полковнику Декуан, ние, на Балканот, сме во воена, а не во хуманитарна мисија! Во оваа војна, на преден план се интересите на нашата нација. Ние сме овде одговорни и за животите на илјадници војници од земјата и од колониите. Ние мораме да најдеме мера во разбирањето на овој народ и во неговото проникнување во нашите стратегиски интереси на Балканот.

Но јас, пред сè, сум војник, како впрочем и вие полковнику. Војувањето е најклетата професија во човековиот род. Како војник, долго време сум во пеколот на војната. Го преживеав Вердун. Велат дека сум еден од неговите херои. Херој на пеколот! По тој пекол јас сум овде во чистилиште, но без надеж да го видам излезот кон рајот.

Полковникот Декуан, молчешкум размислуваше, кога генералот, загледан низ ширум отворениот прозорец, кон синиот медитерански хоризонт, продолжи:

– Ние сме, овде, на Балканот, во светска војна, во Голема војна. Ме испратија со војска, составена од претставници од сите континенти, откако Бугарија им објави војна на сојузниците и застапа на страната на германските сили. Имам чувство дека предоцна стигнавме на Балканот. Сите станавме заложници на лошата стратегиска визија на британскиот генерал Винстон Черчил. Не ми преостана ништо друго во овој воен егзил, освен да бидам на чело на заложниците. Ги изгубивме шансите, барем за догледно време, да славиме голема победа како што замислуваа нашите

париски стратези. Немате ли чувство дека е далеку од нас големата битка која води до триумфот?

– Да, сигурно, генерале, но остануваат други „мали битки“ кои водат до победоносната.

– Така е, полковнику. Запомнете: овде еден ден сигурно ќе започне големата борба која ќе води до победа на Сојузниците. Но, дотогаш, со нашите војски, треба да се мине низ овој дел на пеколот. Пред тоа, на овие наши воени позиции, можеби ќе дојдат и други команданти по мера на нашите претпоставени, за да ја завршат војната. Но не знам дали ќе го преживееме овој пекол.

– И во малите битки се гине, можеби уште повеќе отколку во големите. Тука се и клетите болести, маларијата! Но, засега, наша постојана битка останува како да се придобие Грција во сојузничката алијанса. Ќе признаете нè очекува голема битка, особено вас, со заземањето на Корча.

– Се согласувам целосно со вас, генерале. Не ни беше полесно ниту со Бугарите откако, во неочекуван противнапад, нè изненадија ни помалку ни повеќе туку во самиот Солун.

– Сега, по падот на Романија, ние сме на нашиот фронт во дефанзива. Тој станува секундарен. Само од нас зависи дали ќе се промени тоа. Преостанува да ги штитиме операциите на нашите сојузници на другите фронтови.

Ние сме овде дојдени да ја заштитиме Србија откако Бугарија отиде на страната на Австро-Унгарија и на Германија. Српската војска, за да

го избегне опколувањето се повлече низ Албанија. Нашите трупи стигнаа предоцна. Ни престануваше да се распоредиме околу Солун. Поради тоа, многумина не престануваат да го доведуваат во прашање Балканскиот фронт. Генералите, наведнати над распосланите воени мапи, не ги гледаат илјадниците загрозени судбини на луѓето, не го гледаат самиот живот, туку само движењето на оловните војничкиња кон замислената победа.

Полковникот Анри Декуан, одвреме навреме, кимаше со главата, во знак на согласност со ставовите на генералот кој, охрабрен, продолжи:

– Но ние мораме да истраеме во овие мали битки. Во една од нив ќе играме и на „губитничката албанска карта“ за да ги спасиме нашите војски на овој и на другите фронтови, за, еден ден, да се преземе и решавачката офанзива кон север која ќе им ја донесе конечната победа на сојузниците.

– Заземањето на Корча од Грците ќе биде тешка и противречна мисија, генерале.

– Време е првин да го натераме да абдицира кралот Константин и на чело на земјата да застане нашиот пријател Елефтериос Венизелос.

– Но нашите осведочени грчки пријатели, за возврат, ќе ги бараат јужните албански територии. Корча, во прв ред! А тоа е противречно на нашата мисија.

– Така е полковнику, но вашата мисија ќе биде во тоа вешто да ја употребите „проалбанската карта“, па ќе видиме што ќе ни донесе судбината!

– Предобро ги познавам Грците за да ги потценам нивните намери. Ние тешко се ослободуваме од хеленистичките илузии, од славната Елада која ја гледаме со очите на Ламартин или на Бајрон. А забораваме на нивните жртви, на овие Албанци, без чие херојско учество не можеше да се замисли ослободувањето на Грција.

– Имате право полковнику. Ние тешко се ослободуваме од митот на античката цивилизација која ја сметаме како темел на нашата европска обнова по средновековниот мрак. Ние ги поддржувавме Грците во последните векови, како единствени жртви на Отоманската империја. Како да поддржувавме и лажни митови.

– Така е генерале, ние верувавме дека Грците овде ќе ни возвратат со сојузништво и со разбирање. А кралот ни возвраќа со неразбирливо непријателство.

– Да, овде Германците купиле сè што можело да се продаде. И многу повеќе. Ги купиле и душите на луѓето. Го држат во покорност и самиот крал. Организирале моќна шпионска мрежа. Ни шетаат пред нос, а ништо не им можеме. Грците се замислуваат како господари на Балканот.

– Да, се согласувам, генерале. Го држат кралот како коњ за узда.

– А ние продолжуваме да гаиме илузии за нив!

– Зар не читате во грчките весници мој полковнику? Германците велат дека ние сме ги загрозувале грчките претензии за сувереност!

– Така излегува! Ефтина пропаганда.

– А ние, великите демократи, непогрешливи картезијанци, филантропи, небаре во месијанска мисија, молчимо и чекаме.

– Зошто молчимо, генерале мој?

– И јас се прашувам. Бездруго нашите париски патрони стравуваат да не ги навредиме достоинствените Хелени. Сакаат да останеме верни на нашето хеленофилство. Време е да кажеме дека белото си е бело, а црното црно! Предолго остануваме ментални далтонисти. Во меѓувреме, нашите противници, пред наши очи, се мајтапат со нас, како да сакаат да не принудат да ги замолиме Грците да останат во своето „античко стадо“. Да, ние остануваме и натаму заложници на нашите лажни илузии губејќи се сè подлабоко во овој вавилонски лавиринт, наречен Балкан.

– Ние, полковнику, со векови верувавме во овој народ, го помагавме, бевме секогаш со него. А сега, тие сè фрлаат во вода.

– Но, сепак, не ни се сите Грци противници. Елефтерос Венизелос е со нас.

– Но и неговите приврзаници, се чини, се немоќни, полковнику. Помеѓу германофилските и франкофилските слоеви преовладува една голема неодредена народна маса, речиси аморфна, без чувство за својот „антички идентитет“.

– Имате право, генерале. Токму тој дел од овој народ, кој е во мнозинство, останува недоверлив, и кон своите и кон Грците.

– За нас, вистинската победа не е во триумфот на оружјето, во покорувањето, туку станува пресудно како да се придобие овој народ, да се

разбуди од вековната летаргија, небаре останат на другата страна од времето.

– Убаво речено, нашата мисија е во тоа како да го вратиме во сегашново време.

– Да. Мисијата, генерале, не е од историско значење само за Грција туку и за целиот Балкан.

– Нам ни претстои големата борба за човекот која не ја гледаат нашите стратегии. Тие се за брза победа на бојното поле, за поделба на пленот, за нови граници, за нов поредок!

– А што бара овој народ, полковнику?

– Тој бара сè и ништо! Го сака кралот Константин, го сака Венизелос! Ги сака Германците! Ги сака Французите!

– Понекогаш, полковнику, си велам, како војник, дека полесно ми беше во пеколот на Вердун, отколку во овие клетки балкански боишта. Во Вердун добро се знаеше кој е непријателот. Уби или ќе бидеш убиен! По многу брза постапка.

Но овде, е сè измешано, неизвесно, мистериозно. Во менталитетот на Балканците се измешало византиското, отоманското, православното, кабалата. Осудени сме да ги разбереме овие луѓе. Ќе биде тешко, но немаме друг излез.

– Ние, на Балканот, генералу мој, се наоѓаме помеѓу митското и историското време.

– Балканците, полковнику, живеат со митови за лажна величина. Во времето кога се доведува во прашање источниот фронт, ние, со нашите „мали битки“, треба да го потврдуваме неговото постоење. Грците ќе бараат висока цена за тоа. Ќе се најдеме во многу сложена позиција. Сојузниците тешко ќе ги разберат нашите по-

тези во Корча и сигурно ќе вршат притисок врз нашата дипломатија.

– Сакате да кажете дека ќе се најдеме во корнејска позиција: распнати помеѓу силните страсти во љубовта кон татковината и личното чувство за должноста. На Балканот, можеби во блиска иднина, ќе се одвиваат судбоносните битки на Големата војна. Ќе има многу жртви. Ќе треба да ги избегнеме, колку што ќе биде тоа во наша моќ.

– Ние, полковнику, со нашата планирана акција, ќе навлеземе длабоко во земјата на Албанците. Имаме, од сите страни, многу негативни информации за овој народ, особено од пропагандите на дел од нашите сојузници. За нас ќе биде пресудно да ја дознаеме вистината за овој народ. Треба сами да откриеме, кои се, какви се, а не какви ги сметаат другите. Ние сме исправени пред воена, но и пред цивилизациска мисија. Но не смееме да се загубиме во лавиринтот од кој, и овој народ, со векови, не наоѓал излез кон Европа.

– Имате право, генерале. Ние немаме завојувачки претензии кон Албанија, како што имаат другите.

– Тоа, впрочем, сакав и да го нагласам, полковнику. Ние сме овде дојдени не да освојуваме, туку да заведеме ред.

– Не сметате ли, генералу, дека треба да побараме согласност од нашите надлежни министерства за нашата акција во Корча?

– Не грижете се за тоа. Генералот, на бојното поле, има право на своја одлука. Таа одам-

на зрее во мене. Не грижете се, историјата ќе покаже дека сме имале право! Нашите дипломати како да сакаат во рацете да држат сабја со две острици. Но кога си со оружје в раце, мислата е попресудна од онаа на политичарите кои одлучуваат седнати во удобните фотелји на своите кабинети.

– Ве разбираам, генерале, ве разбираам...

– Главниот ризик го преземам јас, полковнику. Но вие ќе имате целосна иницијатива на теренот. Го споделуваме ризикот пред историјата.

Не сум сигурен дали ќе победиме во Големата војна, но верувам дека ќе извојуваме мала победа во историјата на овој народ.

– Јас, почитуван генерале, останувам докрај со вас, до победата или до поразот, без оглед дали ќе нè разберат нашите во Париз и сојузниците.

– Ви благодарам, полковнику Декуан. Вашиот императив останува да појдете во Корча, со одбрана единица и, со тоа, конечно да го заштитиме левото крило на нашата армија, да завладее мир во Земјата на Езерата.

– Ве разбираам, останувам докрај покорен на вашите наредби, генерале!

– Не заборавајте полковнику, невидливи се нашите непријатели во овој балкански бескрај, домородците, овде, со векови привикнувале на пеколот. Треба да се почитува нивното искуство. Спасувајќи ги, ние ќе се спасиме и самите! Нема империја создадена со оружје, која не била поразена од оружје. Не е доволно само да се победи туку треба и да се разбере поразениот.

– Имате право, генерале, овие луѓе овде живеат со векови како во црните кули во кои заложниците на крвната одмазда ја очекуваа смртта, со надеж дека по некоја случајност, таа ќе ги избегне. Тие живеат изолирани во вековен страв. Тие се недоверливи кон другите, кон соседите, и особено стравуват при падовите на империите. Тоа им се случува и во нашиов век. Наша историска шанса е да ги разбереме.

– Балканските народи, полковнику, како да имаат делумна амнезија. Тие се сеќаваат, низ митови, на времето кога биле велики. Цената на нивното митско верување во сопствената величина се овие клети граници.

– Но и ние, во Европа, не можеме да им понудиме посреќни примери со нашите граници.

– Имате право, полковнику. Победата во оваа војна ќе има своја смисла само ако се ослободиме конечно од границите во Европа...

Времето брзо минуваше. Генералот Сарај го очекуваа нови, итни средби. Решија разговорот да го продолжат подоцна, во блиската ноќ...

Х

Солунската полноќ, со бујната миризба на медитеранската вегетација, навлегуваше, низ широко отворените прозорци, во кабинетот на генералот. Загледан во хоризонтот, осветлуван од трепетливата светлина на ѕвездите, командантот Сарај, замислено му се обрати на полковникот Декуан:

– Можеби утре ќе ме обвинуваат дека, на бојното поле, повеќе сум се бавел со политика отколку со самата војна. Секогаш сум се раководел од судбината на народот на чија земја сум војувал.

Но да се вратиме уште еднаш на вашата мисија. Вие набргу сигурно ќе ја заземете Корча. И таму ќе ја развеете нашата тробојка која, кај народот ќе буди стари спомени. Во овие краишта сигурно не ја заборавиле Франција од времето на Наполеон. И еден албански регимент служеше под негова команда. Но да ги оставиме настрана историските химери. Да се вратиме на сегашноста. Очекувам подробно да навлезете во албанското прашање, се разбира, во функција на нашата мисија. Треба да ги проучите сите досиеја на нашите служби и пошироко.

– Свесен сум, генерале, за сложеноста на мисијата, но и за непосредните цели!

– Да, нашата непосредна цел ќе биде да се ослободиме од прокралските Грци за да се спречат германските агенти, слободно, преку Корча, да комуницираат со Атина. И, на крајот, вие ја имате мојата целосна доверба. Ќе се видиме уште еднаш пред вашето заминување.

– Разбирам, генерале, ваш покорен...

– Пред да си одите, сакав уште еднаш да ви нагласам дека генералот на војската е секогаш повикан да го каже првиот, но и последниот збор, само на бојното поле. Но ова, овде, не е никакво бојно поле. Се води неразбирлива војна на влијанија врз овие бедни луѓе. Овде е загубено чувството дека времето тече. Уште кога се истоваривме во солунското пристаниште, како да влеговме задоцнето во нашата акција. Мораме да ја поправиме позицијата. Да го повратиме изгубеното време.

Јас сум убеден, полковнику мој дека намерата да ја преземеме Корча со Албанците, нема да им се допадне, на Грците, ќе ги вознемири Италијанците, ќе реагираат во Белград, во Софија, а сигурно најгласни ќе бидат нашите од Париз, под притисокот на сите спомнати. Но нема назад...

– Разбирам, генерале...

– Но, да се разбереме, ние, секако, нема да водиме наша „приватна војна“, зад грбот на нашите сојузници. Франција не ја сакаше оваа војна. Тоа е повеќе од сигурно.

Кајзерот сакаше да ја зголеми територијата на својата земја за сметка на нашата. И нè нападна. Моравме да се браниме. И ќе се бориме сè додека не ги изгониме.

Не заборавајте, полковнику, дека војната поставува и морални проблеми. Земјата не се брани само со епско јунаштво туку и со ум...

Полковникот Декуан немаше многу време за да навлегува во тајните на „албанското прашање“ на Балканот. Колку што му беше тешко да навлезе во овие тајни, уште потешко му беше да ги открие вистинските намери на генералот Сарај да се формира мала Република во Корча, врз урнатините на распарчената албанска земја која сега беше дел на бојното поле. Претпоставуваше дека генералот имал некакви инструкции од своите претпоставени, но сега, негово беше да дејствува колку што е можно побргу и порешително, со одбраниот регимент.

Откако проучи некои од елементите на „албанското прашање“, врз основа на расположливите документи од француската команда и изврши консултации со надлежните офицери на генералштабот, на крајот, му стана јасно како ден дека генералот Сарај не сака да види во Корча ниту Грци, ниту Италијанци, ниту приврзаници на Есад-паша Топтани, господарот на распарчена Албанија, готов уште повеќе да ја распарчи.

Полковникот Декуан ја очекуваше со нетрпение последната средба со генералот, непосредно пред заминувањето за Корча. Таму веќе беше испратен Првиот регимент на Африканските ловци, под команда на полковникот Бурназел. Се говореше дека тие биле испратени во Корча, наводно, да ја воспостават власта на Вензелос со сила. Тоа беше причина повеќе за

што побрзото заминување на полковникот Декуан во Корча.

Ноќта, пред заминувањето, тој повторно се најде на закажаната средба, овој пат во градината на вилата на генералот. Ноќта беше ведро, тивка, во просторот се ширеше миризбата од лимоновите цутови.

Генералот Сарај сакаше да го пречека својот близок соработник во порелаксирана атмосфера, пред неговото заминување во одредената мисија. Вечерната трпеза беше поставена во малата веранда на градината. На масата беа поставени одбрани морски специјалитети. Служеа двајца војници, кои, откако го турија виното во чашите, се оддалечија.

Полковникот Декуан беше облечен во својата свечена униформа. Беше подготвен да реферира за албанското досие, но генералот, како сè уште да не сакаше да го започне разговорот за тоа. Очигледно сакаше тој разговор да почека. И со право, зашто беше соочен со последиците од деликатната мисија, во услови кога во Европа беа отворени повеќе фронтови, а на Балканот сè уште се чекаше.

Откако му наздрави на полковникот, со чашата вино, генералот сакаше најпрвин да се ослободи од тоа што му лежеше на срце.

– Не знам, но сигурно сте ги слушнале гласовите, дури некои беа објавени и во парискиот печат, дека во Солун се собрале „двеста илјади градинари“, а не војници. Каков цинизам!

Полковникот Декуан не одговори. Очекуваше да продолжи генералот кој, очигледно, во

лутината, имаше уште многу нешта да каже. Се соочуваше со непромостливи тешкотии на бојното поле, командуваше со вавилонска армија во која имаше припадници на дваесетина нации. Отровните комарци беа поубиствени од куршумите. Скорбутот, поради едноличната храна од конзерви, земаше нови жртви. Илјадници војници умираа во очекување на военото крштевање. Генералот Сарај им дозволи на своите војници, крај своите шатори да одгледуваат марули, домати, пиперки, зелка, моркови... Војниците притоа, не забораваа во просторот, околу шаторите, да садат и рози. Генералот ни на сон не претпоставувал дека ќе има толку силни реакции против војници-градинари. Но тој си имаше свои причини да им дозволи на војниците да се бават со градинарство и со цвеќарство. Сакаше тие да ја одржуваат инстинктивната врска со земјата. И Грците, но со помал успех, ги следеа Французите во тоа. Набргу, воените шатори, болниците, беа опкружени со зеленчукови и со цветни градини. Критикувана во Париз, војската на Сарај стануваше мошне популарна во Солун...

– Кога нашите војници, полковнику, се враќаат од пеколот на боиштата, со бремето на смртта врз себе, работејќи на земјата, веруваат дека го оставаат пеколот зад себе.

Полковникот Декуан внимателно го слушаше. Генералот, охрабрен, продолжи:

– Нашите војници, од Лорена или од Пикардија, од Нормандија или од Бретања, кога ќе земат овде грутка земја в раце, ја бакнуваат, како да е иста со онаа од родниот крај. За нив, тоа е

како враќање во родната земја. Зар можев тоа да им го забранам?! Еден ден, можеби тие ќе бидат победници во Големата војна. Затоа треба да им се остават овие мали победи над земјата.

– Убаво речено, генерале мој!

Генералот пивна од виното и се внесе во јадењето. Пред него беше голем црвен јастог. По првите залаци, генералот, покажувајќи кон градината, му рече на полковникот:

– Погледнете ја градината!

Полковникот, за миг, го крена погледот од својот јастог и го сврте кон розите.

– Овие рози, полковнику, ги насадија војници, „солунските градинари“. И, потем, заминаа на фронтот.

Погледнете ги домотите. Нивните стебленца се крехки. Постојано ги напаѓаат коприви, плевелот. Јас во тоа ја гледам метафората на војната. Генијот на нашиот човек е да гради, а не да разградува. Погледнете го и другото цвеќе пред нас. И околу него се стокмиле копривите. Насекаде е војна, и во градината е војна, војна за живот...

Полковникот Декуан, дојден да добие последни инструкции од својот командант за својата воена мисија, во тие мигови, го откриваше човекот во војникот. Го плени неговата елегантна едноставност. Од погледот му зрачеше топла, доверлива добрина и искреност. На мигови, додека генералот зборуваше, полковникот Декуан, во изразот на неговото лице, ја бараше сличноста со кралот Анри IV, за кого имаше многу слушано. Го познаваше генералот како

храбар и брилијантен војник уште при неговите први воени мисии. Имаше бистар и јасен поглед. Според некои, им беше наклонет на легендите, како и кралот. И генералот Сарај, како и кралот, го сакаше и почитуваше обичниот човек. Но, овие особини допрва требаше да се потврдат на неизвесниот Балкан, си помисли Декуан, додека го слушаше како зборува.

XI

Во просторот длабеше чудесната медитеранска ноќ. Само одгласот на гранатите, одвреме навреме потсетуваше на војната. Вечерата беше завршена. Се појавија војниците келнери, кои, откако ја расчистија масата, го послужија кафето и се оддалечија.

Полковникот Декуан го постави пред себе албанското досие и ја распосла мапата на која беше означен патот на воениот регимент, од Солун до Корча.

– Успеавте ли, полковнику да навлезете во суштината на албанското прашање?

– Колку повеќе читав толку имав чувство дека се оддалечувам од суштината. Тешко е да се разбере овој осамен народ на Балканот.

– Целосно го делаам вашето мислење, полковнику! И за мене, овој народ останува голема енигма! Но заслужува да се разбере!

– И да му се помогне! А, со тоа, да си помогнеме и себеси!

– Така е полковнику! Но, се разбира, во земјите во кои војуваме, пред сè ни се нашите интереси. Овде наш интерес е да ги заштитиме и интересите на сојузничките војски, да го одржиме мирот. Тоа ќе можеме да го постигнеме и со Албанците. Но, за нас, од суштинско значење е

да бидеме докрај сигурни дали се тие достојни за нашата доверба. Се разбира, тоа не може да се открие од ниедно досие на нашите разузнавачки служби.

– Почитуван генерале, според последната телеграма, приврзаниците на Венизелос стигнале во Корча и ги протерале луѓето на кралот. Некои Албанци им се спротивставиле на приврзаниците на Венизелос и сега маршираат заедно со Австријците. Ете таква е моменталната ситуација на теренот.

– Време е, полковнику, да запреме на вашата мисија. Ми рековте дека добро ги познавате Грците. Но до какви сознанија дојдовте за нивните односи со Албанците?

– Од повеќе историски извори може да се потврди големата блискост помеѓу Грците и Албанците. Тие се меѓу најстарите балкански народи. Но нив ќе ги раздели религијата. За Грците таа имала речиси свето значење, но не и Албанците.

– Значи, полковнику, се работи за раскарани браќа.

– На Балканот, сродните најлесно влегуваат во судири! Таму, најголемите судири се братоубиствени.

– Тоа значи, генерале, дека кога ние, Европејците, се мешаме, влегуваме во нивните „братски караници“?

– Имате ли објаснување, полковнику, на што се должи тоа?

– Сите народи кои биле пет векови во составот на Отоманската империја, се месени во

исто тесто и се дел од големата „отоманска протоплазма“. Тие се толку измешани едни со други што е невозможно да се раздвојат!

– А религијата, полковнику? Каква улога имала религијата?

– Религијата, генерале мој, за Балканците го претставува големиот реванш на судбината?

– Не разбирам?!

– И тешко се разбира! Отоманците, генерале, исламот во својот идентитет го накалемија од Арапите. И му дадоа освојувачка димензија, спротивна од онаа на андалузиските муслимани, какви што беа Авероес и Ависена, кои ќе му ги пренесат на Западот античките кодови на европската ренесанса.

Римското „подели – па владај“, Отоманците го заменија со: „со нас или против нас“, „со нашиот Бог или против него“.

Тие што не ја променија религијата, сепак не си ја загубија сета слобода. Го зачуваа јазикот, ја задржаа културната автономија.

– Тоа, според вас, полковнику, би била причината за нивното долговечно владеење?

– Токму така, генерале. Тие, притоа, успешно го комбинираа византиското наследство со источната деспотија, верската метафизика со власта. Не можеше никој во Европа да им се спротивстави, и покрај новото оружје и стратегиите.

– Кога се насетуваше почетокот на нивниот крај, по бунтот на јаничарите, потчинетиот милет, народот од немуслиманска вера, креваше глава, се здобиваше со независност и, тогаш, меѓу потчинетите народи, продолжуваа пред пет века

започнатите караници кои, сега, со Големата војна, доживуваат екстаза, стануваат непредвидливи!

Не треба да се заборава дека империите на Балканот донесоа неколкувековни мирни периоди. А, еве, ние веќе сме на почетокот на векот, на Балканот има повеќе немири од неколкувековниот период на една Империја. Можеби ова звучи химерично, но со кои аргументи би можеле да се спротивставиме на оваа теза?

– Ние дури треба да сметаме на нив во оваа војна на Балканот.

– Така е, генерале. Менталитетот на деспотската власт лесно се пренесува кај ослободените освестени народи. Тие сега започнуваат жестока меѓусебна војна, дури до физичко истребување, наместо да се помират и да се обединат.

– Јас не верувам дека тоа може некогаш да се случи!

– Ни јас, генерале! Тие војуваа едни против други до пароксизам за време на балканските војни.

– Тие тогаш го убиваа отоманскиот татко во нив сакајќи што побргу да го заземат неговото место!

– Имате право, генерале. Тие, речиси обземени од синдромски реваншизам, всушност, ќе посегаат против самите себе! Тоа е, можеби, и една од главните причини за братоубиствените војни на Балканот!

– Можеби е така, полковнику.

– Имам впечаток, генерале, дека ние, во оваа апсурдна војна, како да ја преземаме улогата на Отоманците.

– И затоа треба да ги разбереме, особено ние Французите кои во оваа војна, овде, сме без некои особени стратегиски и завојувачки интереси.

– Се разбира, генерале мој, дека треба да се внимава на овие народи кои ги градат првите држави-нации врз урнатините на Отоманската империја. Посебно треба да се внимава на хиерархијата што ќе сакаат да им ја наложат на другите, како први избрани народи. Особено треба да се внимава на Грците.

– Зошто токму на Грците?

– Тие, меѓу првите, генерале, се ослободија од Отоманската империја, но најмногу од другите ги задржаа врските со Европа. Тука се и нашите сојузници Србите. Сите тие и најмногу профитираа во балканските војни, по цена на невидени масакри на делби на депортации, колонизации, нови граници.

– Да ги оставиме, сега, овие прашања од општ карактер, полковнику. Да се вратиме на нашите Албанци, на вашите конкретни сознанија од проучените документи, пред да ја преземете мисијата што ве очекува.

– Колку можеме да се потпреме врз нивната лојалност?

– Какви се нашите досегашни искуства?

– Французите, генерале, биле присутни на албанските простори во различни периоди. Тие биле поврзани со француската династија на Норманите, во првите два века на новата ера, а потоа и со Анжујците во XIII-от век.

И еве нè, сега, во оваа Голема војна, со нашиот регимент во Корча. Ние сме во нова историска мисија кај овој народ.

– Ние прв пат се соочуваме со целосната вистина за Албанците. Тие досега се претставувани, како крајно заостанати, примитивни, без изградена национална свест.

– Се согласувам, генерале. По падот на Оттоманската империја, настана пресврт кај Балканците.

Албанците, макар што на почетокот силно им се спротивставија на Отоманците, во наредните векови тие ќе бидат и нивната најголема жртва.

– На кој отпор мислите, полковнику?

– На големиот отпор на Скендербег. Европа му се восхитуваше на отпорот, во текот на четврт век, но восхитот не беше доволен да се мобилизира и да го поддржи народот. Тој се распарчи, во голем дел замина во егзил на четирите страни на светот. А и тие што останаа, не се миреа. Се побунија Бушатлиите и Али-паша Тепелена кој имаше дури и дипломатски односи со Наполеон. Но беа немоќни да се изборат за независност.

– Народ со необична историја на Балканот!

– Така е, генерале. Албанците имаа во своите редови и илирски и римски императори. Не останаа без свој базилевс во Византиската империја. Имаа и султани. Дури и папа.

– А каква судбина имаа во војните? – запраша генералот.

– Служеа во многу туѓи војски, водеа туѓи битки. Беа чувари на туѓи граници, а најмалку

на свои. Дури чуваа граници и меѓу делови од својот народ!

Учествуваа во сите големи војни на Балканот. Можеа да се најдат дури и во македонската фаланга, во преторијанската гарда, ги имаше меѓу високите редови на јаничарите, се најдоа и во нашите легии на странците, ги имаше меѓу комитите!

– Но какви се како војници? Колку може да се смета на нив?

– Вештината на војувањето, – продолжи да објаснува полковникот, ја учеле од сите империи, при големите инвазии на Балканот. Воената вештина ја пренесувале од колено на колено; припаѓаат на древна, може да се рече дури и заборавена раса, но во никој случај инфериорна.

Живеат во прастари родовски заедници, раководени од стари законици на обичајното право. Со живот го гарантираат зададениот збор. Остануваат инстинктивно верни на еден морал кој одамна е заборавен во Европа. Тие се денес повеќе прелеани кај други народи отколку што се во нив самите. Империите кои ги вклучуваа во нив, а тие исчезнуваа, продолжуваа носејќи дури и нивни одредени, заборавени обележја. Народ небаре осуден на опстанок!

– Кога размислувам за нивната судбина и за нашите воени стратегиски планови, чувствувам природна симпатија за овој народ. Верувам дека тие би можеле да бидат наши добри сојузници! – се надоврза генералот.

– Но, така не мислат нашите вистински сојузници, особено Италијанците, а да не говори-

ме и за нашите големи сојузници, Србите. Да не ги заборавиме ни Грците. А тука е и нашиот Ке д'орсе, нашиот генералштаб во Париз. Сите тие би биле под постојан притисок, што и да сториме за да се разберат Албанците! – рече полковникот.

– Вистина е дека нашите дипломати ќе бидат под големо влијание на соседите на Албанците. Тие имаат отворени претензии кон териториите на оваа земја, утврдени со Лондонската конференција во 1913 г., кога оваа земја се здоби со независност – се надоврза генералот.

– Нè очекуваат, покрај Големата војна, и мали војни. Вториве можеби се и потешки. Тоа се битки без величина и без слава. И во нив мора да се издржи како и во Големата војна.

– Се согласувам, полковнику. Таква треба да биде и нашата битка за Корча.

На крајот, искрено да ви кажам, ме изненадивте колку добро сте ги разбрале Албанците, макар што имате репутација на хелинист.

Немате ли чувство дека запаѓаме во лесен панергизам, кога зборуваме за Албанците?

– Вистина е, генерале, дека ние на Запад предобро ги познаваме Грците, а премалку Албанците!

– Мене, да бидам искрен полковнику, ми се допаѓа вашата приказна за Албанците. Само не знам колку вашите сознанија за нив почиваат врз издржани картезијански критериуми!

– За волја на вистината, генерале, мора да се каже дека овој народ живее непрестајно под

фатумот на изгубеното и постојано одржувано единство по поразот на Скендербег.

Овој херој, освестен јаничар, се побуни против Истокот, но не доживеа да биде разбран во критичните мигови на европската историја макар што не престана да се доградува неговиот мит. Албанците останаа надвор од Европа. Можеби ние сме виновни за тоа. И во овој век, тие се обземени од митот на враќањето кон европската цивилизација. Време е да ги разбереме!

– Но тие, полковнику, најголемиот дел се исламизирани христијани, свртени кон Исток?!

– Албанците, генерале, за разлика од други балкански народи, како исламски конвертити по поразот на Скендербег, ја избегнаа опасноста, да ја изедначат верата со идентитетот, каква што беше целта на Отоманската империја.

– Можеби и затоа, полковнику, останале трајни противници на деспотската концепција на власта.

– Се согласувам со вас, генерале. Тие се можеби единствените помеѓу балканските конвертити кои останаа браќа во нивниот идентитет и покрај различната верска припадност. И можеби затоа немаше верски војни меѓу нив.

– Но, и покрај сè, тие останаа изолирани.

– Така е, генерале. Макар што одбраници од овој народ се најдоа на врвовите од власта на Империјата, тие останаа изолирани, осамени, како во лавиринт. Дури и Бизмарк го одрекуваше нивниот идентитет.

– Народ со чудна историја, – прокоментира генералот.

– Некој го гледа овој народ како жив фосил во Европа! – рече полковникот.

– Тие го заслужуваат нашето целосно внимание, макар што овде сме на бојно поле, а не во историска антрополошка лабораторија.

– Овој народ живее во земја на парадокси, генерале. Завршувале во туѓи војски, умирале вардејќи туѓи граници, а сега, кога се обидуваат да живеат во своите граници и истите да ги одбранат, сите се против нив.

– А сега, полковнику, и ние сме меѓу нив, на нивните граници. И тоа со нашите сојузници. Можеме да им помогнеме.

Навидум невозможна мисија. Однапред осудена на пораз. Сите ќе бидат против нас. Дури и нашите во Париз.

Полковникот молчеше замислено. Од далечината се слушна силна детонација на граната. Нему му беше јасно дека генералот, во својата слободна размисла, беше излезен од кругот на бојното поле, како да беше владен во лов на химери во неизвесната балканска ноќ.

Откако тури коњак, генералот енергично рече:

– Јас сум, пред сè војник, впрочем како и вие, полковнику. Долго време истрајувам во пеколот на војната. На северните фронтови, во првиот пекол на Марна, минав низ реки од наша млада крв. Ќе ми беше полесно и мојата да се пролееше таму. Но, кога ќе се мине низ таков пекол, стравот се совладува засекогаш. Животот има друга цена.

– Но, ние, во војната, извршуваме туѓи наредби.

– Имате право, полковнику. Секоја армија е однапред осудена и на пораз. Велат дека има праведни војни, но дали има праведни армии?

– Да, мисијата на секоја армија е, сепак да убива.

– Се согласувам, полковнику. Но, армијата треба да се спаси себеси, пред да убива. Овде, на фронтот, нè има од сите бои и раси. Сите нè поврзува и целта на убивањето. За да победиме, мораме да убиваме. Тогаш, каде е смислата на нашата победа?

Полковникот внимателно го следеше генералот кој како да не беше на бојното поле, туку на некое предавање, во амфитеатар, за војната и за моралот.

Генералот продолжи:

– Ако прашате, кој било војник, зошто војува, тој, како по еден урнек, ќе ви одговори:

„Па јас сум само војник, не сум задолжен да знам зошто војувам. Мојот занает е и да убивам. Ако сакате да знаете навистина зошто убивам, прашајте го капетанот. Тој е мој претпоставен и е задолжен да го знае тоа.“

А ако го прашате капетанот, тој ќе ве упати на полковникот, па, така, на крајот, прашањето ќе стигне и до мене. Генералот.

Да, јас сум генералот на смртта!

Јас треба да знам. Јас сум, конечно, задолжен и платен да знам зошто убиваме, но и да бидеме убивани.

И, згора на сè, во оваа клета балканска пустелија, во која смртта демне на секој чекор, треба да јуришам кон победата. Овде, кој ќе

издржи, ќе биде победникот. И, над сè, морам да бидам и човек на одлуката. На бојното поле не стигнува владетелот, ниту Бог. Тие само наредуваат оддалеку и од многу, многу високо...

Доцна во медитеранската ноќ, испратен од генералот, полковникот Декуан ја напушти вилата. Се упати кон морскиот брег. Високо на небото проигруваше светлината на ѕвездите.

Со своето досие под мишка, полковникот чекореше замислено крај морскиот брег. Гледаше во далечината, во неизвесноста. Размислуваше за пораките на генералот. Не очекуваше дека тој толку задлабочено ќе се задржи врз албанското прашање, дека ќе се согласи со неговите ставови кои јасно излегуваа од бојното поле. Беше обземен од моралната стратегија на малата битка на генералот во Големата војна. Чувствуваше дека станува соучесник во неговите планови. Беше убеден дека тоа ќе му донесе многу противници меѓу другите воени старешини, не само во Солун туку и во Париз.

Немаше враќање. Коцката беше фрлена. Требаше да се мине низ албанскиот Рубикон кој не беше далеку. Но не престануваа да го мачат и други мисли...

Зар генералот, кој водеше голема армија на војници од сите континенти и раси, немаше други позначајни планови за победата на Источната армија на неизвесниот балкански фронт?

Зар овој ранет волк, херојот од битката на Вердун, ќе се заплетка на Балканот, бранејќи ја неизвесната судбина на еден народ на маргините на историјата.

XII

Во тој декемвриски ден, пред градската куќа во Корча беше свечено, како никогаш. Макар што беше зима, денот беше убав, сончев. Погледите на многумина беа упатени кон извишеното знаме на балконот од зградата. Прв пат го гледаа црвеното знаме со црниот двоглав орел всреде, а на страната, прикачена француската тробојка. Тоа беше знамето на Република Корча. Знамето на новата надеж. Надежта еден ден, оваа Република, по завршувањето на Големата војна, да се соедини со слободната земја.

Полковникот Анри Декуан, со своите соработници, заседаваше на првата свечена седница на новата Република. Беа собрани и општинските челници за да го формираат Советот на новата управа на градот: половината православни, половината муслимански Албанци. Едногласно се донесоа одлуките за новата административна, судска и полициска власт. Се формира и мобилна албанска жандармерија којашто требеше, подоцна, со француската коњица, да учествува во заедничките воени операции на Балканот. Оваа албанска единица, подоцна, ќе биде одликувана и со францускиот Крст на војната.

Се формира мала, европска република на Балканот во виорот на Големата војна. Така,

преку енергичната акција на полковникот Декуан, се остваруваше замислата на генералот Морис Сарај. Беше усвоен и еден мал устав, договор помеѓу албанската и француската страна за минијатурната државичка на Балканот, односно Протокол, според кој „во согласност со волјата на албанското население, изразена со посредство на нејзините претставници, казата Корча, со околните места Билиште, Колоња, Опари и Гора, се прогласи за автономна покраина, под заштита на француските воени власти.“

Полковникот Декуан ревносно и во занес ја остваруваше мисијата доверена од командантот на Источниот фронт која на многумина им се чинеше премногу смела, вон од сојузничката шема. Зар се најдоа единствено Французите сета доверба да им ја подарат на запоставените, забравените Албанци?

Реакциите против Републиката се ширеа на сите страни. Првин, никому не му паѓаше ниту на крајот од умот дека зад мисијата на генералот и на полковникот, не беа целосно министерствата за војна и за надворешни работи. Генералот Сарај набргу остана сам во својата мала битка, додека полковникот Декуан доследно и упорно ги остваруваше неговите замисли во кои и самиот веруваше и се внесуваше. Тој добро знаеше, како и генералот, дека Франција, како голема сила и како учесник во Големата војна, имаше свои пошироки економски и политички интереси на Балканот. Меѓутоа, нејзините интереси во Албанија не беа директни, какви што беа италијанските, или оние на балканските мо-

нархии. На овие архитекти на албанската Република Корча, не им беше познат тајниот договор на сојузниците од 26 април 1915 г., во Лондон, за воената поделба на Албанија помеѓу Италија, Грција и другите, за нејзиното сведување на крајот на војната, само на „есадистичкиот пашалук“, во средна Албанија, на муслиманското население, и тоа под италијански протекторат. И покрај тоа што Есад-паша Топтани, беше крај него во Солун, со своите петстотини одбрани гавази, генералот Сарај беше убеден дека неговата улога беше преценета од клучните француски дипломати, со изнесената теза дека, еден ден, тој ќе се најде на нивна страна, кога француските сили, по заземањето на Корча, својот фронт ќе го продолжат кон средна Албанија. Така можеше да се разбере ставот на Париз, за разлика од Рим, пашата, со неговата „ескорта“, да го задржат во Солун, дури и со францускиот дипломатски претставник Фонтенеј.

И така, покрај сè, полковникот Декуан, поддржуван од својот генерал, го доживуваше триумфот на „малата битка“. Реакциите не престануваа ни во високите дипломатски кругови на сојузниците. Дури се ширеа гласови дека полковникот Декуан, под влијание на генералот Сарај, со основањето на Република на Корча, ќе шири албанофилство помеѓу француските офицери. Според историчарот Жером Каркопино, на времето офицер во Источната армија, испратен во Корча кон крајот на декември 1916 г., „Декуан бил убеден албанофил“. Како доказ ќе му послужи писмото од поранешниот генерален

секретар на Управниот совет на Корча, господинот Харизи во кое, на полковникот Декуан, меѓу другото, му пишува:

„Луѓето кои сакаа да ве покорат, мене, природно, ме сметаа за нивен непријател, но јас, уште пред изнесувањето на познатите Вилсонови принципи, јасно и гласно се заложив за правото на малите народи да живеат слободни. Сторив сè што можев да докажам со факти дека вашата мала Република можеше да раководи самата со себе. Работев таа да биде држава-модел, доказ за сè што можеше да биде направено во слободна Албанија...“

Беше јасно дека полковникот Декуан, според ова писмо, излегуваше од кругот на воената мисија што му беше доверена. Ништо чудно, целта на генералот Сарај, на полковникот Декуан и на неговите главни соработници, командантот Масие и поручникот Зигфрид, беше и политичка. Имаше извесни политички кругови, во тогашна Франција, кои се надеваа дека таа, по Големата војна, меѓу првите од големите сили, ќе ја признае Албанија и, затоа, беше природно да ги поддржуваат националните аспирации, како што беше тоа во случајот на Република Корча. Оваа претпоставка би можела да се смета и за логична, доколку не би се земале во предвид ревандикациите на другите сили во регионот. Но, тешко можеше да се најде оправдување за постапките на албанофилските француски генерали од париските претпоставени. Се чинеше дека овие француски офицери се обидуваа

да „свират по свои ноти“, наспроти диригирањето на прогрчкото Ке д'орсе.

Наспроти сè, генералот Сарај успеа да ја постигне својата првична цел. Грчкиот крал Константин набргу абдицира.

Охрабрен, полковникот Декуан, макар од сите страни сардисан, продолжуваше да ја води акцијата до крајот, небаре воден од директиви на Министерството за војна и Ке д'орсе. Но, во суштина, се случуваше спротивното. Двете министерства грмеа против Република Корча. Најгласна беше француската дипломатија, опседнатата од меѓународниот притисок, додека воената команда беше повеќе свртена кон стратегиските цели на боиштата. И генералот Сарај и полковникот Декуан сметаа на оваа противречна состојба и како да лазаа по острицата на мечот во потрагата по среќен излез.

Генералот Сарај, во својот генералштаб во Солун, со нетрпение очекуваше вести од Корча. Посебно од својот полковник. А, во таа критична 1917 г., за сојузниците на сите фронтови имаше многу позначајни настани за крајниот исход на Големата војна, отколку што беа настаните, за многумина непознати во европските дипломатски канцеларии, околу малата Република Корча.

Годината 1917 беше речиси катастрофална за Антантата, но не помалку мачна беше и за Источната армија. Речиси сите воени операции завршуваа со крвави порази. И моралот на војските беше на многу ниско ниво, а стануваа сè почести и конфликтите помеѓу војници од раз-

личните армии. Руските војници, по Октомвриската револуција, чувствувајќи се обезглавени, ќе западнат во недисциплина и анархија. Англиските војници, пак, поради настаните во Русија, ќе бидат недоверчливи за иднината на Источниот фронт. Италијанските војници, како и секогаш, ќе останат пасивни. Не престануваа ни несогласувањата помеѓу генералот Сарај и сојузничките команди на другите армии. Ни меѓу француските војници не цветаа рози. Француската армија беше раководена од генералот Гросети кој, не можејќи да ја поднесе суровата балканска клима, исцрпен, ќе го напушти фронтот. Во таква реалност, заземањето на Битола, од страна на Источната армија, можеше да се смета како Пирова победа. Загубите беа огромни. Загинаа околу педесет илјади војници. Последниците од маларијата и од другите болести, предизвикаа двојно повеќе жртви...

Генералот Сарај, наведнат над големите воени мапи, во својот кабинет, отсутно ја гледаше црвено обележаната Корча, небаре од неа му зависеа сите други битки. Повторно го обзеде чувството на генерал во балканскиот Вавилон кој требаше, со својата армија, составена од војници и офицери од дваесетина народи, да го открие можниот излез кој би водел до конечната победа.

Во очекувањето вести од Корча, неговиот аѓутант му донесе итна телеграма од Ке д'орсе. Телаграмата беше испратена неколку дена по потпишувањето на Протоколот на Република Корча. Дописот, под ознаката строго довер-

ливо, беше упатен лично до генералот. Откако аѓутантот се оддалечи и командантот остана сам во својот кабинет, тој го одложи читањето на телеграмата. Како да ја претпоставуваше нејзината содржина. Замислено погледот го упати кон мапата, погледна уште еднаш кон црвено одбележаната Корча, го зеде моливот и започна да ја чита телеграмата поцртувајќи ги позначајните места:

„Според еден демарш на италијанскиот амбасадор, француските воени власти го прогласиле градот Корча за албански и го истакнале албанското знаме.

Италијанската влада ни даде на знаење дека, врз основа на постигната спогодба, Италија морала да биде консултирана за секоја преземена акција во Албанија.

На италијанскиот амбасадор, маркизот Салваџо Раџи, му изнесовме дека не сме известени од страна на војните власти за спомнатата активност, меѓутоа, ние му го изразивме нашето сомневање во врска со демаршот, зашто ставот на француската страна е познат и јасен. Потсетувајќи ве на нашите претходни инструкции, ќе ви бидеме благодарни што поскоро да не известите во врска со ова прашање.“

Информации стигнуваа од сите страни. Генералот Сарај беше на нишан. Немаше обичај веднаш да одговара на телеграмите кои му стигнуваа од надлежните француски министерства, колку и да беа настојчиви барајќи одговор. Одговорите, обично, ја преспиваа ноќта.

Тој имаше добри односи со францускиот конзул во Солун Дебији. Понеѓу францускиот војник и дипломатот, соочени со застрашувачката реалност на војната и Солунскиот фронт, се ткаеше ненаметливо и блиско пријателство. За многу значајни прашања, со доверлива искреност, тие се консултираа пред да ги дадат бараните одговори од нивните надлежни министерства.

И конзулот Дебији редовно го известуваше генералот Сарај за информациите што ги испраќаше до Ке д'орсе, но и за оние што ги добиваше. Тоа го правеше и генералот Сарај. Таков беше случај и овој пат. При нивната средба, во Солун, на конзулот Дебији, му беше, особено значајно, да му ја предаде на генералот Сарај копијата од својата телеграма што му ја упати на Ке д'орсе, на 3 јануари 1917 г., во која тој пишуваше:

„Според моите информации, населението од Корча, по секоја цена, сакаше да ги симне од вратот Грците коишто го уништуваа градот па воспостави привремена управа и го истакна албанското знаме. Ова е некогашното знаме на Скендербег, прифатено подоцна од сите претенденти на албанскиот престол, како и од принцот Вид.

Откако на Лондонската конференција се реши казата Корча да ѝ се додели на Албанија, народот посака, во овој дел, да се зачува неговиот албански карактер со автономија, до крајот на војната. Ова беше добро примено од генералот Сарај, бидејќи новата управа соработува

со службите на Источната армија, за да се спречи минувањето на германските агенти во Тесалија. Се работи за ширење на неутралната зона кон Запад и, од овој аспект, генералот Сарај ми има речено дека тој би сакал да се создадат и нови автономни зони во другите подрачја, од левото крило на неговата војска.“

И така, корчанското досие на генералот Сарај стануваше сè поголемо и попотполно. Поддршката на Дебији се надополнуваше и со други облици на покажана солидарност и поддршка во тие неизвесни и тешки мигови за генералот Сарај.

И покрај постојаните напади кои се зголемуваа, генералот остануваше спокоен и решен да ја брани Република Корча. Неговата доверба кон полковникот Декуан, на теренот, не стивнуваше, и покрај здружените притисоци против него. Тие смело и упорно ја спроведуваа својата мисија, убедени дека се водени од воени интереси, но и од симпатии кон албанското население во Корча.

Конечно, генералот сметаше дека беше време да им одговори на своите претпоставени, не само за да се одбрани од честите напади туку и да го одбрани своето дело. Така, дури на 21 март 1917 г., ќе му се обрати на француското Министерство за војна и, во својата телеграма, ќе напише:

„Министерството за надворешни работи, на 13 декември (1916), по барање на Италија, ми постави прашање дали француските воени власти ја прогласиле Корча за албански град. На 15 декември, одговорив:

‘Веќе два месеца како приврзаниците на Венизелос ја напуштија Корча и ги протераа роајалистите; чета роајалисти, Албанци, се кренаа против приврзаниците на Венизелос и заедно маршираа со Австријците. Поради овие судири, грабежи, палежи, од страна на овие нерегуларни групи и чети на Венизелос, за да го заштитам нашето лево крило, го испратив во Корча региментот на Декуан и побарав од приврзаниците на Венизелос да ја напуштат Корча, исто како што секогаш сум дејствувал во неутралната зона. Со нивното оддалечување, автохтони истакнати граѓани воспоставија управа.’

Така ситуацијата се смири; на 10 декември, четиринаесет делегати, се состанаа со полковникот Декуан и ја дадоа следната изјава:

‘Ние, претставници на албанскиот народ, му изјавуваме на претставникот на Франција дека казата Корча, со својата околина отсега е автономна област, управувани од албански функционери. Ние сакаме да управуваме под заштита на француските власти’.

Јас секогаш сум ја почитувал слободната волја на народот, за што секогаш сум ве известувал; не е мое да се мешам во грчките или во албанските внатрешни политички прашања. Корча посака да биде независна и таква стана. Оттогаш, во овој регион царува мир. Во последно време, се регрутирани петстотини редовни жандарми, кои со успех војуваа на наша страна. Моето лево крило е заштитено со еден вид тампон-зона, откако полковникот Декуан оваа територија ја сведе на воените граници. Од воена гледна точка, со што

единствено се бавам, јас можам да се чувствувам задоволен со оваа состојба“.

На генералот Сарај не му успеваше својата „мала победа“ да ја прелее во стратегиските интереси на своите претпоставени, кои беа насочени кон конечниот успех на Големата војна. Продолжуваше да се разгорува малиот фронт помеѓу надлежните министерства и командантот Сарај. Кога називот Автономна Покраина Корча, според Протоколот, во пролетта на 1917 г., ќе биде преименуван во Албанска Република Корча, ќе се разгори нова борба, но овој пат, се чини, конечна за генералот и за неговиот полковник.

Во Париз проработе воената машинерија, во спрега со дипломатијата. Требаше, еднаш засекогаш, да биде утврден виновникот за „корчанската афера“, жртвениот јарец. Сите стрели требаше да се вперат кон генералот Сарај. Но се оцени, како поупатно, да се нишани по полковникот Декуан. Се удираше по самарот, за да сфати генералот! А тој тоа точно го сфаќаше, но си остануваше цврсто на своето. Дејствуваше според своите убедувања. Беше сакан и почитуван меѓу своите војници.

Не доцнеше ни јавната опомена којашто претседателот на Советот и Министер за надворешни работи на Франција Рибо ќе ја упати на 30 април, 1917 г., на Министерството за војна, поради однесувањето на полковникот Декуан. Генералот Сарај ја читаше со горчина содржината на телеграмата, во која пишуваше:

„Дејствувањето на овој висок офицер кој, без да се обрати претходно на надлежниот де-

партман под изговор да обезбеди мир, создаде локален политички режим што предизвика протести од страна на Грците, на Италијанците, на Србите и на албанскиот водач, е за жалење.“

Претседателот Рибо, очигледно, на почетокот не сакаше да предизвика дипломатска криза поради Република Корча сметајќи го ова прашање за маргинално во однос на пошироката стратегија на Источната армија. Постоеле различни мислења помеѓу француските дипломати и воените челници, во однос на судбината на Анри Декуан. И покрај сè, генералот Сарај ја продолжува, според многумина, својата контрадикторна, дивергентна и проалбанска мисија.

Министерот Рибо, под постојан италијански притисок, на новиот шеф на француската држава, Пенлеве, ќе му достави дополнителни информации во врска со корчанската криза и за вознемиреноста на италијанскиот министер за надворешни работи Сонино кој, во дилемите на Франција да стави крај на Република Корча, ќе види провидна маневра да се скрие вистината. Италијанците беа упорни. И во Париз, новото име Република Корча ќе биде оценето како нов политички чин, не помалку арбитрарен од оној од 1916 г., без да биде побарано мислење од Ке д'орсе. Се чинеше дека воената команда сакаше Ке д'орсе да го стави пред свршен чин. Но француската дипломатија презеде иницијатива и го наложи својот диктат. Нејзиниот нов шеф Стефан Пишон ќе му се обрати на новиот претседател на француската влада, Жорж Клемансо, со

овие зборови, во врска со иднината на Република Корча:

„Ние немаме никаква полза од овој државен ембрион, на некој начин автономен, создаден од генералот Сарај и од полковникот Анри Декуан“.

Претседателот Жорж Клемансо ќе нареди крај на мисијата на полковникот Декуан во Корча и, на негово место, ќе биде поставен генералот Сал.

Со ова, како да почнуваа да се бројат и последните денови на мисијата на генералот Сарај на Источниот фронт. Тој требаше да биде втората крунска жртва. Според многумина, тој настрада и поради своето неприкриено албанофилство, кое ги надмина границите на стратегискиот воен интерес...

XIII

Генералот Морис Сарај, во Солун, со тешко срце ја прими веста за крајот на мисијата на својот полковник Декуан во Корча, но тоа, за него, не значеше и крај на неговата Мала битка во Големата војна. Многумина гледаа дека тој е длабоко заплеткан во мрежата на албанството, заедно со други блиски офицери од која многумина не можеа да најдат излез. Беа осамени во својата мисија, но и уверени дека Ке д'орсе правел непростлива грешка што, под притисок на Грција и на Италија, кои имаа посебни интереси во Албанија и на Балканот, ставаа крај на Република Корча.

Генералот Сарај остануваше упорен во својата стратегија да се спаси човекот на земјата, во која се водеше војната. Тој не помислуваше да се предаде. Веруваше во величината на оваа битка. Кога беше поблиску до враќањето од фронтот отколку на фронтот, тој се подготвуваше да ја прошири Република Корча со заземање на блискиот град Поградец, крај Охридското Езеро, кој беше под власта на Австро-Унгарија. Знаеше дека ги загубил шансите да победи, но и поразот не го беспокоеше. За него остануваше битно да издржи. Залудно ги предупредуваше претпоставените во Париз дека, во

сите војни во кои учествувал, не му се спротивставувал на месното население кое тука живеело со векови. Тој беше храбар и прекален борец во најголемите битки на Западниот фронт кој го победуваше повеќепати стравот од смртта, па зошто тоа да не биде и на Балканскиот фронт?

Со овие мисли го очекуваше својот полковник Декуан, на последна средба во Солун, пред неговото упатување на друг фронт. Медитеранската пролет беше пораскошна од кога било. Облиците на разбудениот живот во просторот како да беа неусогласени со последиците од Големата војна кои се покажуваа речиси во секој предел. Од далечината не престануваа ни звуците на сирените кои предупредуваа за нови воздушни напади.

Генералот како да излезе од тивката лертаргија, кога на портата на вилата го забележа полковникот Декуан, како со цврст чекор тури по патеката во градината. Се потсмори. Застана покрај бирото. Се загледа уште еднаш на раширената мапа. Погледот му запре, по којзнае кој пат, пред насоката на градот Корча и свежо впишаната линија која го поврзуваше со крајезерскиот град Поградец. Ја гледаше оваа точка замислувајќи ја како ознака на еден свој, личен мал Ватерло. Потем се доближи до големиот глобус, на десната страна од бирото. Лесно го допре. Глобусот почна да се врти, небаре сам од себе. Запре на просторот на кој беше означен Балканскиот Полуостров. Се обидувааше да го открие просторот на Солунскиот фронт. Бараше, првин, да го открие градот Солун. Тој не

беше назначен, но убаво ги забележа трите краци на полуостровот Халкидик и утврди каде би можел да биде градот Солун. Во таа неозначена точка беше насобрано едно цело мало човештво, во разнобојни униформи и со оружје. А тој сакаше да воведи нов поредок, во тој неозначен простор на глобусот. Точката на глобусот, во реалноста, требаше да претставува еден цел човечки мозаик. Започна да ги бара на глобусот земјите на народите кои беа застапени во Солунскиот фронт. Некои земји откри полесно, други потешко, а трети воопшто не беа означени. Првин погледот го упати кон земјите на Германците, на Австријците, на Бугарите, на Турците кои како да беа на една друга, заедничка барикада, која се обидуваше да ја означи на глобусот, наспроти земјите на сојузничките армии, во чии редови имаше Французи, Грци, Срби, Англичани, Виетнамци, Индијци, Австралијанци, Руси, Американци, Јапонци. Знаеше дека меѓу руските војници имаше припадници од различни националности на царството руско, како Финци, Летонци, Русини, Руси, Украинци, Сибирци, Кавкасци. Знаеше дека во англиската војска, на овој дел од Балканската почва имаше и Шкотланѓани, Ирци, Новозеланѓани, Канаѓани и Јужноафриканци. Беше невозможно, колку и да го вртеше глобусот и да се загледуваше на одделни места, да ги открие земјите на сите овие народи, дојдени под знамето на една Империја.

Најцелосни информации имаше за своите француски војници. Тие беа и најмногубројни. Ги имаше од сите страни на Франција. Поголе-

миот дел од нив војувале на западните фронтови, поминале низ пеколот на Вердун. Сега, заедно со командантот Сарај, минуваа низ балканскиот пекол. Имаше на овој фронт марокански војници, познати како спахии, прекалени стрелци. Имаше Алжирци, познати како зуави, според името на кабилиското племе, тука беа и Сенегалците кои формираа свои независни баталјони. Генералот Сарај ги бараше на глобусот и земјите на Мадагаскарците, на Виетнамците и на другите индокинески народи. Беше тоа еден вистински Балканвавилон од војски на чие чело се наоѓаше генералот Сарај. Тоа беше Големата војна. Војната на Вавилон. Безизлезната војна. Само победата можеше да го означи излезот. А генералот Сарај беше заплеткан во малата Корча, во судбината на Албанците, незабележлива на глобусот...

Кога полковникот Декуан влезе во кабинетот и се поздрави војнички а, потоа, и пријателски се прегрна со генералот Сарај, глобусот сè уште продолжуваше бавно да се врти. Беа минале повеќе месеци од нивната последна средба, кога полковникот Декуан реферираше пред генералот за албанското досие пред своето заминување во Корча. Измина малку време, а се случија толку непредвидливи настани по создавањето на Република Корча. Се вознемирија дипломатските центри на сојузниците, небаре од судбината на Корча зависеше исходот на Големата војна.

Генералот и полковникот не сакаа, како по договор, да го коментираат блиското минато, но ни крајот на корчанската мисија. Тие претпочитаа да го продолжат некогашниот разговор за

албанското прашање, соочени со реакциите што ги донесе, на домашен и на меѓународен план, создавањето на Република Корча. Со тоа, како да беше отворена Пандорината кутија на Големата војна па тие се чувствуваа повикани да го ослободуваат просторот од злите духови на напластените пропаганди против жителите на Република Корча и пошироко.

Разговорот продолжи таму каде што беше запрен. Неговиот тек не можеше да го сврти во друга насока ни отповикувањето на Декуан од командната позиција во Корча ниту дипломатската бура што беше предизвикана во Ке д'орсе.

Албанското прашање за кое се залагаа и се жртвуваа докрај овие двајца високи офицери, како да беше поважно од нивните кариери. Беа позагрижени за судбината на Република Корча, за тој државен ембрион, за таа микродржава која требаше да ја обедини распарчена Албанија во признатите граници, на Лондонската конференција од 1913 г., отколку исходот на Големата војна. На нивната последна средба, пред беспакетото на воените патишта кои се отвораа пред нив, им преостануваше некакво сведување на билансот за стореното во однос на албанското прашање, пред можното и неможното...

Прв се огласи генералот Сарај:

– Еве нè пак заедно, мој полковнику, повторно околу албанското прашање... Но не сме први, а веројатно нема да бидеме ни последни... Сигурно ви е познат примерот кога, во закрилата на нашата прва Империја, ќе се најде и еден албански регимент, под командата на мајорот Мињо. Тој

решително и храбро ќе му се придружи на Наполеон, кон кого имаше голема почит.

– Убав пример на лојалноста на Албанците, генерале. Но веројатно ви е познато дека дел од албанската емиграција во XVII-от век ќе се упати кон дунавските кнежевства, а дел од нив ќе се најдат и во руската армија на царицата Катерина.

– Интересно... Овој народ полковнику, без друго спаѓа меѓу најстарите во Европа, оставен сам да се бори за своето преживување. Ме потсеќаваат на нашите Баски!

– Можеби, генерале...

– Тие продолжуваат со векови да живеат изолирано, како во лавиринт. Ја избрале осамата како судбина... И рефлексот за одржувањето на нивниот сплотен идентитет можеби потекнува токму од нивната изолација. И сега, во времето на Големата војна, кога се обидуваат да ја обединат распарчената земја, тие тешко се ослободуваат од синдромот на лавиринтската осама. Ќе биде голем успех, доколку, со заеднички сили, го најдеме излезот од овој балкански лавиринт. Да им помогнеме да се најдат и да се потврдат себеси, покрај толкуте закани и оспорувања. Можеби по тоа и повеќе ќе нè паметат, отколку да сме славени како победници во Големата војна.

Завладеа тишина во кабинетот.

Генералот задуман првин погледна кон глобусот. Тој веќе замислуваше каде би била одбележана Корча, макар што на него не се гледаше ни Солун. Сакаше повторно да го раздвижи гло-

бусот. Но, за миг се откажа од оваа намера. Стана и тури коњак во двете чашки пред нив.

Беше време да му даде друг тек на разговорот и обајцата да се соочат со реалноста. Ова беше сепак крајот, а не почетокот на нивната заедничка мисија. Откако наздравија за своето пријателство, генералот рече:

– Можам, полковнику, да ви кажам дека, по вашата мисија, народот во Корча живее слободно... Се поврза со нашите институции... Разбра дека постои и еден друг живот за кој вреди да се бори, да се истрае... Веќе нè обвинуваат за албанофилство, а кој знае што нè очекува подоцна... Меѓутоа, ние не сме осамени... Има и други високи офицери, кои ја разбраа суштината за овој народ. По искуството со кое се соочивме, сигурно ќе се согласите дека не постои подобро решение за албанското прашање, освен да му се помогне на овој народ во ова пресудно време. Тоа ќе биде и гаранција за одржување на рамнотежата на Балканскиот Полуостров, по завршувањето на Големата војна.

Полковникот Декуан беше подготвен да замине во нова, непозната мисија, далеку од Балканот, но во срцето ја носеше Република Корча. Со себе го зеде и албанско-француското знаме кое за прв пат се крена во Корча.

А генералот Морис Сарај, покрај големите битки кои го очекуваа на Балканскиот фронт, макар што, според некои, му беа избројани деновите на командувањето со Источната армија, пред себе го имаше досието за битката во Поградец со која требаше да се прошири Република Корча, во времето кога, во Париз, се најавуваше почетокот на нејзиниот крај...

XIV

Хроничарите на Големата војна ја обележаа 1919 година, како трагична и неизвесна. По пеколот на север, каде што француско-германскиот директен судир однесе милионски жртви, расплетот се очекуваше на јужните балкански боишта. Всушност, се очекуваше завршниот удар. Француските разузнавачки служби го продлабочуваа своето учество во Балканската мисија. Тие требаше да ја ревидираат, преку своите патишта, „филантропската политика“ на генералот Морис Сарај и на неговиот главен извршител Анри Декуан. Набргу ќе се појават отворени сомнежи и недоверба помеѓу агентите на француското разузнавање и француската воена команда на Корча. Разузнавачите ќе се надорвзат на веќе постојниот анимозитет помеѓу генералот Сарај и Министерството за војна и Ке д’орсе. Француските разузнавачи ги ангажираат своите најпроверени левантинци. Во една нивна тајна достава се вели дека Албанците, во окупираниите зони, природно се во постојани врски едни со други, било да се во австриската, во француската или во италијанската зона. Отворено се предочуваше дека албанските „сојузници“ играат на картата на ривалствата на спротивставените сили и извлекуваат сопствена корист.

Еден од главните агенти на француската разузнавачка служба најавуваше сензационалистичко откритие, со спектакуларни апсења на видни албански личности, француски приврзаници. Го обвинуваше полковникот Декуан дека, од корчанското досие, создал роман со фантомска содржини, со кобен крај.

Беше тоа времето кога се размислуваше да се повлече од Корча 74-та сојузничка дивизија која, на времето беше ангажирана за да ја зајакне корчанската зона, да го предизвика абдицирањето на прогерманскиот грчки крал Константин и да се оствари, на Запад, поврзувањето со италијанската сојузничка армија, кај гратчето Ерсек.

Едно време, полковникот Декуан му пишуваше очајнички писма на својот командант Сарај во кои се жалеше на избрзаните акции на француските разузнавачки служби, како и на ривалството помеѓу француската воена полиција во Корча и албанската жандармерија, на чело со Темистокле Грмењи. Обвинувањата за предавството на албанските „сојузници“ ќе бидат уште посилни откако, во мај 1917 г., Анри Декуан ќе биде принуден да ја напушти Корча, а на негово место ќе биде поставен генералот Сал. Штом дојде во Корча, тој воспостави воен суд и набрзо организира судење на неколку албански жандари. Обвинувањата од страна на француските безбедносни сили особено ќе кулминираат во август 1917 г., кога во Атина се враќа на власт Елефтерос Венизелос, откако Грција минува на страната на силите на Антантата. После ова

беше даден јасен сигнал од страна на Ке д'орсе дека е дојден крајот на „филантропијата“ и „алба-нофилијата“ на генералот Морис Сарај и на неговиот верен полковник Анри Декуан.

Генералот не се предаваше. Не беше во неговата природа да се предава, особено надвор од военото поле, пред какви било притисоци. Остануваше упорен во довршувањето на својата замисла. Најмалку можеше да се помири со левантинските доставки. Нивните автори ги сметаше за бездушни и изопачени луѓе чија определба ја сметаше за дел од балканското проклетство. Не се плашеше од нивните удари против кои требаше да се бори во комплексната војна. Тој имаше со што да се храбри, барем во себе, по видливите успеси на военото поле. Нај-после, како командант, мораше да се соочи со изнасилениот крај на малата војна, но и со почетокот на крајот во Големата војна.

Се сеќаваше генералот и на битката којашто, против него и против полковникот Декуан, ја покренаа Грците, бесни поради губењето на Корча. Се сеќаваше и на постапките на непомирливите Италијанци кои, наводно, се чувствуваа измани од сојузникот Франција. Пред себе ги имаше и ги прелистуваше некогаш испратените утешни телеграми од полковникот Декуан во кои не престануваше да го храбри. Го известуваше за беспрекорната соработка со корчанскиот народ, за нивната среќа што, за прв пат во историјата се најде една војска која најпосле, ги сфати и им ја донесе слободата. Му пишуваше и за времето кога замина принцот Вид, а грчките сили го оп-

колиле градот. Но тука, во еден гарнизон, биле и српските воени единици. Грците, откако го зазеле градот, со итрина се ослободиле од српските војници. Побарале, скришум, во лебот со кој се снабдувале српските војници да се стави отров и во градот да се објави епидемија на колера. Целта била постигната. Српските војници фатиле думан. Кога стигнал Декуан, со француските војници, во Корча, привремената грчка влада, од Солун, и испратила за префект близок човек на Венизелос. Со ова уште повеќе се зголемил хаосот во градот. Се разгорела битката помеѓу противставените страни, приврзаниците на Венизелос и на кралот Константин. Се надоврзале и италијанските притисоци против грчкото присуство а и албанските комити не мирувале. По хаосот, требаше во Корча да завладее мир. Мирот го донесоа полковникот Декуан и неговите одбрани војници.

Генералот Сарај посебно се задржа на телеграмата што му ја беше испратил полковникот Декуан на 10 декември 1916 г., вечерта. Тогаш албанските првенци го прифатиле францускиот предлог градот да се прогласи за мала Република. Му пишуваше како се извишило албанското знаме на Скендербег, со прикачена француска тробојка. Тогаш, грчките агенти и функционери, панично, ја напуштале Корча. Однеле со себе сè што можело да се однесе. Најмногу пари.

Генералот Сарај ги имаше пред себе и телеграмите кои го известуваа за создавањето на новата албанска администрација, составена од француски и од домашни функционери, како и

на Советот на угледните граѓани од муслиманска и од православна вера. Тој го потцртуваше коментарот на полковникот Декуан, во една од телеграмите, во која се велеше дека овде, според видните граѓани, за кусо време се остваруваше тоа што не можело да се замисли во изминатите векови. Корча започна да се европеизира. Ја нарекуваа Мал Париз. Се создаваа првите институции на Балканот според европските урнеци...

Но војната си е војна. Командантот Декуан, во една депеша бара дозвола од генералот да создаде и подвижна жандармерија. Тоа требаше да биде првата поставка на албанскиот воен баталјон којшто, подоцна, под командата на генералот Холц, ќе учествува во француските офанзиви. Знамето на овој баталјон, на предлог на генералот Сарај, ќе биде одликувано со францускиот Крст на војната.

Генералот пред себе ги имаше и телеграмите од европските канцеларии на сојузниците, против неговата Република Корча. Ги читаше една по друга. Најмногу протести имаше во грчките, а не помалку и во италијанските телеграми. Ке д'орсе му ги испраќаше нивните копии, заедно со своите зачудувачки коментари и предупредувачки инструкции. Министерството на војната не престануваше да биде под удар на Ке д'орсе. Постојано се бараа нови објаснувања за постапките на командантот Сарај. Се создаваше вистински маѓепсан круг околу „корчанската афера“ од кој генералот, низ многуте телеграми, го бараше својот излез. Макар што, во последните телеграми, се насетуваше дискретниот

повик до генералот Сарај да ја напушти Големата војна, тој, како за возврат, продолжуваше, упорно, да ја подготвува битката за Поградец. Да ја прошири Република Корча, со освојувањето на крајезерскиот град како нова кота на неговата стратегија. Тоа, воедно, требаше да биде и последната битка во неговата кариера. Не престануваше да верува во својата победа, во својата мала битка. Сепак, длабоко во своето битие, претчувствуваше дека победникот во Големата војна ќе биде друг генерал. Знаеше дека нему не му било судено како победнички генерал, да помине низ Триумфалната порта, во парадата на Елисејските Полиња.

Во тој неред од телеграми, генералот Сарај се сеќаваше како победнички излезе од пеколот на битката на Вердун, и, наместо да се најде на челна позиција во генералштабот на француската армија, тој беше испратен на бојното поле на Дарданелите за, потоа, да се најде како командант на Источната армија во Солун и, на крајот, во балканскиот дел на пеколот, каде требаше ревносно да ја подготвува битката за Поградец. Ништо друго не му преостануваше, сега, освен да победи во таа битка...

XV

Немаше покритичен период за сојузниците во Големата војна, но и за мисијата на генералот Сарај, како командант на Источната армија, од 1917 година. Се редеа порази, еден по друг, и на северните и на јужните боишта. Моралот речиси на сите сојузнички војски ја достигнуваше критичната точка.

Руските војски, на Солунскиот фронт, по триумфот на Октомвриската револуција, запаѓаа во анархија, нивната дисциплина беше на најниско ниво. Српските војски го губеа офанзивниот полет. Англичаните, соочени со руските настани, почнаа сè повеќе да се сомневаат во смислата на одржувањето на Солунскиот фронт. И италијанските војски, особено по поразот кај Капрето, беа обземени од дефетизам. Го напуштаа офанзивниот дух, се ограничуваа во нивната првична и постојана стратегиска цел – да загосподарат засекогаш со Албанија.

Не цветаа рози ниту во главната команда на Источната армија во Солун. На постојаниот анимозитет помеѓу командантот Сарај и англискиот генерал Махон, се надоврзуваа и проблемите со командите на другите војски составени од околу дваесетина националности.

Во солунскиот Вавилон не владееше ниту внатрешен ниту надворешен мир. Беше тешко да се управува со него.

Генералот Сарај никогаш, во својата долга воена кариера, не бил во посложена и понеизвесна ситуација. Не го сакаа неговите претпоставени во Париз. Не го сакаа ниту други на Солунскиот фронт. Генералот знаеше дека многу полесно ќе му биде на бојното поле, со својата војска, отколку да ги поднесува силните удари во командата во Солун, кои доаѓаа од сите страни. Неговата замислувана битка за Поградец, како продолжение на корчанската, во неговата свест ги добиваше димензиите на пресудна борба која требаше да го извлече од балканскиот пекол или, конечно, да го отфрли и да го маргинализира.

Наспроти нападите од сите страни, генералот продолжуваше, како прекален војник, да ужива голем авторитет меѓу своите, француските војници и офицери. Во ретките мигови на осама, му се препушташе на редовното читање. Книгите го извлекуваа од кругот на војната. Му се восхитуваше на Алфред де Вињи. Посебно беше трогнат од неговата песна *Смртиџа на волкови* која ја знаеше наизуст. На глас, си интерпретираше често стихови од оваа песна, слични на неговата судбина.

Се чувствувааше како стар, искусен волк кому, фатен во стапица, крвожедните ловци му ги остреа ножевите, а тој ги штитеше своите немоќни волчиња, околу себе.

Во својата мала, прирачна библиотека, која секогаш ја носеше со себе, ја имаше и книгата

на Де Вињи *Слуѓувањето и величината на воениот џозив*. Оваа книга на Де Вињи, посветена на оние кои ќе загинат, според латинската поговорка *morituri te salutant*, посебно го привлекуваше вниманието на генералот Сарај. Се согласуваше со поетот дека уште само во армијата има луѓе со цврст карактер како во античките трагедии, кои го извишуваат чувството кон должноста, без оглед на последиците, без да ги мачи совеста поради потчинетоста, ниту срамот од бедата...

Генералот беше свесен за вечниот и суштински судир помеѓу војната и армијата. Ова беше судир кој се одвиваше во самата човекова суштина, каде што не престануваше борбата помеѓу злите и добри сили, помеѓу анималното во човека и постојаниот порив да се ослободи од тоа. Во една ваква душевна евазија, обземен од мисли по едно ново читање на Де Вињи, генералот Сарај во својот кабинет на солунската резиденција, го пречека генералот Гросети, командант на француската армија на Источниот фронт. Тој беше со силна, висока и цврста става, но начнат од неизбежните микроби на балканските боишта.

Генералот Гросети го почитуваше цврстиот и непоколеблив карактер на својот претпоставен командант. Со него го врзуваа многу воени години, како и заедничкото размислување за воената стратегија.

Откако војнички и пријателски се поздравиле, генералот Сарај му предложи да излезат во градината. Неизбежна беше и понудата со француски коњак. Генералот Гросети радо ја при-

фати чашката. Не беше време за наздравување. На француската Источна армија не ѝ цветаа рози, макар што солунските градинари си беа доследни во одржувањето на градините крај своите шатори. И во градината на генералот Сарај, по една година откако овде го пречека полковникот Декуан, пред битката за Корча, копривите и плевелот се надвишуваа над свенатите рози.

Пред генералите, овој пат беше досието за битката на Поградец...

Генералот Сарај одлучи, една времена дивизија, составена од делови на 57-та и на 156-та дивизија, засилени со една единица на познатите марокански спахии, потоа со албанските жандарми од Корча, како и со војници од неколку баталјони на окупираните територии, заедно со сенегалски и со виетнамски војници, познати како стрелци, покрај кои беа и руските сојузнички единици, да го нападне и да го заземе Поградец. Беше составена една мала вавилонска армија за последната битка на генералот. Му преостануваше, со генералот Гросети, да ја разработи стратегијата на битката.

– Каква е ситуацијата во воениот камп, генерале Гросети? – веднаш помина на главната тема на разговорот генералот Сарај.

– Војниците се огорчени што им се укинати редовните отсуства. Се зголемува бројот на умрените од маларија. И скорбутот прави пустош. Владее незадоволство. Војниците велат дека е подобро да загинат на фронтот, отколку да им се предадат на комарците во Солун.

– Разбирам, генерале мој!

Оставени сме сите на цедило. Мораме да издржиме, макар и во очај. Немаме друг излез. За нас, на овој фронт, далеку е победата. Поработ демне на секој чекор. Но мора да се издржи. Нам не ни е ветена победата. Можеби нејзе ќе ѝ се радуваат други наши генерали и војници.

– Остануваме со вас до крајот, генерале Сарај! Во сите битки!

– Ви благодарам. Останувам приврзаник на ставот дека, низ победите во малите битки, се стигнува до големата, крајната победа.

Ние, генерале Гросети, постигнавме една мала победа со Република Корча. Тоа што го постигнавме во овој град, не било случај со векови. Успеавме да го заштитиме мирот помеѓу Албанците од различни конфесии. Велат ги зближивме со европските институции. Им отворивме училишта на нивен јазик, за прв пат. Воспоставивме ефикасна администрација. Создадовме мала, правна држава, досега непозната од таков вид на Балканот.

– Да, генерале! Никогаш овие луѓе не биле посреќни во историјата. Макар и во време на војна.

– Но, да не заборавиме, Гросети. Ние не сме мисионери во овие земји. Но не ја загрозуваме нивната слобода и независноста, како другите.

Настојуваме, пред сè, да ги разбереме. Нашата политика има свои интереси, не е условена и од интересите на нашите сојузници. Меѓутоа, тие не можат да нè спречат да го разбереме овој народ.

– И не е лесно да се разбере! Тие се поделени помеѓу нас и нашите противници. Се случува припадници од исто семејство да војуваат во нашите и во противничките војски.

– Но тие не се наивни, генерале Гросети!

Тие, со нас, без страв се движат во корчанската рамнина. Ја обработуваат слободно својата земја, запоставена со години. Успешно тргуваат. Му се радуваат на животот.

Наши трупи, со виетнамски, со марокански и со сенегалски војници, ги вардат границите од нерегуларните албански банди. Јас лично одликував, со наши високи ордени, неколку нивни жандарми. Тие се со нас во пресудните битки. Со маликера на рамото, во мирно време, ја ораат земјата. Чесни се и неуморни во совладувањето на стрмните планински превои. При воените походи, се хранат со пченкарен леб. Ја познаваат земјата до нејзината утроба.

На генералот Гросети му беше јасно дека генералот Сарај го воведуваше во својата замисла да ја прошири Корчанската Република и во Поградец, но и пошироко. Тој сакаше да се освои целосно корчанската рамнина, стрмните планински превои, дури до Поградец. Со освојувањето на западниот брег од Охридското Езеро и на високата долина на реката Шкумби, се загрозуваше комуникацијата помеѓу австриската и бугарската војска која се остваруваше низ патот Елбасан–Охрид–Струма. Овој дел од патот беше во состав на некогашниот голем антички пат Виа Игнација којшто, уште од времето на Римската империја, ги поврзуваше Запад и Исток.

Генералот Гросети задлабочено го следеше воведот на својот претпоставен генерал околу битката за Поградец, во таа критична 1917 година за сојузниците.

Генералите ја подготвуваа својата заедничка битка во Големата војна на Балканот. И обајцата знаеја дека таа ќе биде последна за нив. Беше време да се помине на планот за битката.

– Мојот план за заземање на Поградец – рапортираше генералот Гросети – е мошне едноставен: најбитно е да се фиксира противникот помеѓу езерата Малиќи и Охридското Езеро, при што, до конечното заземање на Поградец, ќе се формира слободната вертикала Север–Југ, се разбира, со жестоко спротивставување на нападите од источната страна.

– Замислата ви е добра, генерале Гросети. Треба да се продолжи на север, откако ќе се заземе Поградец. Така ние конечно ќе навлеземе во Земјата на Езерата. Откако се поврзавме со италијанските сојузници, преку создавањето на Република Корча, ние ќе го ослободиме патот кон север, за, конечно, еден ден, да триумфираме со поврзување на останатите сојузнички војски.

Генералот Сарај навлегуваше во сите поединости на претстојната битка, без никакви видливи знаци на горчина што го обземаше наслутувајќи дека веќе му е подготвено решението за напуштање на командната позиција во Источната армија. Само се очекуваше моментот кога ќе му биде врачено ова решение. Генералот Гросети беше во тек со судбината на генералот

Сарај што му ја подготвуваа Министерството за војна и Ке д'орсе. Но тие беа генерали на бојното поле, а не на политичкото, и тоа во очекување на најзначајната битка за нив, битката за Поградец.

XVI

Во времето кога се навестуваше крајот на Отоманската империја, дедо ми Амет Карафил Сулстарова не сакаше да ѝ се препушти на судбината и да замине кон Цариград, како неговите браќа и сестри. Не можеше да замисли дека единствената опција е да си ги продаде имотите и навреме да фати подобра позиција во тоа што ќе преостане од Империјата. Знаеше дека неговите заминуваа без надеж за враќање.

Бесповратното заминување, тој го сметаше не само како предвременно предавање на судбината туку и како духовно исчезнување. Тој можеби имаше и посилни аргументи, од сите блиски кои заминаа, да оди во Цариград. Таму веќе беа, високо во хиерархијата на власта, припадниците на семејството на неговата сопруга Турчинка, анумата Азбије. Нејзиниот прв братучед Фетхи-беј Окијар стаса да биде и амбасадор на Империјата во Софија, а со него беше и неговиот пријател Мустафа Кемал, идниот Ататурк. Тие беа соученици во Битолската воена гимназија, а подоцна и соборци во сите најзначајни битки за нова Турција.

Дедо можеше навреме да замине со своите па и тој да се најде на високи позиции. Да им ја обезбеди ветената иднина на своите чеда, онаа

којашто ја сонуваше и неговата жена. Се надеваше, кутрата моја баба дека, еден ден, сигурно некој ќе полета, ако не таа, тогаш барем нејзините чеда, кон одамна одлетаното семејно јато, во Цариград. Во тој задржан лет, во тој лет во место, во длабочините на својата душа.

Ова пропуштено заминување ќе остане како рефрен на сеќавањето и како поттик да се зами-не, во пресудните години во животот на семејството, речиси го наследи секој од нас и, со текот на времето, го доживуваше различно. Тоа сигурно најсилно се всади во Татковата судбина, во судбината на неговото семејство.

Уште од младоста, во Татковиот живот ќе надвлее ритамот на судбата, небаре да се биде или не, распнат помеѓу Исток и Запад, помеѓу Европа и Азија, помеѓу идејата на својот татко да се остане во родната земја и мајчиниот траен копнеж да заминат кон Исток.

Еден таков пресвртен момент во семејната судба, кога дедо, конечно, одлучил да не зами-неме во Цариград и кога се препуштивме на балканската судбина, беше токму во есента на 1917 г., кога една француска воена единица на Источната армија што ја создаде и ја одржуваше Република Корча, заедно со припадници на албанската жандармерија, се доближуваше кон Поградец. Овој крајезерски град тогаш беше окупиран од спротивставените австроунгарски сили.

Во тоа време, Татко влегуваше во зенитот на својата младост, а дедо ги живееше годините на својата старост.

Виснат на големиот прозорец на чардакот, загледан во далечината на крајезерскиот пат кој водеше кон блиската Корча, нестрпливо и забрзано вртејќи ги своите килибарни бројници, дедо очекуваше, уште од далеку, да ја забележи силуетата на својот најстар син кој, како што бива во традицијата на големите семејства, се беше нагробил со главните семејни грижи.

Татко ги беше презел и постојаните и неизоставни патувања до блиската Корча која беше под заедничка француска и албанска власт. Врските со неа остануваа од пресудно значење за опстанокот на околните подрачја, кои беа под Австроунгарците.

Ослободен од директните секојдневни грижи, сега препуштени на најстариот син, дедо беше, како никогаш дотогаш, задуман каква иднина ќе им подготви на своите синови, по кој пат ќе ги насочи во тој хаос што настана по Балканските војни, и сега, со Големата војна.

Имаше многу причини да биде загрижен за иднината на својот син, како глава на семејството. За него немаше поголема држава од семејството, во таа разнебитена и распарчена штотуку создадена албанска држава по која крстосуваа туѓи војски.

Кога во далечината го позна цврстиот чекор на својот најстар син, дедо го обзеде пријатен трепет низ целото битие. Секогаш кога синот патуваше во Корча, дедо го обземаше силен внатрешен немир од кој ништо не можеше да го ослободи, освен неговото враќање.

Ги очекуваше вестите за блиските, за трговските зделки, за политичките настани, особено

новините за судбината на Република Корча. Сакаше да ги провери гласовите кои стигнуваа до Поградец, за нејзиниот крај. Беше нестрплив да дознае и за приврзаноста на албанските комити, кои ги менуваа позициите, преминувајќи од едната на другата страна на спротивставените војски. По земјата се движеа и нескротени банди кои одбиваа секакви газди и кои водеа свои мали битки, различно мотивирани.

Дедо најмногу стравуваше неговиот син да не биде плен на некоја од тие банди. Стравуваше за неговиот живот, за иднината и за животот на семејството. Токму во тие мигови, во таа нејасна и темна сегашност, за него беше пресудно како синот да застане цврсто на чело на семејството и да му го осветли патот кон иднината.

Дедо живееше и ги црпеше последните свои сили со мислата како да го оствари науменото. Сакаше, на својот син, да му ја протолкува, да му ја открие самата Албанија која беше станала држава на разделена територија, со наложени граници, со граници кои го делеа самиот народ, народ со сложен идентитет, со неизвесна иднина, небаре осуден на осама, во чудна и необична земја. И нему, дотогаш, не му било лесно да го дочува семејството, идентитетот, наследен во изминатите векови. Тој беше убеден дека идентитетот е тоа што било во минатото, но и тоа што ќе се случува во иднина.

Дедо, во својата дилема помеѓу Исток и Запад, помеѓу Европа и Азија, остана во еден меѓупростор, во една трета зона, која можеше да биде и во неговата Албанија. Таа сега беше

сета во парчиња, како живо, но ампутирано битие...

Татко, со брзи чекори, се упати кон чардакот. Знаеше дека е очекуван со големо нетрпение. Само тој, најстариот син, во кој беа положени сите надежи да се додржи куќата, семејството, во пресвртните времиња, ја имаше дедовата целосна доверба.

Дедо го упатуваше сина си кон блиските и кон далечните роднини и пријатели. Тој беше свесен за големиот ризик што го преземаше. Но сметаше дека мора да се одржи семејната целост. Во тешките времиња, кога делови од едно семејство, се наоѓаа на разделени територии, омеѓени од тугите завојувачи, беше од пресудно значење да се одржуваат врските и некој да го преземе ризикот да ги минува границите. Татко беше токму во една таква мисија во малата Република Корча, во чие значење се препознаваше иднината на Албанија, по Големата војна. Требаше да се види со блиската рода и со семејните пријатели, но и да извиди што се случува во Корча што би било од значење за Поградец и за семејството.

На чардакот, мигум, како во сказна се створи баба, за да си го види сина си, вратен жив и здрав. Го гушна со насолзени очи. Нешто прошепоти, повеќе за себе, а потоа ги остави двајцата мажи на чардакот да беседат за значајните работи.

– Татко – започна прв синот, сакајќи мигум, во еден здив, да го каже најзначајното, – разбрав од повеќе страни дека Французите, по

Корча, се подготвуваат да го нападнат и да го заземат Поградец, како и целиот западен брег на Езерото.

– Тивко, сине, тивко, овде и сидовите имаат уши, а од пролетоска се накотија шпијуни, на сите страни, како зајаци. Ги има на секое ќоше. Кодош до кодош! Брзо си ги менуваат газдите!

Некои си имаат и нови газди, а и старите не ги напуштаат! Тешко да им се најде крајот. Имаме домашни кодоши колку сакаш, ама и други, порачани, дојдени од кајзнае каде. Не ти го велам ова за смеа, ама некој од нашите има речено дека во градот има повеќе кодоши, одошто сите други. Никогаш не било така! Многумина наши изгубиле беса. А без неа, тие лесно стануваат кодоши. Нема поопасни од нив. И Французите имаат многу кодоши во Поградец, а Австријците во Корча. Се влечкаат по нивните војски, по корка леб. И повеќе. Варди се од нив! Варди се од сите! Како знаеш и умеш! Ама од нашите најмногу! Другите доаѓаат и заминуваат, ама нашите остануваат. Тие умеат да ти влезат под кожа, а да не ги сетиш. Тешки времиња нè очекуваат. Ама не се ни први ни последни...

– И јас, татко, дознав дека во градот се намножиле француските кодоши.

– Да, сине! Ти реков дека тие се од посебен сој. Да те варди Господ од нив! Тие се како човечки мини на патот. Ако не ги сетиш и ги допреш, ти нема спас.

– Ти, татко, сигурно мислиш на левантинците?

– На нив мислам, синко, ами на кои други? Тие се, сине, како новојаничарска каста. Бездушни се. Ако ги сетиш, истај им се од патот. Пред да биде доцна.

– Како ќе ги сетам, татко?

– Лесно, сине. Само ако им ги знаеш однапред стапиците. Лукавштината. Тие го продолжуваат јаничарството на Балканот, без оружје. Судбината жестоко се поиграла со нивните души. Тие се мошне приспособливи. Лепливи за сешто и за секого. Лазат помеѓу два народи. Никогаш не се определуваат ниту за едниот ниту за другиот, а извлекуваат, само тие знаат, каква полза од обата народи.

– Во Корча велат дека, сега, кодошите ги има и во нашиот град, татко.

– Да, сине. Дојдени се кодоши од сите страни. Покрај австриските, бугарските, тука се и „сојузничките кодоши“. Не се само француските. Има и грчки и српски...

– Нашите, татко, во Корча, нивното собирање во Поградец лошо го толкуваат.

– Да, тоа не е добар знак! Сигурно се навестува движење на воени трупи. Кодошите најдобро знаат што ќе ни се случи.

Затоа многумина и сакаат да им се доближат. Да дознаат кога ќе стигне војната. Но, кодоши како кодоши, тие се без беса. Се познаваат меѓу себе, но тешко си ги откриваат тајните едни на други. Свесни се дека брзо можат да им се променат господарите на Балканот.

Внимавај, сине, левантинците тешко се откриваат. А и тешко може некој да ги разбере

докрај. Умешно си ја провираат судбината низ урнатините на паднатите империи. Не ги сакале ниту западните ниту источните империи. Но ниту можеле без нив. Без нив, не можеле да разделат за потем да владеат.

Левантинците успешно се кријат во јазичите на другите. Минувале низ повеќе вери, без да останат ниту во една докрај. Останувајќи без вера, тие лесно стануваат кодоши. Надживуваат империи. Разни газди.

По падот на Отоманското Царство, се чинеше дека изгубиле и газди и муштерии. Но не би така. Грците, откако ги користеа нивните услуги, ги прогонуваа безмилосно. Ги има насекаде на Блискиот Исток. Стигнале и до Источната армија. Но ги има и кај нејзините противници. И нашите кодоши не се за сеир. Со нив најмногу си проиграла судбината. Не би сакал да ги правдам.

– Но кодош си е кодош, татко! Тешко е да се разберат.

– Така е, сине. Јас се обидувам најмногу да ги разберам нашите кодоши. Тие се надоврзаа на туѓите. И не знаеш кои се поопасни.

– А зошто, татко, токму кај нас толку многу се размножија?

– Тоа, и не е тешко да се разбере, сине!

Земјата брзо се подели, се распадна откако беше истеран кралот на Албанија Вид од германската кралска лоза. А пред тоа, и еден циркуски клоун ти бил самоволно прогласен за крал. Се викал Ото Вид. По седум дена кралу-

вање, откриле дека е лажен, но тој си се офајдил со почести. Ама тоа е друга приказка.

Синот на ова се насмевна.

– Да, за смеа и за подбив, сине, беше клоновското кусовечно кралство. Но немаше среќен исход ни кралството на принцот Вид, од германската кралска лоза. Приврзаниците на Есад-паша Топтани го сакаа кралот Вид сунетисан! И тоа беше за мајтап. Ама намерите на пашата беа другаде. За власт, сите и на било кого ќе нè продадеше.

За време на Балканските војни, сакаше дури и султанот да ни го врати! И самиот да го заземе кралскиот престол. А и други во Европа го сонуваа албанскиот престол. Се појавија претенденти од Франција и од Шпанија. Имаше кралеви без престол колку сакаш. Некои предложија дури и Шкот за крал на Албанија, откривајќи далечни врски помеѓу Шкотите и Албанците, како најстари народи на Европа. Имаше предлог и Турчин да ни биде крал! Зар не ни беа доста султаните цели пет векови?! На крајот, видоа не видоа, се сложија крал да ни биде Вилхем Вид. Ама, синко, да ги оставиме овие муабети за други времиња. Да видиме што ни носи утрешниот ден.

– Но, сепак, нè поделија, татко. Толку многу нè поделија што не личиме на еден народ!

– Така е, синко, нè поделија првин туѓите војски. Во четири зони: австриска, италијанска, француска и (наша) со Есад Топтани. Тој бараше да си се вратиме кон Турција, макар што никогаш не сме ѝ припаѓале. Неговите гавази,

со тапани, извикуваа низ земјава „дум, дум баба“, „си го сакаме назад баба султанот“. И така, синко, сакале ние или не, не престана да се зголемува бројот на нашите кодоши, во судир со туѓите, а најмногу со левантинските кодоши.

– Како да станавме, татко, земја Кодошија!

– Токму така, синко! А кога на кодошијата ќе ѝ се надоврзе и крвната одмазда, хасмата, тогаш каде ќе ни биде крајот?

– Во туѓина, како и на многу наши.

– Јас не верувам дека спасот ќе ни биде во бегство, макар што многу наши думан фатија. Судено ни е тука да останеме, само ќе треба да отвориме четири очи, да не се најдеме во стапацицата на кодошите...

Макар премногу љубопитен да дознае што повеќе за доближувањето на Французите кон Поградец, дедо, сепак, повеќе од претпазливост за неговиот син некаде да не забрази со новостите од Корча, сакаше да го сврти разговорот кон друга тема. Татко тоа добро го насети, но си продолжи со своето, ама сега тивко, велелјќи дека во француските единици кои се подготвуваат да го заземат Поградец ќе имало и марокански и сенегалски војници. Некои од нив видел и во Корча.

– Многу аир, синко, од туѓинците не видовме. Сакаа душата да ни ја променат, ама не успеаја. Оставија многу лузни во неа, ама таа си опстана. Душа како душа, колку многу притискаш, таа е сè појака.

Опстанавме, синко, низ разлики. Долговечни беа империите. Ги делеа народите за да вла-

деат успешно со нив. Така би со векови. Имавме привиден мир. Но сега се други времиња. Во овој век, на Балканот, се собрале сите големи сили на Европа, со нивни гавази од Африка и Азија, од Австралија и Америка. Ги има најмногу на нашата поделена земја. Тие, синко, нè затворија во граници.

Татко сакаше повторно да го сврти разговорот кон настаните кои се насетуваа. Дедовата мисла за границите му послужи како повод за тоа.

– Да, татко. Забележав граница, означена на колчишта, со оптегнати јажиња, кај езерото Малики. Морав да ја заобиколам за да не ме забележат француските војници како минувам на австриската окупирана зона. Чуму, татко, толку граници во нашава земја?

– И јас се прашувам! Никогаш не сме биле врзани со граници, пустината.

Дедо, понесен од темата за границите, и тој, небаре без да сака, го сврти разговорот кон сегашноста и продолжи:

– Додека ти беше во Корча, нè повикаа сите, и стари и млади, да учествуваме во поставување на границите!

– Не разбирам, татко! Како тоа ние сами да си поставуваме граници?

– И јас не разбирам, синко. Ама така би!

Првин, побараа од нас, советниците во градоначалството, да собереме многу јажиња. Луѓето се чудеа зошто им ги собираме по куќите, јажињата. Беа навикнати на секакви давачки. Ама никој досега не им барал јажиња.

– А што велеа луѓето кога им баравте јажиња?

– А што ќе речат! Беа преплашени. Најуплашените мислеа оти јажињата беа за бесење. Не луѓе, ги смирувавме, јажињата ни ги бараат за одбележување на границите.

Тогаш луѓето, потсмирени, бараа по куќите, по дворови, по амбари и каде уште не, секакви јажиња. Се собраа многу јажиња. Во голем куп, ги собравме пред општината.

– И што се случи потоа?

– Командантот на австриската окупациска зона нареди јажињата да се поврзат едно со друго. Потоа, војници, со луѓе одбрани од народот и со некои за нас непознати, заминаа да ја одбележуваат границата. На позначајните места веќе се наоѓаа претставници на меѓународни комисии кои, со специјални мерни инструменти, го надгледуваа одбележувањето.

Луѓето од нашиве краишта, кои никогаш не беа виделе граница, не можеа да ја разберат смислата на оваа поделба, на овие линии на земјата. Тие знаеја само за делбата на земјата во едно семејство, кога стасуваше нова генерација. Но кога границата започна да се поставува низ ниви, во авлиите на едно и исто семејство, тогаш сите насетуваа дека таа ќе им донесе делби, несреќи.

– Како се однесуваа татко луѓето кога врз своја кожа требаше да ја почувствуваат границата?

– Се случуваше, синко, јажето оптегнато меѓу два колца, утредента да се најде на друго место. Се вршеа нови мерења. Границата се враќаше на старото место. Се случуваше да дојдат трети, па границата сосема да се измести!

– А како се однесуваа, тогаш, австриските окупациски власти и меѓународните претставници?

– Претставниците на комисиите, синко, откако ќе беше прв пат одбележана границата и означена во нивните тефтери, тие веднаш си заминуваа на нови места на балканските територии, каде што одбележуваа нови граници. Работата ја завршуваа окупаторските војници, со претставници од општината.

Кога од воената команда видоа дека колците и јажињата не се доволна гаранција за да се одржат границите, тие се заканија дека, доколку не се вратат јажињата и колците на местата означени од комисиите, тогаш таа ќе биде одбележана со бодликав тел и со срчи. Луѓето тоа многу ги исплаши. Ама, засега, границата си остана каква што беше, непрекината, недовршена.

Дедо почувствува дека повторно се оддалечи од текот на разговорот што сакаше да му го наложи на својот син. Реши да биде директен:

– Ти, синко, рече дека Французите се готват да го одземат Поградец од Австријците.

– Така се шушукаше на сите страни во Корча.

– Можеби затоа, синко, Австријците ги оставија границите по старо. Новата битка сигурно ќе не издржала, па да не издржи и нови граници?!

Дедо замолче за миг. Погледна кон Езерото. Во далечината проигруваа ѕвездените светлини. Го сврте погледот кон својот син и замислено рече:

– Ние, синко, живееме со векови во предел кај што минувале и се вкрстувале војски. На

самиот извор на границите. Но долго време нив ги немаше. Сега повторно никнуваат. Или ќе навикнеме да живееме со нив, за да преживееме, или ќе избереме друг пат, да заминеме во нови граници. Затоа јас и не заминав. Со бегањето од една граница, не може да се избега и од судбината. Јас останувам овде да се борам со овие граници. Којзнае, ако не јас, можеби ти или некои други од моите потомци ќе живеат овде без граници.

Но ние пак се оддалечивме со мислите. Какви други абери ни носиш од Корча? Како се нашите блиски? Како излегуваат на крај со Французите?

– Тие се добро, некои од нив се и добро поставени во администрацијата на Република Корча. Ама не веруваат дека доброто ќе трае долго!

– Така било секогаш на Балканот, синко!

– Нашите велат дека судбата ни се заплеткувала во мрежата на кодошите.

– Како и секогаш, синко! Никогаш не било поинаку. Ама, кажи, што си слушнал точно? Кажи ми сè, со ред! Да видиме што нè чека овде.

– Во Корча се зборува дека Французите, од нивни кодоши, наводно, дознале дека албански жандарми биле во дослух со своите противници, Австријците. Се сомневаат дека и командантот на жандармеријата Темистокле Грмењи бил замешан во тоа.

– Да не ти се верува! Сигурно некој замешал прсти. Бездруго Грците, преку нивни кодоши. Кој друг? Варди се сине, варди се! Тешки времиња идат. Треба да излеземе накрај со

толку многу војски, секоја од нив дојдена за да „не ослободи“. Некои од нив, за да нè ослободат од други војски, а некои, од нас самите.

Дедо не сакаше да го продолжи разговорот. Забележа дека син му, колку и да сакаше да го продолжи разговорот, беше изморен од патот. На крајот, му рече:

– Малку време ти остана за да се одмориш. Вечерва ќе ни дојдат моите блиски пријатели и роднини, советници во градоначалството. Ги повикав сите, како што ни е вообичаено кога има нешто значајно да се договараме. И ти ќе бидеш со нас. Ќе се договориме кој пат да фатиме.

Француските војски поодамна се готват да го заземат Поградец, да загосподарат со Езерото. Австријците се готват да ги одбранат своите позиции.

Не кажувај ѝ ништо на мајка ти за разговор. Остави ми го тоа мене.

Татко послушно замина...

XVII

Конак беше гостинската куќа со голем чардак. Со убав поглед кон Езерото. Дедовата куќа беше ширум отворена за сите семејни пријатели. И за сите патници, намерници. Имаше леб и добрина за сите. Во сите годишни времиња.

Кога дедо остана најстариот член на Советот на општината, во тие пресудни времиња, во конакот се собираа угледниците на Поградец за да се посветуваат, речиси пред секое заседание на Советот. Така беше и во мирните и во воените времиња.

Во други пригоди, во конакот се собираа припадници од повеќе семејства од истото родово стебло. Порано Татко, со својот помлад брат, излегуваа на чардакот за да ги послужат мажите со кафе, со локум и со вода и да ги понудат со цигари. Имаше денови кога, на крајот од средбата, дедо остануваше со два-тројца најблиски од семејството, најчесто со своите браќа, и тогаш се изнесуваше ракија со богато мезе. Се случуваше, дедо, со своите браќа и со други блиски да останат до обзорување а, понекогаш, да продолжат, со пиење и со разговор, и во новиот ден. По долгите разговори се извиваа звуците на полифоничната тоскиска песна. Но, сега, тоа беа минати времиња.

Војната беше пред порти. Постојано, пред куќниот праг, ќе се најдеше нов балкански Ханибал. Луѓето, овде, навикнаа на брзите промени на војските. Тоа како да стануваше дел од нивното секојдневие.

Татко, кога доаѓаше да ги послужи присутните во конакот, ретко успеваше да ја долови целината на мислите од фрагментите на разговорот. Но, таа вечер, за прв пат, тој ќе биде рамноправен учесник во разговорот со другите. Ќе биде тоа признат вовед во зрелоста, по преземањето на големиот дел од семејниот товар кој беше претежок за плеките на неговиот стар татко. Така било од памтивека. Врз плеките на најстариот син, таткото да го префрли семејното бремене, кога ќе го навасале годините.

Татко беше подготвен да се соочи со новото бремене. Се очекуваше вистинскиот момент за тоа. Тој вечерва требаше да говори за своите впечатоци од престојот во Корча.

Дедо успеваше вешто да ја одржува рамнотежата во своето потесно, но и во поширокото семејство. Семејствата од првиот и од вториот брак. Уживаше голем авторитет во градот којшто најмногу почиваше врз неговата решителност, но и врз неговата непоколеблива храброст, во пресудните времиња, да ги прави вистинските потези. Особено се почитуваше неговата решителна мудрост кога, по падот на Отоманската империја, не го понесе семејната инерција, спасот да го бара во Цариград. Да замине таму навреме и таму да бара дерман за сите. Тие што заминуваа и го молеа да им се придружи, го со-

жалуваа, а тие што остануваа го почитуваа. Почитувањето беше уште поголемо кога дедо, и покрај притисоците од новите окупаторски војски, особено за време и по Балканските војни, остануваше уште поцврст во одлуката да не замине.

Обично, на собирите во конакот, дедо прв земаше збор, откако со бегол поглед ќе прелеташе кон сите и ќе забележеше дека се сите тука. А присутните беа, главно, нејстарите избраници од разграноците на семејната лоза од старовската каза.

Дедо долго време го местеше и го притискаше убаво тутунот во лулето барајќи ја вистинската мисла, меѓу многуте кои му пролетуваа низ глава. Но погледот постојано му запираше на неговиот син кој, за прв пат, се најде меѓу постарите мажи. Природно, се очекуваше дедо да го оправда неговото прво присуство, како рамноправен учесник на собирот:

– Син ми штотуку се врати од Корча. Не му беше лесно да ги мине невидливите заседи и променливата граница. Покажа храброст и заслужува, од вечерва, да биде со нас.

Присутните, со восхит, ги упатија погледите, првин, кон дедо, а потоа и кон неговиот син, во знак на одобрување. Дедо, потем, според редот, како најстар, требаше да го каже воведниот збор.

Беше длабока ноќ. Жителите на Поградец ја насетуваа војната. По зацврстувањето на границите, кодошите беа растрчани на сите страни. Нив ги фаќаше вистинска паника од промената на војската во градот. Не би знаеле кој крај да

го фатат. Тие би биле сигурно први на удар од новите господари. Но си имаа секогаш и резервна стратегија како да си ја спасат главата. Се движеа како фантоми во ноќта. Сигурно нивните уши не беа далеку, оваа ноќ, од дедовиот конак.

Луѓето, навикнати на војните и на промената на окупаторите, ги бараа најдобрите засолништа, додека мине најтешкото, кај нивни блиски или во визбите, а поуплашените бегаа кон блиските планини. Само најхрабрите остануваа во градот. Остануваа понастрана, макар што тој простор тешко можеше да се одреди.

Во многу семејства, сите надежи беа свртени кон конакот на дедо. Таму требаше да се пресуди како да се однесуваат со новата војска. Но, за тоа, немаше никаков урнек. Војната си беше војна. Неизвесноста беше неизбежна. Не беше лесно присутните повторно да се определуваат. За старите или за новите окупатори. Макар што претставниците на угледните семејства во Поградец беа воздржани кон австроунгарската власт, останувајќи неутрални, си оставаа доволен простор за да не бидат гибнати ни од новиот ни од стариот окупатор, доколку тој останеше непоразен. За волја на вистината, од Австро-Унгарија не видоа зло. И тие им ветуваа нов живот, поубав и подостоинствен од дотогашниот.

Сега, за прв пат, се очекуваше Французите да ги победат Австријците и да го заземат градот. Судејќи по нивното однесување и по симпатиите со кои се здобија кај албанското население во Корча, луѓето, потајум, гасеа надежи дека со новиот окупатор можеби ќе биде и по-

добро. Токму тоа *иодобро* преостануваше да се дочека и да се доживее.

Дедо, во ваквите пригоди, кога требаше да се заземе став кон новиот окупатор, во непроспаните ноќи на чардакот, долго и длабоко размислуваше, дури до мугрите, загледан кон далечниот хоризонт, на далечната езерска шир. Како и другиот пат, по Првата Балканска војна, кога Поградец беше заземен од Србите, па потоа од Бугарите, па од Австријците и, еве сега, пред нападот на Французите, дедо ја кажуваше, на почетокот, речиси истата воведна сторија во која беа вpletени јунаци од блиските и од далечните предци.

– Народот од нашата старовска каза долго време војуваше со отоманските завојувачи. Ние сме потомците на славниот Сулстарова, од казите Мокра и Гора, кој уште во XVIII-от век, заедно со неговиот командант, албанскиот ристјанин Бендо Шапердани, се кранаа против отоманските освојувачи. Два пати румелискиот валија, заедно со охридскиот првенец Ахмед-паша, со четириесет илјади војници, се крена против одметниците на Сул, но двата пати беше поразен и принуден да потпише мир...

Некои од присутните често го слушаа воведот на дедо кој, во зависност од настаните кои се насетуваа, ја приспособуваше неговата содржина. Понекогаш, кога се насетуваше поголема опасност, дедо одеше со раскажувањето уште подалеку во историјата на својот народ. Почнуваше од Римската империја, па продолжуваше во Византиската, за да запре кај Отоманската, за

која имаше и најмногу да каже минувајќи дел од својот живот како нејзин поданик.

Пораката, главно, беше дека семејството опстанувало низ сите империи барајќи ја понекогаш среќата и во нивните урнатини. Со гордост укажуваше на семејниот праг на куќата конакуваа. Гордо велеше дека белиот праг бил земен од римскиот пат Виа Егнатија. Ако големиот римски пат, во новите времиња, беше испрекинат, разурнат, заборавен, остануваше за идните генерации, неговиот поврзувачки дух.

Дедо раскажуваше дека имало времиња кога, при селидби и при војни, некои предци сакале да го земат прагот со себе, при нивното заминување. Но не успевале, и покрај судните маки, да го откорнат. Колку што посилно го корнеле толку посилно се зацврстувал. И останал до ден-денес закоренет.

Ова дедо го толкуваше на свој начин, како божји шепот, како аманет на предците да не се напушта куќата во крајезерската земја и при најсилните искушенија што ги носеа војните, потресите на земјата, болестите.

За дедо, останувањето во градот кога се вестеше доаѓањето на нови војски, беше еден вид неизбежно жртвување, но, за него, уште поголемо жртвување беше заминувањето, бегањето... Од двете зла мораше да се избере помалото и помалку неизвесното – останувањето...

XVIII

Додека дедо, во конакот, се пресметуваше со минатото, со духот на исчезнатите империи на Балканот, одвреме навреме, загрижено погледнуваше кон својот син. Го обземаше гордост. Го гледаше неговото лице, со широкото чело, со црните мустаќи и со густите веѓи, од кое зрачеше енергичен поглед. Со гордост го гледаше и својот помлад син кој, одвреме навреме, излегуваше на чардакот за да ги послужи гостите. Беше среќен што и тој им се препушти на книгите. Веќе го беше научил англискиот јазик и се готвеше да замине во Лондон.

Дента, пред оваа значајна средба на мажите во конакот, дедо загрижено и зборувал на својата жена:

„Се вестат, мила моја, немирни и неизвесни времиња. Само Севишниот знае какви војни им носи иднината на нашите чеда. И дали ќе преживеат тие во нив. Бргу се менуваат и луѓето и времињата на Балканот. Во луѓето, како да влегол ѓаволот. Лесно се кодошат едни со други. Земјава ни станала бојно поле...“

Овие зборови на баба ѝ биле како мевлем во ранетата душа, откако нејзините заминаа засекогаш во Цариград, со пуста надеж дека, еден

ден, судбината ќе ѝ се смилува и таа повторно ќе ги види.

Ама судбината не се враќала назад. Баба молчела, но само во душата јасно ѝ се читало каде ѝ одат мислите. Кон Цариград. За своите синови и ќерки, таа гледала спас само таму. Колку порано, толку подобро! Таа дедовите зборови си ги толкуваше според својата мака и со надеж да заминат.

Сега дедо беше распнат во душата помеѓу судбината на градот, чиј првенец беше, и француско-австриската војна која се вестеше од блиската Корча. Кодошите веќе удираа во барабаните. Војната беше блиску. Баба во неа гледаше можност, конечно, да ѝ се остварат соништата и да заминат кон Цариград...

Дедо се мислеше како да ги најде вистинските зборови пред градските советници, повеќето од истата семејна лоза, и пред својот син, стасан за новите предизвици на живот!

Не помагаше повикувањето на славното епско минато. Во овој миг, требаше да се разоткрие блиската иднина. Австријците, во градот, ги зацврстуваа своите позиции. Ги зацврстуваа и границите.

Дедо погледна уште еднаш кон својот најстар син, кон Татко. Погледот му беше како отворена книга, а од очите му искреше понекоја невидлива солза, откината од самата душа. Татко успеваше да проникне во неговите мисли. Дедо продолжи:

– Син ми насетил дека се ближат француски војски кон Поградец. Видел меѓу нив Руси,

Арапи дури и Виетнамци. За два-три дена тие ќе втасаат во градот доколку ги совладаат австриските заседи, зајакнати од германската војска. Вели дека војната ни е пред порти.

Сите погледи се свртеа кон Татко. Тој ги потврдуваше дедовите зборови. Ги дополнуваше, го раскажуваше виденото. Присутните поставуваа семожни прашања. Какви биле француските војски, а посебно арапските? Дали било вистина дека француската војска, заедно со албанското население вовеле ред и мир каков што нема никаде во Албанија? Се прашуваа зошто ли го чинат тоа?! Којзнае какви им се вистинските намери, додаваа скептичните! Дедо внимателно ги слушаше сите прашања, како и одговорите и коментарите на синот, за, потем, авторитетно да се наложи во разговорот:

– Можеби, почитувани мои, добро е што доаѓаат Французите, со нивните Арапи и со руските сојузници. Тие, белки, троа добро ќе ни донесат. Не видовме аир од Грците, ниту од Италијанците и Србите...

– Кај можело, брате, да се види аир од вооружени луѓе? – коментираше еден од постарите дедови браќа.

– Така е, брате, како што велиш. Ама зар нам не ни било судбина постојано да го имаме оружјето? Немало туѓинци кои се дојдени без оружје. Од нив научивме да го употребуваме. Од многумина од нив, дури и подобро. Ама да го оставиме тој муабет, да видиме што нè чека ако победат Франките.

– Ти си најстар, брате, како ќе кажеш така и ќе биде.

– Ние, овде, и од Австријците не видовме зулуми. Не ќе ни биде лесно да заземеме страна. Дури има наши кои војуваат и под нивно знаме! – дофрли другиот брат.

– Имаш право, брате! Ние можеме да си ги избираме пријателите, ама непријателите се секогаш тука. Кој ќе ни подаде рака ќе ја прифатиме. Како да ни било судбина вистинската сила да ја покажуваме кај другите, а и умот посилено да ни проблеснува како нивен. Но, колку и да сме биле бездушни кон самите себе, опстојуваме со нешто посебно во дното на душата, а не знаеме како да го именуваме...

Беше очигледно за поголемиот дел од присутните дека дедо повторно се оддалечува од главната тема за која сите беа собрани во конакот: претстојната битка на Французите за Поградец. Дури и еден од неговите браќа го предупреди:

– Брате, ти како да ги заборава Французите?

– Не, не, зборувајќи за нас, јас зборував и за нив!

– Впрочем, твојот син, брате, најдобро ќе ни каже. Да го оставиме да зборува.

Сите погледи повторно беа свртени кон Татко. Тој изгледаше постар отколку што имаше години. И острите, угоре завиени тенки мустаќи му даваа изглед на многу посериозен и повозрасен човек. За своите години, многу исчита. Во Поградец, подучи германски. А во Корча, за

време на долгите престои кај своите започна да учи и француски. Го засака овој јазик.

– Откако замина полковникот Декуан – започна Татко, многу работи се променија во Корча. Еве неколку месеци како генералот Сал ги урива придобивките на Република Корча.

Присутните мигум се сторија во уво слушајќи го Татко. Не очекуваа дека ова момче толку директно ќе ги пренесе во суштината на настаните.

Дедо, со гордост, го слушаше својот син, макар што кажаното не го воодушевуваше многу. Знаеше дека ѝ беа броени деновите на надежната Република Корча, по заминувањето на полковникот Декуан. Уште повеќе стравуваше за иднината на Поградец откако се потврдија и преку кажувањето на синот, гласовите за претстојната битка на Французите со Австријците за превласт на градот крај Езерото.

– Не трае долго нашата среќа на Балканот – продолжи дедо со сериозен глас. – Бевме среќни што, најпосле, се најде војска меѓу големите сили која беше подготвена да нè разбере. Не сум умен да разберам колку генералот Сарај и полковникот Декуан биле вистински на наша страна! Иднината тоа најсигурно ќе го покаже. Но нашата надежна Република Корча на сите им беше трн в око. На Грците најмногу. Што велат, синко, за ова нашите во Корча?

Татко веднаш одговори:

– Некој од нашите, близок на администрацијата, дознал дека генералот Сал, без оглед на сè, нема да дозволи, до крајот на војната, Корча

да биде окупирана од Грците. Такви биле инструкцииите.

Овие зборови беа примени со олеснување од сите. Прв ги коментираше најстариот дедов брат:

– Значи ли тоа дека, доколку Источната армија, предводена од Французите во претстојната битка, го преземе Поградец од Австријците и од Бугарите, нема подоцна да им го препушти на Грците или на Србите?

Дедо се почувствува повикан да одговори:

– Првин, да почекаме да видиме кој ќе биде победникот во битката за Поградец. Ние треба да бидеме подготвени за секакво решение. Навикнавме, за малку време, на многу туѓи војски. Кој и да победи, ние остануваме поразени! Но, белки, со Французите ќе имаме повеќе среќа. Тие, овде, се далеку од својата земја. Не се како нашите соседи.

– Прав си, брате. Ние ќе останеме неутрални. Така ќе го почекаме победникот. А комитите в планина сами ќе си одлучат за својата судбина...

Во далечината, над Езерото, се пробиваше светлината на изгрејсонцето. Беше време гостите да го напуштат конакот, во последната ноќ пред битката за Поградец.

Дедо и Татко ги испраќаа гостите до големата порта прегрнувајќи се со нив, по стариот обичај.

Кога си заминаа сите, дедо го прегрна сина си. Ова ретко го чинеше. А и толку силно никогаш не го беше гушнал. На овој начин, тој му го

изразуваше својот восхит што таа ноќ успешно го беше зазел местото меѓу мажите и што покажа зрелост, утре, ако треба, целосно да ги преземе грижите за семејството.

Загледан во белиот семеен праг, врз кој паѓаа првите сончеви зраци, дедо се огласи:

– Синко, се вести нов ден. Битката за Поградец не е далеку од нашиот праг. Не знам каков живот ќе ти донесе судбината во оваа грутка наша земја. Но овој век лошо започна, со големи војни, со глад, со граници и со преселби.

Нас, синко, откако паметиме, постојано нè разместуваа по кази и санџаци, глава да не сме кренале. Се плашеле премногу да не нè има во еден крај, да не се бунтуваме. А и други да не повлечеме со нас.

Време е, синко, со ум да се бориме, а не само со оружје. Чинам, Французите, повеќе од другите на Балканот, со ум се борат. И во тоа ни е надежта...

Татко внимателно го слушаше дедо, на брегот од Езерото, на самиот изгрев на новиот ден. Дедо, чувствувајќи ја близината на војната, прв пат се почувствува слаб пред сина си. Му се ронеше моќта, како брановите кои запираа на брегот, обезличени, изгубени, пред налетот на новите бранови. Како да беше подготвен да му каже нешто судбинско на својот син. Го прегрна, повторно, и тивко му рече:

– Синко, кога те гледам силен и бодар, подготвен да го преземеш семејното кормило, морам да ти се доверам дека со задни сили достојувам простум.

Татко го погледна загрижено. Дедо продолжи:

– На Балканот, синко, прерано се умира. Често од силниот страв да не се живее предолго и да не се видат премногу ужаси. Тебе, сине, иднината друга свезда ќе ти дари.

Јас немам многу што да ти оставам во аманет. Ние си имаме сал една мака голема: дали да бегаме или да останеме? Дали да се спасиме од Балканот и од неговите проклетства? Но, синко, сал едно знај: каде и да бегаш, Балканот во себе ќе го носиш, повеќе ќе ти тежи во туѓина, отколку да живееш овде со сите негови проклетства...

Затоа, синко, бери ум додека си млад, пред големата порта на животот. Се вести, овде, времето на Франките, а патот кон Цариград ти останува отворен. Таму каде што појде да векува семејството на мајка ти. На тебе останува да одлучиш: кон Запад или кон Исток.

Синко, овде, се виде нашето! Ќе нè толчат уште еден век. Ќе плаќаме за туѓи гревови. Но, и ако заминеме, душата пак овде ќе ни остане. Овде, синко, во оваа тишина крај Езерово, душите посилно тежат. Тешко се поместуваат...

Сите војни на Балканот биле клети, но сегашнава, се чини, најклета. Одвај глави спасивме од балканските војни, а сега нè чека нова војна, светска војна. Белки ќе куртулиме и од неа, но, сигурно, на Балканот ќе дојдат и други војни. Загрижен сум, синко, за твојата иднина, како глава на семејството. Ти ќе треба да бидеш пример и

за другите, за помладите браќа, за целото семејство...

Сончевите зраци го осветлуваа брегот на Езерото низ илјадниците искричави очи на брановите. Дедо уште еднаш го прегрна Татко, со насолзени очи и, пред да се вратат в куќи, му рече:

– А сега, оди, види ја мајка ти! Сигурно око не склопила цела ноќ. Не те виде како што треба откако се врати од Корча. Биди внимателен со неа! Остави ѝ го на мира и сонот за минувањето кон Цариград, кај нејзините. Времето нека си го чини своето...

Татко замина кон светлината која зрачеше од одајчето каде што го очекуваше неговата мајка, а дедо остана на брегот од Езерото, во новиот ден, во кој сè уште не знаеше дали ќе биде војна или мир. Беше загледан кон далечината. Кон другиот, невидливиот брег на Езерото.

Земјата околу Езерото, во малкуте години по исчезнувањето на Отоманската империја, се престори во простор на непредвидливи војни околу него, на граници, на борбени линии, на кодошки гнезда на балканските и на европските армии. Во далечината, како да се слушаше звукот на оружјето... Војната беше блиску...

XIX

Изгреваше чудесен ден во крајезерската земја. Бавно се креваше темната наметка на бескрајниот хоризонт. Езерото добиваше рајски изглед. Вакви чудесни денови изгреваа можеби на секои стотина години. Зар да се умира во ваков ден, во Големата војна, се прашуваа француските војници, пред нападот на Поградец.

Генералот Гросети, со својата вавилонска војска, го започнуваше победничкиот марш од езерото Малиќи кон Поградец. Пред нивните очи блеснуваа езерските води, како безброј бисери, од првите сончеви зраци, со нивните светлозелени бои, небаре издвоени од смарагди.

Царуваше волшебна тишина. Чудесна хармонија. Медитеранска апотеоза. Луѓето ги немаше, како да се скриле од смртта која се закануваше од врвовите на оружјето. Се будеше животот во природата, со сите облици на нејзината убавина. Притаени, луѓето во страв ја очекуваа судбината што им ја носеа новите војски.

Генералот Гросети, од височинката крај северниот брег на езерото Малиќи, опкружен од своите блиски соработници, гледаше упорно, со својата дулбија, кон пределите кои го затскриваа Охридското Езеро. Во далечините се покажуваа розовите врвови на Камија. Војни-

ците набргу се најдоа пред близначките на Плаца, две масивни камени пирамиди, крај кои беа утврдени австриските воени позиции. Ги имаше и зад Зелениот Питон, каде што беа убаво затскриени, во совршено организирани батерии.

Утврдената цел на генералот Гросети беше видлива. Неговите војници требаше да дејствуваат молскавично и да ги уништат утврдените непријателските гнезда. Се очекуваше првиот топовски плотун.

Беше пет часот наутро. Тишината ја прекинаа првите топовски истрели во просторот. Тоа беше првиот знак на битката. Се распарчи синевината. Чадот се рашири насекаде. Одекнуваа силни детонации во Земјата на Езерата, со дотогаш непозната жестина и јачина, на овие простори.

Започна да се остварува тактичката замисла на генералите Сарај и Гросети: да се фиксира противникот помеѓу двете езера, на постепено ослободуваниот простор во насоката од југ кон север, но со задржани цврсти дефанзивни позиции кон исток.

Француско-руската бригада, поделена во две колони и успешно поддржувана од бројната артилерија, привремената пешадиска дивизија изведе, кон левата насока, големо и пресвртно движење, крајно неочекувано од добро информираниите противници од страна на нивните ревносни кодоши. Според нивните предвидувања, француско-руските единици не можеле ниту според најсмелите претпоставки да напредуваат за толку кусо време. Додека според добро инфор-

мираните австриски стратегии, нивното освојување на овие позиции не било ниту теоретски можно. Пешадискиот чекор сепак си има свои граници. Така мислеше австрискиот генерал на теренот. Но ова мислење не го делеше и францускиот генерал Гросети. На својот помошник, загледан во далечината со дурбин, видливо воодушевен од пеколниот пробив на своите пешадиски единици, му рече:

– Знаете ли, мајоре, за тоа како може да се добие војната, што вели прускиот генерал и писател Карл Клозевиц, во своето дело *Принципи за водење на војната*?

Мајорот во мигот ништо не одговори. Не сакаше да го запре текот на мислата на својот командант, макар што си имаше свој одговор.

Генералот Гросети не го криеше восхитот од стратегискиот ум на противничкиот генерал од периодот на Наполеон Бонапарта. Се присети, во мигот, на своите чести дискусии со генералот Сарај во Солун, за тезите на прускиот воен стратег.

Генералот Гросети беше посебно критичен кон тезата дека војната е средство за постигнување политички цели, а не цел за себе, односно продолжување на политиката со други средства.

Генералот Сарај си ја проверуваше, во себе, оваа теза со своето дотогашно големо искуство на северните боишта. Но, на Балканот, како да важеа други принципи.

Мајорот не знаеше за дискусиите на генералите за делото на прускиот стратег. Но спом-

натото дело му беше добро познато. Тој задоцнето одговори на прашањето на генералот:

– Вие, генерале мој, бездруго мислите на неговата главна теза во книгата според која крајниот успех во војната зависи, во голема мера, од грешките на противникот, без оглед на сопствената надмоќ.

– Токму на тоа и мислев, мајоре.

– Исправноста на оваа теза, како да се покажува и во нашата битка за Поградец.

– Се согласувам, мајоре. Нашиот противник овде прави една од пресудните грешки што, најверојатно, ќе го чини пораз.

– Тие располагаат со голема маневарска маса, генерале, составена од пет баталјони, според наши сигурни разузнавачки извори.

– Но тие, погрешно, за наша среќа, ја упатуваат кон нашата десна страна, со надеж да ја запрат нашата пешадија.

– И покрај тоа што командантот на нашата бригада, на десната позиција, не беше во тек со ненадејното маневарско движење на противникот, со жесток артилериски оган започна да го уништува.

Генералот Гросети, набргу, се најде на врвот на Зелениот Питон, за да командува и лично со своите офанзивни сили, да ги бодри и да ги храбри. Но жестокиот артилериски оган го чинеше своето. Бргу беа освоени одбранбените позиции на противникот. Експлодираа гранати во рововите. Артилерискиот оган се ширеше кон север, придружен од пешадискиот марш...

Се ближеше залезот на сонцето. Езерото блеснуваше со своите смарагдни бои во кои се раступуваше синевината. Блесоци од артилери-скиот оган, од спалената земја, се губеа во зраците на сончевиот залез. На зајдисонце, за миг, завладеа неочекувана тишина. Хероите беа заморени. Во просторот одеднаш се разнесе громгласното освојувачко: наааапрееед!

Зелениот Питон беше освоен.

Потоа и двете близначки на Плаца. Во самракот, пламтеа запалените дрвја, како факли на победата.

Следеше битката гради в гради. Бајонети против бајонети. На врвот на северната близначка на Плаца веќе се вееше француската тробојка. Остануваше да се освои уште последното упориште на Мокра, каде што очајнички се бранеше 98-от австриски регимент. Најпосле, стивна огнот на австриските и на германските топови. Беа заробени и првите противнички војници во освоената Мокра.

Во битката за Поградец се прославија непогрешливите стрелци, познатите марокански спахии, покрај сенегалските и виетнамските војници. Храбрите Мароканци, во текот на целата 1917 г., успешно ќе војуваат на сите балкански боишта. Нивното воено крштавање ќе биде во Лариса, кога ќе војуваат против прогерманските грчки единици на кралот Константин. Како вешти коњаници, според арапската традиција, тие ќе претставуваат големо засилување за сојузничките војски. Во битката кај Евзони, ќе забележат голема победа. Тогаш ќе се прослави маро-

канскиот војник Тајеб Бен Кафала кој ќе биде лично одликуван, за своето јунаштво, од командантот Сарај. Генералот сметаше на борбата на овој марокански регимент и во битката за Поградец.

Мароканските спахии одиграа клучна улога во оваа битка. Тие го сочинуваа крајниот дел на француското движечко крило. Меѓу првите појдоа во напад на Поградец. По жестокиот отпор со кој се соочија на гребените на Камија, со невидено херојство го пробија патот кон Поградец.

Според францускиот воен известувач Жес Асер, кој ја следеше Источната армија во пресудните битки, со освојувањето на Поградец, беше остварен вистински подвиг. Поделена во три колони, дивизијата на Источната армија оствари победоносно маневарско движење: нападна десно, притиснати кон центарот и, на крајот, принудени да свртат лево, австриските војници вистински го изгубија компасот. Набргу им дојдоа на помош и германските војници. Прв се одзва баталјонот на саксонските бициклисти. Тие се упатија кон централната колона на сојузничката војска. Потем се обидоа да ја запрат сојузничката колона, на крајната лева страна, со три ескадрони хусари и пруски змејови. И овој напад беше успешно одбиен. Сенегалските војници и албанските жандарми успешно ги задржуваа саксонските вооружени бициклисти. Тогаш стапуваа во акција мароканските стрелци.

Во мугрите, сојузничките војници, заземајќи ја Лешница, се најдоа пред портите на Погра-

дец, кого што австриските и германските војници, панично го напуштаа.

Поградец беше освоен!

Генералот Гросети, со својата војска, можеше да здивне. Војските победнички влегуваа во градот. Денот светнуваше над Езерото како ново време. Војниците, со нивните коњи, брзо итаа кон Езерото. Ја гасаа големата жед, нурнати со главите во бистрата вода, а некои влегуваа во неа со сè униформи.

Во освојувањето на Поградец се прославија и албанските жандарми од Корча, на чело со командантот Темистокле Грмењи. Тој ќе биде големиот трагичар на оваа битка. Прво, славен поради своите подвизи во освојувањето на Поградец, како и поради претходните заслуги за редот и хармонијата во Корча, ќе биде одликуван со Големиот француски крст за воени заслуги, по предлог на генералите Гросети и Сарај. Набргу потоа, тој ќе доживее трагична судбина, кога бива осуден на смрт од францускиот воен суд во Солун. Неговата победа во освојувањето на Поградец, за него, ќе биде Пирова...

Албанските жандарми, кои се прославија во освојувањето на Поградец, не можеа ни од далеку да наслутат каква судбина му се подготвува на нивниот командант, макар што од поодамна кружеа гласови за неговото, наводно, шпионирање на сојузниците кај нивните австриски противници. Тие што му ја подготвуваа стапицата на командантот Грмењи од редовите на француските воени безбедносни и разузнавачки сили, поттикнати од француската прогрчка поли-

тика, наводно, кај заробените австриски офицери најдоа „крунски докази“ за неговото „предавство“. Историјата требаше да ја потврди вистината. Воениот суд, покрај смртната казна, одлучи записниците од судењето на Грмењи, да бидат достапни за јавноста дури по сто години! На времето, наводно, командантот на Корча Анри Декуан ги имал под контрола врските за кои бил осуден Грмењи, а тие биле од поширок стратешки интерес за Франција и за сојузниците. Но, со заминувањето на полковникот Анри Декуан, оваа „врска“ била прекината, а веројатно, под влијание на грчките разузнавачки служби, во најпогодниот момент таа била употребена да се наклевети и да се осуди на смрт херојот на Корчанската Република.

Битката за Поградец не завршуваше само на бојното поле. За победниците и за нејзините херои, просудуваа некои други. Далеку од бојното поле. Понекогаш во генералштабните кабинети, а другпат во министерските. Така беше и во оваа Голема војна на влијанија...

XX

Поградец се будеше со нови господари. Куртите граѓани беа навикнати, во историјата, постојано да бидат покорувани. Откако заминаа Турците, по падот на Империјата, и се заредија балканските војни, градот првин беше окупиран од српските војски, па од бугарските, како дел од воениот блок, составен од Германија, Австро-Унгарија и Турција. Бугарските војски, во Поградец, во октомври 1916 г., ќе бидат победени заедно со австро-унгарските, за, на крајот, со градот да загосподарат француско-руските војски на Источната армија...

Градот, по неизвесната борба меѓу старите и новите окупатори, се соочуваше со неизвесноста на новиот ден. Луѓето, колку толку, навикнаа да живеат под туѓата власт. Постојано веруваа дека новиот окупатор ќе биде подобар од стариот, само требаше да мине малку време за да привикнат. И потоа ќе биде полесно, поиздржливо. До новиот окупатор. Се случуваше затворениците да не ги напуштаат затворите. Не само што се чувствуваа посигурни во нив туку знаеја и дека повторно ќе бидат затворени од новиот окупатор. Градот, првиот ден по битката, беше во вистински хаос. Од улиците не беа кренати мршите на пцовисаните коњи и мазги, со надуе-

ни мегови, покриени со гаврани. На патот имаше превртени коли со расфрлени делови од оружје.

Похрабрите жители излегуваа од куќите, други беа застанати на праговите, а трети сиркаа од прозорците. Зачудени, ги гледаа разголените Сенегалци и нивната блескава црна кожа, крај високите Мароканци, како се фрлаа во сините води на Езерото оставајќи го оружјето на брегот.

Луѓето, охрабрени, се приближуваа кон брегот. Тие пријателски ги гледаа војниците. Им подаваа раце. И понешто од преостаната храна.

Набргу, започна пријателството на населението со новите господари на Поградец. Со заеднички сили, го повратија изгледот на градот од пред борбата. Солунските градинари веќе засадуваа градини од рози на брегот...

Генералот Гросети, макар истоштен од големиот напор и неколкуте непреспани ноќи, недолекуван од маларијата, со радост, му пишуваше на својот командант во Солун:

„Почитуван генерале Сарај. Нашата битка за Поградец конечно е добиена. Нашите сојузнички војски, со албанските борци, доживеаја триумф. Верувам дека, со покажаната храброст, ќе се добиваат и нови битки, сè до конечната победа во Големата војна. Нашите загуби се незначителни. Ние заробивме петстотини австриски војници, сто и педесет комити. Освоивме два планински и неколку рововски топови, митралези, повеќе од илјада пушки, големи количини воен материјал. Загубите на непријателот се огромни!“

Генералот Сарај, задоволен, ја читаше дешифрираната телеграма. Најпосле, и тој имаше

право на неколку мигови радост, на пеколниот Источен фронт. Во такво расположение, започна да ја обмислува содржината на својата телеграма до Министерството за војна во Париз. Не можеше да има подобар повод за, најпосле, на своите претпоставени да им го предочи крунскиот доказ за полезноста од Република Корча и од освојувањето на Поградец. Знаеше дека тоа беа плодовите на неговата добро обмислена воена стратегија. Тој ѝ придаваше многу поголемо значење на оваа победа на јужните балкански боишта отколку што претпоставуваше дека ќе ѝ се даде во Париз. Но ние, овде, сме во овој далечен Балкан, пуст Ориент, си велеше во себе командантот Сарај и си претпоставуваше дека генералите од високите воени кругови во Париз, под постојан притисок од италијанските сојузници, бездруго ќе ја коментираат неговата победа во Поградец со зборовите:

„Ах, да... да... да... Поградец! Па овој град воопшто го нема на нашата воена мапа! Каква победа може да биде тоа?!“

Горчливи беа плодовите од победата во Поградец, за генералот Сарај. Се очекуваше Италијанците повторно да збеснат сакајќи да ја прошират својата власт врз цела Албанија, како нивна идна неприкосновена територија. Нив ги прекинаа француско-руските операции по завземањето на Поградец.

Во освоениот град, по налог на парискиот генералштаб, останаа само два регимента да ги зачуваат здобиените позиции, додека другите воени единици постепено се враќаа во својата база во Лерин.

Не помина многу време, стигна нова наредба од генералштабот. Војниците беа принудени да се вратат на претходните позиции во Поградец. Генералот Сарај запаѓаше во очај поради оваа несреќна маневра. Не можеше да разбере кој стоеше зад неа. Во меѓувреме, дозна дека една значајна личност од воениот врв, која остана анонимна, на еден заеднички, консултативен состанок, истакна дека е од големо значење за силите на Антантата да се заземе патот кој водеше кон Драч, со што би се обезбедило контрола речиси над половина Албанија. Беше оценето дека ова би било успех на француската војска.

Резигнираниот генерал Сарај беше повторно на потег. Беше организирана нова воена операција на западниот дел од Охридското Езеро, северно од Поградец. Операцијата не успеа. Тоа што беше можно на 10 септември, 1917 г., кога беше заземен Поградец, се покажа неможно во новите битки. Австриските војски не ги повториле претходните грешки. Додека француските војски беа олабавени на лавориките од успешното заземање на Поградец, австриските војници ги збија своите редови и успеаја да ги запрат офанзивните налети на противниците...

Генералот на добиената мала битка во Големата војна, беше одамна на нишан од Министерството за војна, под силен притисок на Ке д'орсе, а тие двете под постојан удар на италијанската Консулта. Згора на сето тоа, Генералот Сарај, тешко излегуваше на крај и со вавилонската армија во Солун. Се ширеше недовербата помеѓу командите на француската и на другите

странски армии. Сите ја очекуваа последната борба, конечната битка на победата. Но таа никако да дојде.

Победата кај Поградец, за генералот Сарај, конечно стана Пирова. Ги немаше веќе генералот ни своите луѓе од доверба покрај себе, како што беше полковникот Анри Декуан, сега и тој генерал, главен учесник во малата „про-албанска алијанса“ на француските генерали на Источниот фронт. По битката за Поградец, заминуваше и еден од главните стратегии на победата, генералот Гросети. Ново каснување од комарец ја скрши неговата силна става. Изнемоштен и исцрпен, тој замина во Франција, каде што набргу и почина.

Генералот Сарај, имун на нападите од комарците, не беше имун на оние италијанските.

На француската политичка сцена следуваа бурни настани. На 14 ноември, 1917 г., на чело на Франција застана Жорж Клемансо, познат како „стариот тигар“. Меѓу првите жртви на „тигарот“ ќе биде токму генералот Сарај.

На 14 декември, 1917 г., во сите француски весници ќе биде објавена официјалната вест:

„Раководејќи се од општите согледби, Владата одлучи, од командната позиција на сојузничките армии на Исток, да го замени генералот Сарај, со генералот Гијома. Генералот Сарај, кој се соочувал со сериозни тешкотии но има и големи заслуги, ќе биде повикан на нова функција...“

Ова беше вистинскиот крај на престојот на генералот Сарај на Балканот. Но не беше и кра-

јот на неговата мисија. Заминаваше со голема горчина во себе, но и свесен дека неговото дело на Балканот ќе има триумфален крај во Големата војна, по пеколните балкански години. Многу добро знаеше, поучен од величината и бедата на војничкиот позив, дека нема причина да очајува, ниту да се радува. Требаше само да издржи докрај. Да остане доследен на своите принципи како човек и како воен стратег. Тој не го напушти ни својот првичен принцип да се разбере човекот, како жртва на војната, а не војната како нечија цел...

XXI

Генералот Морис Сарај упати последен поглед од палубата на воениот француски брод кој испловуваше од солунското пристаниште. Ја напушташе својата вавилонска армија, но ни како победник ни како поразен. Го напушташе својот балкански Вавилон. Додека бродот се оддалечуваше кон морската шир, од палубата, во далечината, ги гледаше сè уште контурите на мистичната тврдина од која се извишуваа цркви, џамии и синагоги.

Во годините што ги мина, генералот се обидувахе да разбере кои беа овие луѓе, на кои народи и нации припаѓаа и сакаа да припаѓаат, сите произлезени од големата „отоманска протоплазма“. Сакаше да допре до вистината за овие луѓе, токму во вителот на една голема војна, во големите промени што ги навестуваше таа. За него, за сите негови блиски офицери, но и за сите војници, се работеше за судир на две цивилизации, на овој дел од Европа, означени со падот на една империја и со усилбите на другата да го заземе нејзиното место. Сакаше да ги разбере луѓето токму во ова време, макар што беше командант на една нова освојувачка армија. Гледаше како овие луѓе, небаре сакајќи да го заземат местото на својот поразен татко, во името

Божје, во името на новата нација, во името на странски заштитници, прават сè да им ја наметнат својата волја и доминацијата на послабите, на понемоќните, на понезаштитените. Сакаше да застане на нивна страна, но од сите овие луѓе, во ова медитеранско средиште, најблизок му се виде солунецот, како комплексна личност, со идентитет со составки на повеќе народи во балканскиот Вавилон којшто тој го напушташе засекогаш.

Според генералот Сарај, тој беше малку Грк, малку сефард, малку Турчин, малку Албанец, малку Бугарин, малку Влак, малку Македонец. Полиглот од раѓање, тој лесно го менуваше и идентитетот. Некогаш, следејќи го посилниот, друг пат верата, а често парите. Солунецот лесно учеше и француски и англиски и германски јазик. Но, најчесто, зборуваше некаков балкански есперанто, составен од примеси од домашните јазици и јазиците од странските на војски...

Додека бродот се оддалечуваше од брегот, сè уште се слушаше громогласниот вик на војниците кои го поздравуваа својот довчерашен командант. Генералот Сарај им отпоздравуваше војнички, следен од звуците на Марселезата на воениот оркестар.

Генералот чувствуваше во себе и горчина и тага за овие војници. Тие овде беа дојдени со големи идеали. Дури и да гинат, ако треба, во името на татковината која беше во опасност од германските упади на север. Со години очекуваа да појдат на бојното поле. Тие останаа приклетени во овој балкански Вавилон, напаѓани од

комарците, заложници на стратегиските илузии на генералите во парискиот генералштаб, дипломатите на Ке д'орсе, сите зависни од шефот на државата. Имаше, меѓу војниците кои го поздравуваа, и многумина кои, заедно со генералот, како победници, среќно го преживеаја пеколот на Марна. Во мигови на немоќ, како последна утеха, му остануваше фаталноста. Само како привремено засолниште за неговата мисла. Во тие мигови, му се препушташе на верувањето дека и во големите војни одлучува судбината. И за победниците. И за поразените. Пресудно беше да се истрае.

Генералот Сарај не се враќаше во својата земја, како што сонуваше за да ја мине Триумфалната порта во Париз, со победнички чекор, крај развиорените знамиња на среќниот народ.

Воениот брод вешто се пробиваше низ медитеранските води заобиколувајќи ги мините. Генералот имаше доволно време, до пристанот на францускиот брег, да размислува и за својата иднина. Но тој беше премногу опседнат со балканскиот дел од пеколот во Големата војна, за да може лесно се ослободи од инерцијата на своите мисли.

Размислуваше, првин, како да се дообјасни, да се доразбере, со своите пријатели во генералштабот, пред да ѝ се препушти на новата мисија, како што можеше и да се претпостави. Ако немаат волја да го сослушаат и да ги прифатат неговите аргументи, тогаш, додека му се најсвежи спомените и мислата, зошто да не ги изнесе во своја книга? Не смееше, во никој случај, да го губи драгоценото време. Ќе ја пишува книгата

за своето командување на Исток. Впрочем, замислената книга, во најголем дел и беше напишана во ревносно испраќаните воени телеграми до неговите претпоставени во Париз. Не мислеше да ја пишува книгата како личен реванш за тие што не го разбраа, туку како прилог кон вистината за Големата војна. Перото требаше да го замени мечот...

Генералот беше свесен дека околу неговото име нема да престанат да се доплетуваат стари и да се нижат нови легенди. Нема да престане да се зборува за неговите наводни масонски врски, за неговата млада невеста која нестрпливо го очекуваше, за неговите противници, генерали, кои сигурно беа задоволни што најпосле на „стариот волк“ му беа скршени забите и очекуваа генералот да заврши во нова мисија, далеку од нивните очи, некаде во африканските или во азиските француски колонии...

Можеби, праведните битки, се само Божји. Тие не завршуваат ниту со победа ниту со пораз. Продолжуваат да живеат во слободата што ја носат, со сета нивна мистерија...

На битката за Поградец, на генералот Сарај, на неговата „албанофилска алијанса“, ќе се надоврзе мајорот, а подоцна и генерал, Едуар Огист Иполит Мортје, командант на освоениот Поградец. Остана мистерија, што не може да се наслути во некој документ, поврзаноста на генералот Сарај и мајорот Мортје во однос на албанското прашање...

Но тоа беше еден друг Поградец, со еден друг генерал...

XXII

Дедо Амет Карафил Сулстарова беше најстариот градски советник. По обичај тој ја преземаше судбината на окупираниот град. Него го беа навасале годините, но тој не им се потчинуваше. Го облече свечениот костум кој најчесто го носеше на свадби и на закови. Го носеше и во други, ретки пригоди. Последниве години, со овој костум, пречека и повеќе различни окупатори на градот. Ја зеде и паларијата, со кордела излитена од сонцето, околу неа. Ја носеше и со други непразнични облеку. Провери дали ги има со себе и килибарните бројници. Баба од некаде му го донесе бастунот. Неоти имаше потреба да се потпира на него. Овој пат го понесе само за да изгледа поавторитетно. Не беше лесно да се живее во гратчето крај Езерото, во кое за неполни десетина години, по крајот на Отоманската империја, по двете жестоки балкански војни, се променија пет окупатори а, еве, сега, во разорот на Големата војна, требаше да се најде вистинскиот човек кој ќе ги штити интересите на покорените домородци. Најчесто, за оваа мисија, пресудуваше староста, но и чесноста, храброста во пресудни мигови да се брани човечното. Ваквата мисија не беше лесна. Градот често ги менуваше господарите, но посто-

јано си остана големо кодошко гнездо. Не беше ретко припадници од исто семејство да се најдат во редовите на спротивставени армии. Окупаторите, пред да завладеат со новите територии, го проучувале менталитетот на месното население. Ги проучувале и односите помеѓу големите семејства, фисовите. Ништо не препуштале на случајот. Меѓу резервните офицери имало дури и геолози кои го проучувале земјиштето, минералите, рудите во него. Едни истражувале во душите на луѓето, а други во утробата на земјата. Така настапувале големите сили на Балканот за време на Големата војна.

Дедо знаеше дека нема да гази низ рози на патот кон градоначалството. Сите погледи беа вперени кон него, како тој да беше окупаторот, а не окупираниот! Реши да го поведе со себе и Татко. Беше вистинско време да го насочи на големiot пат на животот. Знаеше дека секој погрешен чекор, во овие пресудни времиња, неговиот син можеше да го одведе кон пропаст.

– Синко – му рече пред поаѓање дедо – подготви се, ќе одиме заедно кај Французите. Ти им го знаеш добро јазикот.

Баба која го следеше заминувањето на својот маж, се вмеша:

– Остави го синот! Не плеткај го во тие работи! Доволно е што ќе одиш ти! Две глави од една куќа курбан да не одат!

– Ти гледај си ги твоите работи. Јас го земам со себе најмногу за негово добро. А и за наше!

– Се виде доброто што ни го носат туѓите војски, кога не си заминавме навреме во Стам-

бол, како сите други наши – не издржа баба а да не го спомне заминувањето во Стамбол.

– Некој и овде мораше да остане. Земјата да ја варди!

– Па зошто токму ние?

– Ајде, жено, немаме време за тие муабети!

Татко веќе беше подготвен за тргнување. Баба топло го прегрна пред да заминат со дедо. Нејзе, како и секогаш кога одеше некаде синот, мислите брзо ѝ летаа кон Стамбол, каде што заминаа сите нејзини, оставајќи ја како заложничка на враќањето. Со текот на времето, ова заложништво стануваше конечно жртвување. Тешко се помируваше со судбината. Знаеше дека и нејзе, конечна татковина ќе ѝ биде семејството. И затоа стравуваше најстариот син да не појде кон погрешниот пат. Но сепак, во своите мисли, таа го гледаше сина си, за разлика од нејзиниот маж, како еден ден ќе појде, победнички и осветнички, кон Стамбол. Тој ќе го спаси нејзиниот сон. Но, тоа време никако да дојде, беше далеку... Сега мажот ѝ, наместо да го води синот кон ветениот Стамбол, тој го водеше кон француските окупатори. Ги испрати со зголемена грутка чемер во душата.

– Треба, синко, и нејзе да ја разбереш. Многу и се насобра во душата – му зборуваше дедо на Татко одејќи кон градоначалството.

– Мајка, во секој новодојден окупатор, ја гледа нашата пропаст. За неа, брегот на Босфор е сè подалеку. Така мисли и овој пат, кога се тука француските окупатори.

– Но Французите се нешто друго, синко. Тие се со нас.

– Да, така е. Во Корча, тие тоа ѝ го докажаа. Токму затоа мајка и не треба да стравува.

– Ретко кој видел, синко, аир од туѓи војски. Од некои повеќе од други помалку. За волја на вистината, ние, сине, и од Австро-унгарците не доживеавме зулуми! Од колку подалеку идат војските, толку подобро за нас, синко. Нашите соседи, од Бога ни се дадени, а од нив најмногу треба да се вардиме.

– Французите, татко, го развеале својот бајрак, но и нашиот се вее во Поградец. Го носат и бајракот на Република Корча. Црвениот бајрак со црн двоглав орел среде, со извезена француска тробојка.

– Не заборавај, синко, дека ние во историјата сме се бореле и под француско знаме. Уште од дамнини, дури од времето на Крстоносните војни, па сè до Наполеоновите времиња, наши војски се бореле под тоа знаме.

– Значи, Татко, ние денес имаме со што да се пофалиме пред Французите во Поградец.

– И нешто повеќе, синко! И денес има наши војници кои војуваа на северните германско-француски боишта. Малкумина од нив се вратија, со високи француски одликувања, како што се Легијата на честа или Крстот на војната. Меѓу нашите, има и повратници од Вердун кои, по нашите планини, и денес храбро војуваат на страната на француските војски.

– Тогаш нема од што да се плашине, татко, од нивните бајраци што се веат крај нашите.

– Но јас, синко, повеќе стравувам од нашите бајрактари. Тие ги веат бајраците час на

едната час на другата страна. Од нив, синко, најмногу да се вардиш... Многу се заборевме. Времето не прашува.

Дедо забрзано шеташе со прстите низ бројниците. Како да сакаше да го забрза времето и да го заврши разговорот со Татко, пред да стигнат до градоначалството коешто се појави пред нивните очи:

– Најпосле, синко, како што е пишано така и ќе биде. Со бајрак или без бајрак! Ама како да се поврати слогата меѓу луѓето? Некогаш овде, во крајезерската земја, сите живееја во слога и во разбирање – и Турци, и Грци, и Албанци, и Бугари и Македонци...

Живееја без граници помеѓу нив. Туѓите војски ќе ги ослободеле! Од кого?

За нас, синко, во оваа војна, како и во сите, пресудно е како да преживееме? Земјата ни е претворена во бојно поле.

– Но зар не е дојдено време и ние своја војска да си имаме? За да се браниме?

– Прав си, синко! Дојдено е време да си бидеме свои на својата земја! Нашите, од паметно века, служеле во секакви војски на Балканот, но само не во своја. Биле војници во македонската фаланга, во римската преторијанска гарда, во јаничарските ешалони. Нашите војници, во туѓите војски стигнувале и до генерали, ама никогаш да си ја одбранат својата земја. Дојдено е време нешто да се промени во нашата судбина.

– Сигурно Французите ќе ни помогнат да си ја повратиме и да си ја довардиме државата.

– Ние сме сами и денес, кога треба да ја дочекуваме државата, синко. Останавме гавази на другите, а противници на себеси. И творецот на новиот Египет, Мохамед Али, последниот фараон, како што го викаа, беше припадник на нашиот народ... А денес, кога се бориме да ја зачуваме нашата држава, сме се вдале во борба едни против други. И кај туѓинците бараме спас. Овој пат веруваме дека ќе нè спасат Французите...

Дедо, одвреме навреме, го вадеше часовникот од џепчето на елекот. Го држеше во рацете без да погледне колку е часот, задлабочен во разговорот со синот, пред да се најдат на историското место. Чувствуваше дека е дојдено времето конечно нему да му ги препушти дизгините на семејството, во тешките години кои се вестеа во виорот на Големата војна. Беше тоа некаков тестамент на таткото, упатен кон синот, во решавачкото време, кога тој врз свои плеќи, требаше да го преземе семејното бремено.

Дедо знаеше дека навлегува во сложена и голема тема. Животот беше посилен од сè. Неговите мисли требаше да ја доживеат проверката на самата историја. Тој стравуваше како ќе броди сам синот, без него, низ силните бранови на историјата и на животот.

И дедо и Татко, минувајќи крај езерскиот брег, најпосле, се најдоа пред градската куќа. Езерото волшебено зрачеше со својата синевина. Никогаш не било поубаво, почудесно, отколку во овој ден по убивањата. Градот, не само што си го поврати стариот изглед туку беше ослободен од напнатоста пред и за време на битката.

Се здобиваше со волшебна смирувачка моќ која зрачеше од Езерото. Запирајќи пред градската куќа, дедо го упати својот поглед кон Езерото и замислено му рече на синот:

– Еве, синко, со оваа битка за Поградец, европската војна втаса и на нашиот брег. Водите на Езерото биле отсекогаш крајната граница до која допирала војната.

Луѓето, дојдени од далеку, кои се бореле за своите татковини овде, како да си ја откривале својата единствена татковина на животот. И Австријците, синко, да си кажеме право, сакаа овде ред да постават, да не разберат, да внесат мир во нашите души, колку што може тоа да се стори во една војна, макар што, пред сè, си ги бранеле своите интереси.

– Сигурно, татко, и Французите ќе го продолжат нивното дело!

– И јас се надевам, синко. Генералот Сарај ја одбрани Корча со својот верен полковник Декуан.

– Не им било лесно, татко, тие останаа верни на своите принципи докрај. Полковникот Декуан е отстранет од Корча, а му се закануваат и на генералот Сарај.

Тие нè разбраа како никој друг.

– Ние, синко, не сме лесен народ за разбирање. Тешко привикнуваме на другите, но сме верни на пријателството, како никој друг во светот. Често сме си катили меѓу себе, но светци за другите. Остануваме верни на дадениот збор станувајќи често негови робови. Треба да откриеме

како нè разбрале овие француски војници и генерали!

– Во Корча повеќе не му цветаат рози на нашето пријателство со Французите. Грците го најавиле своето враќање. Откако абдицира кралот Константин и тие застапаа на страната на сојузниците.

– Да, синко, и на генералот Сарај му беа избројани деновите на Балканот.

– Тој беше докрај на наша страна.

– Тешко е тоа да се каже, синко! Тој остана верен на воената стратегија, на своите принципи да го штити населението на земјата кај што се војува. Тој нè заштити од нашите соседи. Ја заштити Корча од Грците. Да се надеваме дека неговите следбеници ќе го заштитат и Поградец.

Тоа што го сторија Французите за нас, во Корча, не го сторил ниту еден друг туѓинец, откако се памети нашето постоење. Само голем народ може да има поданик каков што е генералот Сарај. Во францускиот народ се претопени повеќе народи. Во тоа е нивната сила. Се радувам што го зборуваш нивниот јазик. Ќе имаш, синко, голем аир од тоа. Од нив може многу да се научи. Затоа и те зедев со себе денес.

– Така е, Татко. Судејќи по тоа што сторија во Корча, нема зошто да стравуваме од нив во Поградец.

– Да, да, синко, за кусо време ја средија Корча. Мал Париз ја сторија. Државичка со сите нишани поставија. Финансии, школство, судство, јавни работи, социјални грижи, воспоставија сè

што ѝ треба на една држава. Ние добро знаеме колку е тешко нашите луѓе да ги навикнеш да ги почитуваат законите.

– Сигурно, татко, подобри времиња идат.

– И јас би сакал, синко, така да биде! Сме ја имале судбината, во војните, често да бидеме на страната на победниците, но и на победените, но никогаш не сме биле победници. Сме се ситнеле во други народи. Да видиме сега што сакаат од нас Французите?

XXIII

Пред градоначалството беше построен француски воен регимент составен од претставници од сите војски кои учествуваа во битката за Поградец: Французи, Руси, Мароканци, Сенегалци, Виетнамци. Имаше и неколку албански жандарми. Се подготвуваа некаде да заминат. На два јарбола се вееја француската тробојка и албанското знаме на Скендербег. Сликата беше импресивна.

Дедо видливо возбуден од глетката, заста на пред знамињата и се поклони. Истото го стори и Татко. Кога заминуваше региментот, на дедо и на Татко им пријде еден француски офицер. Откако му се претставија, офицерот ги поведе кон главната сала, каде ги очекуваа привремениот командант на градот, капетанот Лоалије заедно со неговиот помошник поручникот Ломоније.

Капетанот Лоалије беше релативно млад за чинот со кој се беше здобил. Дојде на Источниот фронт како обичен војник, но набргу се наложи со својата храброст и со дисциплината. Генералот Сарај, лично се заложил тој да замине во освојувањето на Поградец. Неговите заслуги беа несомнени. Имаше достоинствен поглед. Кратката брадичка и подвиените мустаќи му

даваа изглед на човек на четириесетина, а не на триесет години, колку што имаше.

Откако дедо со Татко влегоа во свечената сала на градската куќа, капетанот веднаш стана, војнички се поздрави со нив, а потем ги покани да седнат покрај него. Капетанот Лоалије прв се огласи:

– Почестени сме со вашето присуство! Француската армија е горда што ќе служи во вашиот град до конечната победа на сојузниците!

Дедо по малку разбираше француски. Ја погоди мислата на кажаното а потем, со задоволство, го слушаше Татковиот превод. И капетанот беше изненаден од знаењето на францускиот јазик на Татко. Дедо, пред да возврати, видливо се замисли барајќи пригодни зборови. Потем се огласи:

– Вие, почитуван команданте, по Корча, со вашата храбра армија, ни ја донесовте и нам слободата. Покажавте, во оваа војна, дека сте на страната на малите народи, на кои им е загрозна слободата.

Командантот Лоалије, изненаден од зборовите на дедо, прифати:

– Ние остануваме доследни на нашите принципи да го разбереме народот на чија територија војуваме. Но тоа не е лесно да се оствари на овој толку разделен Балкан! Згора на тоа, ние сме на удар од дипломатиите на нашите сојузници, под притисок на вашите соседи.

– Ние ја разбравме добро вашата мисија, капетане, за што сме ви благодарни.

– Да ги оставиме за подоцна тие разговори, да видиме што нè чека овде!

– Бездруго, – прифати дедо, – ние се надеваме дека управата на градот ќе ја споделиме со вас, како во Корча.

Капетанот Лоалије, слушаше внимателно. Беше подготвен веднаш да одговори, но започна нешто да бара во фасциклата пред него. Кога го најде записот што го бараше, рече:

– Според првичните инструкции, требаше, во зоната на Поградец, да се формира административен орган составен од дванаесет членови од народни избраници, заедно со француската команда, според корчанскиот модел. Но, еве, добивме најнови инструкции од Командата во Солун.

Капетанот Лоалије му го покажа записот на дедо кој, веднаш, во мислите, се пренесе кон последните настани на Источниот фронт. Знаеше дека се вршат постојани притисоци врз неколку офицери од Источната армија да кренат, еднаш засекогаш, раце од одбраната на Албанците и од Република Корча. Дедо знаеше за тивката војна која се водеше против проалбанските офицери кои беа на курсот на генералите Сарај и Декуан. Силите на одметникот Есад Паша кој, со своите неколку стотици гавази беше засолнет при Источната армија во Солун, како и српските сили пред Поградец, вршеа голем притисок врз француските сили во Корча и во околните области за да го сменат дотогашниот вид на колективна управа и, на чело на управата во градот, да го постават најстариот градски советник од страна на месното население.

Капетанот Лоалије, како да беше внесен во мислите на дедо, се огласи:

– Мисијата на нашата армија, во однос на Албанците нема да биде променета, колку и да притискаат врз нас нашите Сојузници, односно вашите соседи.

Ние сигурно ќе останеме со вас до крајот на Големата војна. Армијата којашто ве познава добро, нема да ве напушти.

Дедо беше задоволен од разговорот. Тоа лесно се гледаше и од спокојното речење на бројниците. Татко го забележа тоа и се обидуваше да остане докрај внесен во преведувањето.

Во просторијата влезе војник со подавалник на кој имаше шише со француски коњак и неколку чашки. Капетанот и понатаму гледаше во фасциклата пред себе. Упорно бараше уште еден друг запис. Кога го пронајде, го стави настрана и задоволно му се обрати на дедо:

– Господине Сулстарова, нашата Команда одлучи да ве именува за прв советник, односно за гувернер, од албанска страна, во заедничката управа на територијата на Поградец.

Дедо ја разбра пораката на командантот и пред Татко да стигне да ја преведе. Но смирено и задоволно го ислуша преводот на синот докрај.

– Голема голема чест ми правите, капетане. Ама има и позаслужни од мене во градот... А мене и годините ме навасале...

– Одлуката, почитуван господине, е донесена од Командата на Источната армија во Солун. Од највисоко место.

Дедо го гледаше зачудено капетанот. Од каде сега ова, кога тој никогаш од Поградец подалеку не заминал? А камоли во Солун. А види, тие таму за него знаеле! Не можеше да се изначуди.

Командантот Лоалије, продолжи:

– Нашите во врховната команда убаво и темелно се распрашале за вас. Сте покажале цврст карактер и верба во својот народ. Останавте непокорен и во турско и во српско, но и во австро-бугарско. Никогаш не го напуштавте градот. Вие сте верен претставник на својот народ. Ви веруваат и ве почитуваат, и муслимани и рисјани. И францускиот јазик ви е познат. Нема причини да не бидете верни и кон нас, кога ние ви го сакаме доброто.

Дедо беше изненаден од овие зборови. Не ги очекуваше. Не можеше веднаш да одговори. Но, сепак, кратко промрморе:

– Вие, ја покажавте вашата верност и во Корча! Ама јас, сепак...

Дедо не ја заврши мислата. Од изразот на лицето можеше да се прочита дека не беше за тоа ниту да ја прифати, но ниту да ја одбие понудата. Командантот веднаш рече:

– Да, тоа е сепак причина да ја прифатите нашата понуда.

– Мене, синко, годините ме навасаа. Не сум веќе за угорнини.

– Со ум се стигнува и до угорнини! Умот не старее!

Дедо тогаш погледна кон Татко. Тој бездруго беше задоволен што на дедо му се укажу-

ваше толку голема чест. Капетанот погледна кон него. Пред дедо да одговори, тој забележа:

– Слушам син ви убаво го владее францускиот јазик, а со нас сигурно и уште повеќе ќе го усоврши. Ќе научи и многу други работи од администрацијата. Тој може да остане покрај вас и да ви биде припомош доколку ја прифатите нашата понуда.

Дедо веднаш се надоврза:

– Сакав да ви речам дека само така би ја прифатил понудената чест! Живеам за неговата иднина...

– Се разбира, се разбира. Син ви би можел да ви биде преведувач. Тој ќе ги врши сите работи а вие само ќе го надгледувате и, кога треба, ќе го упатувате.

– Е, тогаш, со задоволство ја прифаќам понудата!

– Нека ви е честита новата должност!

Капетанот тури од коњакот во чашките.

Во градот крај Езерото почнуваше ново време. Тоа беше времето на почетокот на Татковата вистинска француска врска. Неговото вистинско внесување во животот, и тоа во времето на Големата војна на Балканот...

XXIV

Дедо ги собра во конакот сите советници на општината како и други угледни личности во градот, главно, блиска рода. Крај него беше и Татко. Откако беше именуван за негов секретар преведувач, тој постојано го придружуваше, како негова сенка.

Советниците, првин, се противеа што и во Поградец не се примени докрај корчанскиот модел на управување: половина муслимани, половина рисјани Албанци во управата. Но тие беа свесни дека не можат ништо да променат, колку и да се противеа. Беа задоволни што, сепак, нивните интереси кај француската управа ќе ги застапува човекот на кого му веруваа. Го почитуваа. Му беа блиски и го чувствуваа за близок.

Но, се разбира, имаше и некои кои скришум не се миреа со функцијата на дедо. Имало некаква нерасчистена хасма во поширокото дедово семејство па, сега, кога непријателот не спие а и хасмата е будна, можеше да се стравува од можни незгоди. Во најскриените мисли, дедо стравуваше хасмата да не го сопре неговиот син на големиот пат на животот.

Во градот се очекуваа промените кои требаше да ги донесе новата управа. Дедо им рече на советниците дека за него тие не престанале да

бидат градски советници, макар што тој единствено остана со француската управа. Им вети дека, секогаш и пред секакви одлуки, ќе се советува со нив.

Конакуваа мажите до утрини. Се пееше, се пиеше, се мезеше... И, притоа, се беседеше за иднината со Французите. Кон утрините, одекнаа звуците на полифоничната тоскиска песна, како еден вид вечна химна на овие луѓе, кога се смируваа со песната, било при пресилна тага или при пресилна радост. Во песните се внесуваа и јунаците на новото време. Секој глас, на свој начин, ја збогатуваше полифоничната песна. Луѓето крај Езерото, најчесто со ум, со трпение, со приспособување, истрајуваа со окупаторите знаејќи дека и тие не се вечни. Понекогаш и нив ги внесуваа во полифоничните песни, но, кога ќе заминеа, исчезнуваа од песните, а на нивно место се очекуваа нови...

Татко, таа ноќ, остана до зори со мажите. Баба попусто го чекаше на чардакот, пред конакот, да му посака добра ноќ и да му дари благослов за новиот ден. Не можеше да разбере што беше тоа што толку многу го врза за татка си откако се вратија откај Французите. Таа сè оставаше да ѝ се раскаже на крајот, или самата да ја наслутува вистината, да ја составува од фрагментите на разговорите што, кришум, ги слушаше од мажите.

Дозна дека мажот ѝ беше станал првенец во градот, признат од Французите, но не можеше точно да утврди за што се работеше. И дека синот, макар премлад, се вработил кај Французите

како преведувач. И така, ѝ преостануваше самата да си ја составува целата вистина.

Дедо и Татко останаа сами на чардакот, откако ги испратија и последните гости. Се појави баба. Видливо загрижена. Ї се читаше во очите. Неизусти ниту збор. Чувствуваше дека се навестуваат бурни настани во кои ќе биде вpletено целото семејство, но не можеше лесно да го одреди нивниот карактер.

Сакаше да праша што се случува. Но однапред знаеше дека ќе ѝ биде одговорено дека тоа не е нејзина работа, како што секогаш се случуваше кога прашуваше за работите на мажите. Нејзината потајна мисла беше секогаш насочена кон иднината на своите синови. Во овие неизвесни времиња, кога настапуваше новиот окупатор, нејзината мисла стигнуваше дури до Стамбол, каде што нејзиното семејство сè повеќе си ја зацврстуваше својата позиција во нова Турција. Тие денови, таа имаше добиено едно писмо од нејзините блиски, од кое дозна дека нејзиниот прв братучед Фетхи-беј Окијар, се борел рамо до рамо со Мустафа Кемал Ататурк, во пресудните битки за нова Турција. Помислуваше, потајум, сина си да го испрати во Стамбол. Да се спаси од неизвесноста, да се притаи, да се успокои, додека не се смири Балканот и не престанат војните. А не беше далеку и од помислата сина си да го види како напредува крај славниот вујко успевајќи да се надоврзе на семејната адвокатска лоза или на некоја уште повисока позиција во Турција. Таа, потајум, да не слушне дедо, уште од најрани години му рас-

кажуваше на сина си кои и што биле нејзините во Румелија, кога заминале во Турција.

Приказната за своите во Стамбол со години ја прошируваше, ја разубавуваше, според своите неостварливи соништа и желби. Ја доближуваше таа приказка до своите деца како алтернатива на другиот живот што ги чека зад овие пусти балкански граници.

Дедо на свој начин ја потиснуваше оваа приказна во себе. Кога се ожени со Турчинката Хазбие, со ќерката на прилепскиот кадија кој замина во Стамбол со семејството, наслутувајќи го крајот на Отоманската империја, сите веруваа дека и тој е веќе на пат кон Турција. Но се случуваше токму спротивното. Тој остана верен поданик на крајезерската земја, за која веруваше дека, еден ден, повторно ќе се припои кон својата распарчена татковина, чија реалност беше потврдена со Лондонскиот договор на големите сили од 1913 г. Тој не сакаше да избега од таа земја којашто повеќе не постоеше, која беше едноставно разделена на неколку помали земји, привремени републики, административни зони. И стануваше сè поверен на оваа земја што не постоеше. Според него, требаше да се остане во неа кога ѝ беше најтешко, макар и по цена на животот.

Тешко ѝ беше на баба да ги разбере овие патриотски чувства на дедо. Таа беше воспитувана да се покорува на апсолутната патријархална власт на мажот. И тука немаше ниту педа простор за отстапување. Таа добро си го знаеше своето место, во сенката на огништето и во не-

моќта да си го каже своето, насобрано во душата, дури и кога се работеше за иднината на сопствените чеда. А, еве, дедо сина си го водеше кон Запад, кон Французите и Европа, а не кон Исток, кон Стамбол и Азија, сонуваната насока на баба. И обајцата размислуваа како да си ги спасат своите чеда во неизвесната балканска судбина. Кој пат да го фатат, кога судбината никогаш не си ја кажува својата насока. Беше сигурно дека Татко го наследи овој немир на своите родители засекогаш и им го пренесе на своите потомци, во нивната потрага по вистинската татковина на Балканот која никогаш вистински и не ја најдоа.

Баба не можеше да дочека да се види со сина си како што сакаше. Да му пренесе дел од своите грижи. Тоа постојано го одложуваше за некое друго време. Кога го напушти чардакот, во далечината се вестеше новата мугра. Што ќе му вети таа на ова семејство? Баба замина од чардакот со своите натежнати мисли во свеста. Дедо и Татко речиси и не ја забележаа. Таа се провре меѓу нив како сенката на денот на одминување.

Во далечината посинуваше хоризонтот. Дедо и Татко се подготвуваа за новиот ден на парчето земја крај Езерото, во кое завладеаја новите војски. Тие требаше, со вистински мерки, да се надоврзат на вековната истрајба. Веруваа дека муграта која влегуваше во чардакот ќе донесе проблесок во новиот ден...

XXV

На дедо Амет Карафил Сулстарова му беше натежнало големо бреме врз плеките. Како да беше малку она семејното, предизвикано од делбата на земјата, од смртта на прва сопруга, со синовите од тој брак, потоа и бремето во зацврстувањето на новото семејство и грижата за старото кое се разгрануваше во крајезерската земја, па недостигаше сега и грижата во управувањето со градот со новата француска воена администрација.

Дедо беше свесен за границите на своите физички сили, за разлика од умствените кои посебно се засилуваа кога се доведуваше во прашање истрајувањето. Па затоа настојуваше, колку што беше можно, потемелно да го упати својот најстар син, не само во раководењето со семејството и со имотот туку и во новата административна работа крај учените француски офицери.

Дедо сакаше да го подучи својот син пред да се зафатат со француско-албанската управа на Поградец. Тој имаше големо искуство од поранешните окупаторски управи на Поградец. Се сменија повеќе: турска, грчка, српска, бугарска, австриска... Речиси сите сакаа да векуваат во градот, некои да го приклучат кон нивните

земји. Големата дедова куќа крај Езерото отсекогаш им била отворена на добронамерните и храбри луѓе кои не се миреле со поранешните окупации. Но, сега, како да беа други времиња. Француските војски, откако ги совладаа австроунгарските окупатори и го ослободија градот, нему му ја укажаа довербата да ја сподели со нив управата на градот, да го внесат во историјата! Не можеше ни да претпостави од каде го избрале токму него! Навистина, тој беше меѓу старите советници на градот! Се прашуваше, размислуваше. Најпосле се сети на своето поблиско минато, се сети на поддршката што му ја даде на младотурското движење и за врските што ги имаше со храбриот ресенчанец Нијази-беј кој и го спомнуваше во своите мемоари. Можеби некои од многуте кодоши кои ги имало во градот и кои, без дедо да ги знае, доаѓале на конак во неговата отворена куќа, неповикани и непознати, ги пренесувале неговите гласни размислувања дека, од Французите, неговиот народ зло не видел, туку само добрини, пред сè со формирањето на Република Корча.

Пред дедо и Татко да ги преземат обврските на новата администрација, надолго и нашироко ги издвојуваа приоритетите, вистинските задачи. А земјата, кутрата, беше во хаос. Беше поделена, ограбена, разјадена, сета во стари и во нови граници. Беше пресудно, според дедо, Французите кои не војуваа за да освојат нови територии, туку за да го разберат месното население, да им донесат слобода и нов живот, да се задржат во градот и во другите окупирани

територии, до крајот на Големата војна, за да не станат Албанците плен на завојувачките апетити на соседите. Не му беше лесно на дедо да го внесе својот најстар син во тајните на невозможната албанска држава, да му ги објасни причините за анархијата и за хаосот. Загледан во далечината, во синевината на Езерото која блескаше на сите страни, дедо длабоко во себе, почувствува дека беше дојден вистинскиот момент да му каже на својот син неколку размисли за нивниот однос кон француската власт, пред да започне нивното службување:

– Ние, синко, не сме народ кој може лесно да се разбере, а уште потешко да се управува со него!

– Зошто, татко, зар сме ние поинакви од другите на Балканот?

– Е, мој синко, ми поставуваш прашање што ме мачи и мене со години, а одговор никако да најдам, па дури ни од мојот татко!

– Татко, ние секако треба сами да си се разбереме па да бараме другите да нè разберат!

– Ти, синко, умно размислуваш за твоите години!

– Татко, ти живееше и под султанско и под други владеења. Ни префрлаат дека верно сме им служеле на Отоманците па сега го споделуваме поразот, ни криви ни должни ние ги трпиме последиците, небаре и нив сме ги воделе!

– Да, така беше синко, нас тешко дека денес ќе нè имаше како народ, макар што, со арно или со присила, голем дел од народот го примивме исламот, ние никогаш не се отка-

жавме од себеси. Останавме со здружена судбина. Не си вадевме очи едни на други, ни кога ни ја менуваа верата. Можеби и затоа најмногу нè напаѓаат во историјата. Уште многу години ќе нè напаѓаат. Дури и твоите потомци нема да ги поштедат.

– Велат, татко, дека премногу сме им служувале во историјата на другите, затоа не сме умееле денес наша држава да управуваме !

– Не ни било лесно, синко, да се разбереме со толку многу војски од кои секоја доаѓала за да не „ослободи“. Разбери, сине, државите на Балканот се рожба на туѓи влијанија. Колку помала држава толку е поголемо влијанието на големата сила.

– Зошто, имаме таква судбина, татко?

– Судбината не се порачува. Но и не се чека! Ние сме повеќе влеани кај други народи отколку што сме самите на број. Наши воделе туѓи држави, големи колку две-три Албании. А денес не можат да водат една осакатена и распарчена земја. Ете, на пример, и шефот на нашата прва држава, Исмаил Кемали, управуваше со територија дест пати поголема од оваа што ја имаме денес. Го почитуваа сите тогашни европски шефови на држави. Велат дека Отоманската империја немала поголем дипломат од него.

– Ама не се прослави како прв водач на нашата држава.

– Тој, синко, штом настапи првата криза во земјата, за да ги избегне трагичните делби, во името на спасот на земјата, ја напушти власта.

Ја напушти поради ривалството со Есад-паша Топтани!

– Кој е всушност, тој паша? Тој уште пали и жари во Албанија. И нам, во Поградец, ни го загорчува животот.

– Тој сега, со петстотини гавази, во Солун, е прилепен за Источната армија. Французите знаат добро кој е, ама велат дека вишите интереси на сојузниците се над сè. Сите се плашат од него! Изрод синко, изрод! Варди се од него и од неговите гавази! Тој е готов да завладее со кое било парче од Албанија, по било која цена, а најмногу жртвувајќи ги своите.

– Но, сепак, татко, не ми одговори зошто Французите, кои се наши пријатели, го заштитуваат? Зар не ја гледа, пашата, играта? Каде му се очите?

– Власта, синко, заслепува.

– Зар Французите, татко, не гладаат што се случува?

– И тие, синко, се разбира, се вплетени во голема игра, во Големата војна. Нивната цел била да ја штитат Србија, како нивен главен сојузник во војната.

– Зар по секоја цена?

– Умно ти е прашањето, синко. Но никој да ги разбере тие виши интереси.

– Зар офицерите свесно се жртвуваат? Зар тие не можат да ја откријат вистината?

– Во тоа, синко, е и нашата шанса. Да преживееме и во оваа војна. Најпосле, некој да нè разбере. Тоа се неколкуте француски офицери кои, најпосле, не разбраа. Поинаку не би имало

смисла и нашето учество во француската администрација во Поградец.

– Зар нема да ни пречи Есад-паша со гавазите?

– Да, тој се обиде, со војската која го зазеде Поградец, да втурне и чета свои арамии, за да ја „спаси Албанија“, ама сите наши му се спротивставија. Мораа думан да фатат, инаку сите ќе беа истребени.

Тешко е да се разбере сето тоа. Но само едно е јасно: најголеми непријатели на Албанците се самите Албанци. Пашата беше еден од нив. Тој сигурно нема да заврши славно.

Но ти, синко, пак ти велам, варди се од него, макар што и Французите многу не го сакаат.

– Не разбирам, татко, зошто го вардат кога не го сакаат?

– И тоа е, синко, разбирлива приказка. Голема е француската нација. Империја со многу колонии. Не е лесно да се разбере тој моќен народ во Европа. Во Франција започнаа големите револуции кои не престануваат да го менуваат светот. И гилотината ја измислија Французите. Ги знаат сите итрини на владеењето. Ги научиле добро менталитетите на покорените. Умееле тие и нашиот поглавица Есад-паша со синцир да го врзат. Да лае и да каса кога ќе им притреба. А откако ќе ги заврши валканите работи, ако бара премногу и ако ’ржи постојано, ќе објават дека го фатило беснило, за да го жртвуваат. Како да не бил! Си имаат тие и други пци в синцир, од други нации и раси со кои владеат. Ама на Балканот е сè поинаку. Тешко привикнуваат

на Балканците! И затоа отпорот на француските офицери кон балканската политика на нивната земја, овде е поголем. Но ќе видиме, синко, каква судбина ни готви иднината.

– Пашата, татко, сигурно има свои кодоши во Поградец!

– Се разбира, дека ги има. И од нив треба да се вардиме. Едните работат за Французите, другите за Австро-унгарците. А и за многу други. Тие лесно се препознаваат. Секогаш се најбучни против своите газди. А најопасни се кога молчат и клеветат. Трагаат по корените на хасмата, готови да скараат нови семејства, земјата уште повеќе да се подели.

Варди се, синко, најмногу кога нова војска го зазема градот. Тој станува ново гнездо на кодоши, најчесто газдите се менуваат а кодошите остануваат. Варди се синко, немам друг аманет пред да започнеш да работиш кај Французите...

Дедо и Татко одеа во пресрет на новиот ден во историјата на градот под француската окупација. Се обидуваа со здружени сили, на умот и на искуството, на младоста и на зрелоста, да дадат свој придонес во управувањето со градот под новата француска администрација.

Ги очекуваше голема неизвесност. Чеко-реа крај Езерото по патот кој водеше кон градоначалството. Дедо, овој пат, само сакаше да го придружува својот син и да го остави да започне да работи со Французите. Сам. Дедо беше облечен во белата свечена рува, со паларијата на глава, потпирајќи се, одвреме навреме, врз бастунот, горд што неговиот син влегува „во голе-

мата политика“ во пресудната 1917 г., на Големата војна. Го гледаше својот син, со висока и стамена става, со отворено лице и со широко чело, со кратки црни мустаќи, со цврст чекор. Потајум се гордееше со него, но без да го покажува тоа, ниту еден миг, останувајќи верен на традиционалната семејна хиерархија. Се гордееше со него, но, во исто време, му се полнеше душата со некаква необјаслива тага, кога помислуваше каква иднина ќе го чека во векот што беше пред него. Не беше сигурен дали неговите идни чекори ќе го водат кон Цариград, кон Исток, кон таа најсилна гравитациона точка на недобројните илузии на младите Балканци, по падот на Отоманската империја, или кон Запад, патот што сега го означуваа, во Поградец, француските војници и офицери. Размислуваше така, дедо, за цврстите чекори на својот син, без да знае кој правец ќе фатат во животот...

Во времето на залезот на животот, човекот лесно ѝ се препушта на фаталноста. Ако беше дедо самиот во прашање, можеше лесно да ѝ се препушти. Но животот на најстариот син му даваше дополнителни сили да продолжи, да не ѝ се препушта на судбината која баба ја гледаше кон Исток...

XXVI

Со векови, душата на семејството беше врзана за земјата. Се спротивставуваше на фаталноста на егзилот. Првата голема преселба била предизвикана пред многу векови, кога на Балканот се поделиле Западното од Источното Царство. Тогаш рисјаните се поделија на православни и католици. Новата преселба е предизвикана многу години подоцна, по втората голема фрактура, кога ќе завладее Отоманското Царство и рисјаните ќе се поделат уште и на муслимани. Троверјето речиси ќе стане судбина во десетвековната албанска судбина.

Француските војници и офицери, при заемањето на Корча и на Поградец, уште при првите контакти со населението, убаво ја забележаа толерантноста помеѓу муслиманското и рисјанското население. Ова го сметаа за посебна вредност на разделениот и раскрвавен Балкан во апотеозата на етничките и на верските судири кои често завршуваа и со масакри на невиното население.

Своевремено, и основачот на малата албанска република Корча полковникот Анри Декуан забележал дека и муслиманите и рисјаните во Корча сакале децата да се школуваат на својот мајчин, албански јазик, со цел уште повеќе да зајакне единството на двете верски заедници на

истиот народ. Полковникот Декуан, кој не бил само војник, и кој остварувал јасно зацртани геостратегиски императиви, никогаш не ја губел од вид и својата цивилизациска мисија во Корча. Уште тогаш тој ќе му пишува на својот командант и морален основач на Република Корча, генералот Морис Сарај, вон од вообичаената шифрирана преписка:

„Почитуван генерале, ви пишувам, во духот на нашите разговори во Солун, во врска со ‘албанското прашање’, пред моето заминување во Корча. Не се осмелувам, се разбира оваа преписка да ја официјализирам. Не престануваат да нè обвинуваат за проалбанство. Ние како да им противречиме на заинтересираните сојузници да го разделат населението на верска основа на рисјани и на муслимани, за, потем, тоа полесно да се владее со него и да се асимилира. Заедничката муслиманско-рисјанска администрација, заедно со нашата, во Корча, одлично функционира. Земјата ги организира своите први институции на Балканот. По многу години, таму земјата се ора и се сее. Отворивме, за прв пат, и шеесетина албански училишта, со околу четири илјада ученици. И муслиманите и рисјаните сакаат нивните деца да се школуваат во јавни, лаички училишта.

Ние не сме дојдени во Корча само да го ослободиме овој народ, туку и да го спасиме. Тоа е и наша цивилизациска должност. Ви предлагам да го поддржите и отворањето на првата лаичка француско-албанска гимназија во Корча. Ова генерале мој, ќе биде вистинска културна револуција на Балканот. Само во текот на еден век, во

текот на еден човечки живот, овие луѓе ќе се здобиваат со знаења од три века кои ја означува европската цивилизација: ренесансата, хуманизмот, реформацијата. Ова училиште ќе биде наш прв лаички храм за овој народ. Ќе се учи за нашето картезијанство, за Француската револуција...

Време е да му се покаже на овој народ каде е доменот на Божјото а каде е доменот на човечкото.“

Ова беше еден вид продолжување на некогашните разговори на генералот и полковникот. Тие постепено ги губеа битките на бојното поле и веќе беше означен почетокот на крајот на нивната воена мисија на Балканот, но продолжуваше нивната цивилизациска мисија. Макар што тие повеќе и не можеа да сметаат на поддршка од Ке д'орсе и Министерството за војна за нови воени акции, тие продолжуваа да веруваат во својата втора мисија. На 25 октомври, во Корча, се отвори првата лаичка гимназија, под раководството на француските власти. Ова беше една мала победа во доменот на Големата војна која се водеше на Балканот, но овој пат под покровителство на Министерството за образование на Франција. Полковникот Декуан успеа да го внесе лаичкиот дух на Третата Република на Франција, во Корча. Тој повторно му пишуваше на својот генерал во Солун, по добиената битка кај Поградец. Генералот, по оваа битка, се чувствуваше како изморен херој на Големата војна. Не му одговори и на ова охрабрувачко писмо на полковникот. Командантот, кого пота-

јум го обвинуваа за албанофилство во Корча, тогаш се подготвуваше да замине. Генералите во Големата војна, кои ја создадоа Република Корча и ја проширија до Поградец и подалеку, ги завршуваа своите воени мисии, но ја продолжуваа сопствената цивилизациска мисија, надвор од секакви наредби и инструкции од надлежните министерства во Париз.

Така беше и во Поградец.

Само сега беа сменети протагонистите, на обете страни. Од страна на Французите ќе биде командантот Едуар Огист Иполит Мортје, а од албанска стариот Амет Карафил Порадеци, со својот син...

Дедо ми веруваше дека, во времето на француското владеење во Поградец, книгите ќе ја променат судбината на семејството. Таа дотогаш беше цврсто врзана за земјата. Сета нејзина хроника можеше да се чита на линиите на ораната земја со векови. Требеше да настапи голем историски пресврт, пад на империја или светска војна па конечно семејството да појде по друг пат.

Дедо, кон крајот на отоманското владеење, гледаше дека доцни слободата на неговиот народ. Причината ја гледаше во книгите. Нив ги имаше многу малку. Веруваше дека пресуден ден за новата судбина на семејството беше оној кога го остави Татко, прв пат сам, во француската команда. Го остави сам, небаре е птица која прв пат лета за да си ја проба моќта на своите крилја.

Татко беше изненаден кога влезе во кабинетот на командантот Лоалије. Околу него забележа многу книги. Никогаш не беше видел

толку многу книги на едно место. Кабинетот на командантот повеќе прилегаше на библиотека, отколку на воена службена просторија. Имаше многу книги кои војниците најмногу ги читаа по битки. Имаше книги за учење француски јазик. Имаше речници, стручни книги...

Командантот Лоалије, откако ја забележа вчудовиденоста на Татко од многуте книги, се обиде да му ја објасни нивната содржината и намената. Преку книгите, командантот продолжи да го воведува Татко и во должностите. Уште од првиот разговор, Татко знаеше дека ќе биде секретар и преведувач во администрацијата, но не знаеше за другите должности. Командантот Лоалије го забележа тоа и му рече:

– Ќе бидете ангажирани во отворањето на училишта на албански јазик, во Поградец и во околината. Ние ќе продолжиме со отворањето нови училишта на овие подрачја.

Татко уште позачудено го погледна командантот. Не веруваше во тоа. Му беа познати промените на француските власти во Корча. Грците, како нови сојузници, вршеа голем притисок врз француските власти за да ги затвораат албанските училишта. Ништо не рече, очекуваше командантот да продолжи:

– Според нашите инструкции ние ќе отвориме по едно училиште во секое село. Во целата зона ќе има вкупно двесте. Таква беше главната инструкција добиена од Солун, а потпишана од генералот Сарај. Понова инструкција нема а, со тоа, нема ни пречка за отворање нови училишта.

Татко задоволно ги слушаше зборовите на командантот. Го обзеде голема радост. Беше среќен што ќе му ја пренесе оваа вест на дедо. Французите остануваа верни на својата мисија, започната уште во Корча.

Татко го мина куќниот праг со книгите кои ги доби во командата. Мајка му, кога го виде оддалеку со книги, ја облеа студена пот. Дедо достоинствено го пречека. Беше среќен што синот доаѓа дома со книги в раце. За него тоа беше добар знак. Се вестат, си мислеше, подобри времиња. Времиња на книгите во семејството.

Додека го следеше синот како се доближува кон чардакот, се присети за првите книги кои некогаш тој самиот ги внесе в куќи и поради кои мораше со својот син од првиот брак Нури Порадеци да заврши и во турските зандани. Ќе настрадаше поради книгите, ќе останеше да гние во апсаната, заедно со синот, ако не дојде новиот отомански устав и амнестијата. Но имаше и потрагична судбина од неговата предизвикана од книгите. Тоа беше судбината на Ѓок Мокрари, од Плешишти, кој беше жив запален, со книги донесени од Букурешт...

Татко дојде со книгите на чардакот. Ги распосла сите на широката маса. Дедо ги гледаше восхитено. Им се радуваше. Како да беа живи. Свети. Го прегрна синот и му рече:

– Овие книги, синко, ја претставуваат новата судбина на семејството. И јас, кога бев млад како тебе, донесов книги дома. Но тогаш беа други времиња. Не беа минати ниту десетина години откако се отвори првото училиште во По-

градец. Отоманската власт, откако дозволи, од една страна, да се отворат албански училишта, од друга страна, забрани да се испраќаат албански книги од Стамбол или од Букурешт. Силен беше притисокот на Грчката патријаршија. Во Корча паднаа и многу невини жртви мргу првите албанските учители. Се водеше дури и една балканска војна против нашето описменување. Првиот учител во Корча, Спиро Костури, беше кукавички убиен. И учителот Пандели Сотири беше принуден да се самоубие, а Петро Луараси беше отруен. Смртта поради книгите кружеше и околу нашата куќа. И мене, синко, кришум ми носеа книги од Стамбол и од Букурешт. Вешто ги криев. Често ги закопував во земја. Кодошите проработеа. По нивните поткажувања, ни ја сардисаа куќата од сите страни. Бараа, пребаруваа, ама книги не најдоа. Убаво ги скривме, ги закопавме. Откако мина опасноста и оставивме да измине некое време, започнавме да ги откопуваме, ноќе. Имаше книги на кои им беа уништени првите страници, ама нивната срцевина беше спасена. Тие и натаму служеа.

Татко слушаше со восхит. За прв пат дознаваше за дедовите подвизи со книгите. Чувствуваше дека тие, со некаква внатрешна светост, ќе му го осветлуваат патот во иднината. Книгите стануваа, самите по себе, еден вид семејна религија која се наследуваше. Татко веруваше дека, со книгите, ќе го најде излезот од варварството на Балканот.

Читањето стануваше доминантен чин во животот на Татко. Во книгите се криеше некаква

таинствена димензија која некогаш била одземена од животот на семејството и, сега, низ читањето на вистинските книги, требаше да се врати како нова шанса.

Откако го споделија заедничкиот восхит од новите книги во куќата, во едно ново време, без забрани, дедо му рече на Татко:

– Синко, рајот, вистинскиот рај можеби се наоѓа на страниците на некоја книга. Но книгите можат да водат и кон пеколот. Треба да се најде вистинската мера на читањето.

Татко внимателно слушаше. Не го запираше дедовиот елан. Тој знаеше дека, на крајот, како по обичај, ќе му даде и конкретни совети како да се однесува со Французите. Па тој му беше и претпоставен во администрацијата.

– Гледај, синко, – продолжи дедо. – Нашето наследено земјиште се раситни. Нешто се подели, нешто се продаде. Остана многу малку. Но и тоа, во овие клетки времиња, ниту се ора, ниту се сее. Премногу стврднало. Ти си синко умен, преумен за твоите години. Ти од Австријците научи троа германски, а и од Французите францускиот богами добро го поднаучи. Турскиот го знаеш, мајчин јазик ти е. Можеш думан да фатиш кога сакаш! Кон Запад или кон Исток. Но знај, синко, тие што остануваат во родната земја, најчесто и Бог е со нив. Јас и мајка ти сме престари за преселба. Кога ќе се пресади, старо стебло, тоа веднаш умира. Тебе, сигурно, книгите ќе ти ја донесат вистинската судба...

А сега, да ги оставиме овие големи муабети за други времиња. Да видиме што те очекува кај Французите.

– Командантот, Лоалије, ме задолжи да му предам список на учители за нашите први училишта. Подоцна, ми рече тој, ако се најдат добри учители, ќе се отвори во секое село по едно училиште. Колку учители толку училишта.

Дедо ова го оцени како добар знак за иднината на Поградец и за однесувањето на Французите. Тие продолжуваа една необична битка во Светската војна, битката за нови училишта во заземените територии. Никој не очекуваше ваков пресврт, по заземањето на Поградец.

Дедо беше подготвен да одговори на сите прашања на синот, во врска со отворањето на училиштата.

– Дали, татко, знаеш некој во Поградец што ги знае сите албански букви? Барем да знае да чита, колку толку. А ќе биде голема среќа и да пишува.

– Се разбира, синко, ги има. Ги знам многумина. Ги знам уште од турско време, кога добиваа буквари и книги од Букурешт и од Стамбол, за нив самите, но и за првото училиште во Поградец.

– Јас, татко, никого од нив не знам.

– Ги знаеш, синко, ги знаеш. Многумина од нив на конак ни идат.

– Па тие ни се од блиска рода?!

– Ако, синко, нека се! Подобро од нив, никој не ќе ја заврши работата. А подоцна, ќе ги има и други.

– Од мене, татко, ти реков, бараат список на учителите, со податоци кои се, што се тие, и колку се писмени.

– Колај работа, синко! Еве, седни и пишувај!
Татко имаше пред себе хартија и калем.
Прво го запиша насловот на албански и на француски јазик.

Дедо ги гледаше првите напишани зборови. Беше горд на неговиот прекрасен ракопис. Татко, од османицата која започна да ја учи и не ја доучи во старото турско училиште во Поградец, лесно се префрли на албанското писмо, кое беше усвоено пред неколку години. Но дедо никако не привикна на новото писмо. Го бркаше со старото, особено кога пишуваше. А при читањето, немаше проблеми. Беше уште позадоволен кога синот, насловот и воведот во списокот, ги напиша на француски јазик. На крајот, започна да ги реди имињата на учителите:

– Пишувај, синко. Учител во Поградец може да биде Есад Минароли. Запиши го името и на Кани Карафили. Во Старова, учител би можел да биде Зелел Керим Исенбег. Понатаму, во Лешница може да биде Невруз Дарова, а во Совјан, Сеид Кадили. Во Блаце, Цавид Кадили, во Ремењ, Невруз Рушани, а пак во Подгорје, Истреф Марјан...

Дедо запре со речењето на имињата и, по малку, рече:

– Засега се сеќавам само на толку. Треба уште?

– Да, се разбира, ќе се отворат, до крајот на годината, дури педесет училишта. Толку учители ќе бидат потребни.

– Ќе се најдат, ќе се најдат, синко. Само овие што ти ги кажав умеат и да читаат и да пишуваат. И одлично да есапат.

– Па како, каде да ги пронајдеме другите?
– Не бери гајле, синко. Во слобода, сè се учи. Има многумина кои знаат да читаат. Тие лесно ќе научат и да пишуваат. А за есапењето, ти реков, немај грижа.

Имињата и на другите учители ќе ти ги кажам, има време. Нека се отворат училиштата со овие учители па, потем, колај работа! Ќе се јавуваат и сами.

Но кажувај сега што има друго ново во француската команда? Што вели твојот командант? Јас, денес, не стигнав да се видам со него.

– Има, татко, има новост. Се очекува да дојде нов командант на нашата административна зона. Се вика Едуар Мортје. По чин е мајор.

– Убаво, синко, убаво. Кој сака нека дојде. Само нека ја продолжи оваа битка за нас.

– Не се знае, татко, не се знае !

– Можеби имаш право, синко. Народот вели: колку паши толку табиети! Што друго си дознал за него?

– Велат оти бил близок пријател на генералот Сарај. Војувале заедно.

Дедо, видливо изненаден, рече:

– Синко, ако е негов човек, тогаш Поградец сигурно го очекуваат подобри денови...

XXVII

Сите го очекуваа новиот командант. Некои од луѓето беа видливо заплашени, а другите загрижени и нестрпливи. Новиот командант требаше да донесе и нова надеж. Вестите кои доаѓаа од Република Корча за редуцирањето на нејзината автономија под притисок на блиските француски сојузници, Грција и Србија, правеа луѓето да бидат недоверливи и скептични и кон сите убави гестови на француската војска.

Градот заживуваше во новата епоха. Никогаш во историјата не бил почист. По многу години, се очекуваше и првата жетва. Се садеа тревници, се градеа патишта. Дури, за прв пат во историјата, градовите и селата се поврзуваа со телефонски линии. Се очекуваше, со идењето на командантот Мортје, да се помират надежта и сомнежот.

Се очекуваше новиот командант да сврти нова страница во историјата на градот. Веста за неговото доаѓање се прошири на сите страни во градот. Легендата за него пристигна пред да дојде и тој самиот. Меѓу француските војници, особено мароканските, имаше многумина кои го познаваа и со кои се борел. Впрочем и неговата прва воена служба беше во Мароко. Таму се истакнал со својата беспрекорна дисциплина. Набргу,

на почетокот на Големата војна, тој е префрлен на балканските боишта и е вклучен во 371-от пешадиски регимент на Источната армија. Ќе биде запаметен по својата храброст и по ладнокрвноста во пресудните моменти. На 9 ноември 1916 г., ќе се најде во битката за Битола со која командуваше самиот генерал Сарај. Оваа битка беше запаметена по значајната победа на сојузниците, но и по големиот број жртви. Мајорот Мортје ќе биде запаметен по еден свој воен подвиг, кога заштитувал немоќни луѓе од бомбардирањето. Ќе се здобие со неколку рани. Само Бог знае како останал жив. Некои велеа дека бил испратен во Поградец за да си ги долекува своите рани во питомината на пределите на крајезерската земја, а други, дека го исполнувал аманетот на генералот Сарај, пред неговото заминување од Источниот фронт. Мајорот Мортје знаеше за Малата битка на генералот Сарај за Поградец, во рамките на Големата војна. Знаеше и за неговите недоразбирања со Ке д'орсе и со Министерството за војна. Уште тогаш зајакнуваше нивното дискретно и ненаметливо пријателство од воените траншеи крај Битола. Сепак, остана енигмата за нивната воена поврзаност. Историјата на Големата војна можеби ќе ги открие тајните и причините за нивното заедничко војување на Балканот и на Блискиот Исток, од 1916 до 1925 г.

На мајорот Мортје му беше позната приврзаноста на генералот Сарај за Поградец, по преземањето од Австријците. Знаеше и за настојувањето на Србите, по заземањето на градот, да

именуваат свој префект, а подоцна и да го преземат. Тогаш генералот Сарај го одби овој предлог и, така, Поградец се најде под цврста контрола на француските воени власти. Србите го истакнуваа нивниот крунски аргумент дека градот што го зазеле за време на Првата балканска војна, во декември 1912 г., им припаѓал ним и на никој друг. Но, сега, беа дојдени други времиња. Генералот Сарај остана цврст на својата одлука. Српските власти набргу го повлекле нивното барање. Веројатно уште тогаш генералот Сарај помислувал да постави, во Поградец, командант на зоната кој би бил најдостоеен за довербата. Макар пред заминување, генералот Сарај го испратил предлогот до Министерството за војна, мајорот Едуар Мортје да биде именуван за командант на новоосвоената зона, на конечното решение доцнеше. Некои тоа го поврзуваа со смалената автономија на Република Корча, а други, со заминувањето на генералот Сарај. Но не беше точно ниту едното ниту другото.

Решението за именувањето на командантот Мортје беше заглавено некаде во сложениот бирократски механизам на Министерството на војната. Но, сепак на крајот, барањето на генералот Сарај беше исполнето. Тој на крајот можеше задоволен да го напушти Источниот фронт.

Преостануваше, командантот Мортје да ја осмислува малата победа кај Поградец. Последната победа на генералот Сарај во Големата војна...

Кога доаѓаше од Корча кон Поградец, откако го одмина езерото Малиќи заедно со

својата придружба, и кога пред очите му се отвори сино-зеленото Охридско Езеро, мајорот Мортје почувствува дека излегува од пеколот на војната.

Најпосле, воената колона, на чело со мајорот Мортје, пристигна пред командата и административната зграда во Поградец. Мајорот го пречека построен одред, составен од француски, сенегалски војници и марокански стрелци.

Грмна силен војнички поздрав. Одекнаа и звуците на Марселезата од малиот воен оркестар кој ваква пригодна воена музика изведуваше последниот пат при освојувањето на Поградец. Обично друг пат музичарите свиреле во починките помеѓу две битки. Вакви класични музички звуци одекнувале за прв пат во овие диви планински предели.

Командантот Мортје беше видливо возбуден. Се обидуваше, од петни жили, да го одржи цврстиот чекор следејќи го ритамот на маршот. Тешко успеваше во тоа. Беше очигледно дека сè уште не му беше заздравена последната рана. Бил ранет во десното колено. Останал да се лекува, но морал, недолекуван, да тргне кон Поградец.

Кога го одмина построениот одред војници, му подадоа бастун за да се потпре. Со судни маки седна малку да почине. Потем, двај стигна до својот кабинет. Му пријде лекарот од малата воена амбуланта. Ја побара историјата за клиничкото лекување на мајорот. Имаше и што да види. Рана врз рана. Уште една незаздравена другата крај неа.

Лекарот имаше загрижен израз на лицето. Се обидуваше да му укаже на командантот Мортје за можните последици од раната доколку не се изврши итна хируршка интервенција или не се преземат други неодложни медицински мерки. Не сакаше да му каже на командантот дека постои опасност да добие гангрена и да заврши со ампутација на ногата. Бригадниот лекар сакаше првин да ја прегледа раната. Една медицинска сестра внимателно и загрижено го отстрануваше завојот. Лекарот загрижено ја гледаше раната. Мајорот Мортје прибрано го праша:

– Што ми советувате, докторе?

Лекарот сè уште беше задлабочен во прегледот на раната. Во мигот, ништо не одговори. Медицинската сестра внимателно ја исчисти раната, а докторот во неа стави некаков прашок. Откако раната беше преврзана, тој му рече на мајорот:

– Тешка ви е состојбата. Треба веднаш да се оди во воената болница во Солун. Друго чаре нема! Но, за да стигнете во Солун, потребни ви се најмногу два-три дена. А во овие времиња, кога се оди по заобиколни патишта, патувањето може да потрае и повеќе.

Мајорот Мортје не одговори ништо и го задржа непроменет, прибран изразот на своето лице.

Тишината ја прекина медицинската сестра:

– Има лек за оваа рана!

Лекарот ја погледна сомничаво и рече:

– Кој има таков лек?

– Има, Лазарица Сотир!

– Која ви е пак сега таа Лазарица?

– Таа пред неколку месеци се врати од Романија. Работела таму кај една многу позната билкарка. Имала иљач за секакви рани. За плитки и за длабоки, за стари и за нови, незалечени рани. Со себе донела една голема кутија во која ги чувала лековите. Но умее и самата да ги подготви. Кој затропал на нејзини порти, за каков било дерман, среќен излегол од куќата.

Лекарот имаше и натаму сомничав израз на лицето, додека сестрата ја кажуваше приказката за баба Лазарица. Командантот Мортје внимателно слушаше, додека лекарот запишуваше некаков рецепт. Како да не сакаше да им придаде посебно значење на зборовите на медицинската сестра. Тишината ја прекина мајорот Мортје, со тивок но одлучен глас:

– А каде живее таа баба Лазарица? Да одиме кај неа. Нема што да загубам. Колку порано толку поарно!

– Таа живее близу, во куќата на Лазар Сотир.

Воениот лекар не рече ништо. Го стави рецептот во својата ташна и се повлече.

Мајорот Мортје, придржуван, се качи на чезата со која управуваше еден војник. Медицинската сестра седна крај него. Чезата ја следеше една воена кола со блиските соработници на командантот.

Баба Лазарица беше излезена од куќи. Нешто поткопуваше во бавчата, сета обрасната во цвеќе и со тревки. Копаше околу неколку страка расцутени трендафили. Оддалеку ги за-

бележа чезата и колата кои запреа пред нејзината куќа.

Зачудено ја крена главата над трендафилите за миг, не можеше да разбере зошто запреа пред нејзината куќа. А кога забележа дека еден од офицерите од придружбата, во свечена сина униформа, со големи еполети и ознаки на одликување на градите, се потпира на бастун, очигледно ранет во десната нога на која се гледаше преврската, претпостави за што се работи. Сигурно офицерот бара дерман кај неа за раната. Појде кон портата. Медицинската сестра прва ја пресретна, и ѝ кажа два-три збора на албански јазик.

Откако ги поздрави гостите и ги покани в куќи, на тивок колку-годе разбирлив француски јазик, рече:

– Каква мака, добри луѓе, ве носи кај мене?

Мајорот прв се огласи:

– Госпоѓо, гледате и сама, голема мака ме носи кај вас. Имам голема незалечена рана на десното колено. Подобро речено, рана врз рана. Пред една година ме погоди парче граната во коленото. Мина долго време оттогаш. Раната исчезна, ама пак, речиси на истото место, пред три месеци, ме погоди друго парче од граната. Ударот не беше толку силен, колку првиот пат, ама доволен да ја отвори старата рана. Лекарот во командата е немоќен. Советува да заминам во Солун.

Баба Лазарица слушаше внимателно. Ништо не рече, му пријде на командантот. Сакаше да ја види раната, па да го каже своето мислење. Кога

завојот беше одвиен со помош на медицинската сестра, раната не се гледаше од прашакот со кој, пред малку, ја посипа воениот лекар. Лазарица ја разгледа добро раната, од сите страни. Допираше околу неа па, замислена, гледајќи го нестрпливиот мајор в очи, енергично рече:

– Сте ја оставиле раната долго време недолечена. Сте требале уште да мирувате.

– Така е, госпоѓо. Долго патував од Солун до Поградец. Воениот лекар повторно ме враќа во Солун. Јас може да се вратам, но којзнае што може да се случи! Дури и без нога да останам.

– Не дај боже, не дај боже...

– И дојдов кај вас! Ми велат, друго чаре немам! Немој и вие тоа да ми го кажете!

– Не, синко, не! Има чаре!

Јас ќе ви ја излекувам ногата. Ама ќе треба голема издржливост и дисциплина.

Бледото лице на командантот, по многу време, и покрај силните болки, го озари ведрина. Не му се веруваше. Одговори:

– Јас, госпоѓо, сум војник. Без дисциплина, не можам да бидам тоа. Сè што ќе кажете, ќе сторам.

Во тој миг, во собата влезе воениот лекар, заедно со капетанот Лоалије, и забрзано рече:

– Команданте, обезбедено ви е возило за Солун, а и патот е слободен. Ќе треба веднаш да заминете. И јас ќе ве придружувам.

За два, најмногу за три дена, ќе бидеме во Солун.

Мајорот Мортје се најде во необична, сложена ситуација. Требаше веднаш да одлучи. Ова

не беше одлука пред битка. Немаше време за никаква маневра или за стратегија. Одлучуваше за својот живот а, потем, и за својата кариера. И присутните нестрпливо ја очекуваа неговата одлука. Тој ѝ се обрати на баба Лазарица:

– Сигурни ли сте, госпоѓо, дека ќе ми ја излекувате ногата?

– Сигурна сум, ви ветувам...

Сум имала и други такви случаи, дури и потешки. Само ќе морате, седум дена по ред, да доаѓате овде за да ви се превива раната.

– Ќе доаѓам, ќе доаѓам.

Одлуката падна. Воениот лекар беше немоќен. Тој беше слушал за волшебствата на лекот на баба Лазарица. Ранети војници доаѓаа од далеку кај неа кога немаше друго чаре за нивните рани во воената амбуланта. Но, сепак, Лазарица за него беше обична треварка на која не можеше и не смееше да ѝ се довери судбината на мајорот. Но одлуката на мајорот Мортје за него беше конечна. Мајорот не ја донесе лесно. Сега се работеше за сопственото лекување.

Пред да одлучи, тој убаво размисли: ако го прифатеше советот на лекарот, ќе му треба повеќе денови за да стигне до Солун, но можело да се случи и некој да ги пресретне на патот, па тогаш би бил конечен губитник, доколку ја прифати медицината на баба Лазарица, а таа не успее, тогаш би ја изгубил и шансата да се лекува во Солун. Во сите варијанти, како да беше осуден да биде губитник. Мораше сам да ја донесе одлуката.

Војната го научи, секогаш кога беше очи в очи со смртта, сам да ја донесува одлуката. Беше молчалив додека баба Лазарица ја чистеше раната од прашокот и го подготвуваше својот иљач. Ако просудила дека нема спас за раната, белким немаше да се фати за работа, размислуваше Мортје.

Командантот Мортје се почувствува како да е на бојното поле на сопствената душа во која се криеше потегот со кој требаше да се спаси телото. Конечната одлука беше донесена, но, сепак, остануваше и надежта мајорот да се премисли и да го прифати предлогот да се оди во Солун.

Баба Лазарица вешто си ја вршеше својата работа околу раната. Потем погледна кон отворената врата која водеше кон салонот и извика:

– Атина, ќерко, донеси малку топла вода.

Сите погледи се упатија кон отворената врата. Се појави една убава млада девојка, со долги плетени коси. Мигум се сретнаа погледите на мајорот Мортје и на младата Атина. Некаков флуид проструи, заискри во нивните погледи.

Мајорот почувствува дека, најпосле, на балканските воени боишта, се случува нешто убаво па и нему му се смилува судбината. Колку болки и рани претрпе до оваа последнава, и еве, како да беше испратена токму Атина како, божја пратеничка, небаре излезена од неговите соншта. Како да беше преостанал само атом во неговата душа за да го поврзе со нејзината судбина. Сега, конечно, ништо не можеше да го одврати од намерата да го прифати лекувањето кај Лазарица.

Лекарот беспомошно го гледаше. Зар овој виш офицер на француската армија има повеќе доверба во овие непознати луѓе отколку во искусните лекари, си размислуваше тој, пред да замине.

Баба Лазарица, пред да заврши со преврската на раната, побара од Атина да ја донесе кутијата со лекови од Романија. Командантот Мортје го следеше движењето на Атина. Ја гледаше како ангел спасител, заедно со нејзината мајка која му ги лекуваше раните на телото и на душата. Тој, во нејзините тивки чекори, почувствува необјасливо внатрешно задоволство што правеше да заборава на болките од раната.

Баба Лазарица, со своите долги и тенки прсти од чиј допир генералот не чувствуваше никаква болка, благо му ја разлеваше жолтата маст. Имаше, во нејзините потези, чудесна сигурност која го уверуваше пациентот дека треба да има доверба.

Младата Атина стоеше крај својата мајка. Го следеше секој нејзин потег а, одвреме навреме, погледнуваше кон строгото лице на командантот кое сега беше ослободено од грчот на болката и предадено на надежта во оздравувањето. Раната најпосле беше целосно превиеена.

– Синко, му рече Лазарица на командантот, – уште ноќва ќе попуштат болките. Останете во мирна положба. Ве очекувам утре. Дојдете порано, ако почувствувате некаква болка.

Командантот Мортје се почувствува како да е вратен во еден отворен топол човечки дом во каков не можел долго време да влезе ниту во

својата родна земја, која одамна ја напуштил, а најмалку на балканските боишта. И, еве, во овој дом, крај ова Езеро, во овој град со непознат народ, кај што беа дојдени да владеат, некој му го отвори срцето враќајќи му ја надежта во животот. Овде, на овој дел од Балканот, кај што прерано се стемнува и умира, со рани во телото и во душата, тој повторно, во длабочините на својата душа, тој силно ја почувствува волјата за живот. Чувствуваше како во него се будат и прекрасни чувства, љубовта...

XXVIII

Кога командантот Мортје пристигна во својата резиденција крај Езерото, сонцето се ближеше кон својот залез. Никогаш во животот не беше видел поубаво зајдисонце. Започна да го грее надежта за поубави денови во животот, за денови на посрекен изгрев. Требаше да стигне до ова Езеро, до оваа отворена душа на земјата, до овие рајски порти, па, во неговиот живот, најпосле, да настапи едно ново, надежно време, и покрај тоа што војната беше во својот зенит.

Беше сигурен дека, конечно раната на коленото ќе биде излекувана од волшебниот мелем на баба Лазарица. И, набрзо, за прв пат по толку месеци, спокојно му се препушти на сонот...

Од тој ден, сите погледи во градот беа свртени кон куќата на Лазарица. Во неа се криеше спасот на Поградец, а за командантот, спасот на неговиот живот. Ноќта, во градот, се пренесоа и гласовите за неговото неизвесно останување во градот. Лекарот Барнје и капетанот Лоалије, се обидуваа да влијаат колку што беше можно на текот на настаните. Се разбира, тие беа свесни дека командантот сам си одлучува за својот живот. За воениот лекар Барнје, со одлуката на командантот да се лекува кај треварката, не беше повредена само неговата профе-

сионална, медицинска гордост туку и довербата на француската армија во овие непознати, примитивни луѓе. Зар еден офицер од рангот на Мортје повеќе ќе ѝ верува на една необразована треварка, со некаква волшебна кутија со лекови, донесени од којзнае каде, можеби и со изминат рок на траење?! Воениот лекар своите сомневања дискретно му ги кажуваше на капетанот Лоалије. Тој внимателно го слушаше, но без да го искаже своето мислење. Ја почитуваше хиерархијата на старешинството во армијата. Не беше негово да ја коментира одлуката на својот командант.

Лекарот Барнје не беше војник по вокација. Тој беше ангажиран во Источната армија како лекар резервист, како и многу други офицери кои имаа свои професии во животот. Тој уште, од првите денови во Поградец, започна да ја организира воената и градската медицинска служба. Создаде мал медицински диспанзер, изгради мала воена болница. Беше почитуван во градот. Лекарот Барнје немаше посебен однос кон албанското прашање, како и неколкумина други офицери. Природата на неговата служба правеше тој да биде на извесна дистанца од политиката во однос на месното население. Работата ја вршеше совесно и беспрекорно. Беше во чест дијалог со капетанот Лоалије околу заедничките проблеми во врска со службата, но речиси никогаш не дискутираше со него за воени и за политички прашања. Но, сега, по пристигањето на командантот Мортје, кој реши да го лекува треварката Лазарица, лекарот Барнје, нео-

чекувано почна да го изразува немирењето со одлуките на Мортје и да навлегува дури и во други сфери. Во еден момент, неочекувано, тој му рече на капетанот Лоалије:

– Не можам да го разберам командантот, искусен човек и војник, како си поигрува со својот живот! Но има и нешто необјасниво, нешто што е далеку од медицината, што го тера кон ваква одлука. Сигурно е тоа за мене неразбирливата доверба на неколкумина офицери кои ја имаат кон ова население. Готови се да ја жртвуваат својата кариера. А еве, сега, и својот живот.

Капетанот Лоалије упорно молчеше. Лекарот го почека неговиот коментар. Но залудно. Тој продолжи:

– Јас, капетане, како лекар верен сум на заклетвата на Хипократ. Не можам да се согласам со командантот раната да му ја лекува треварка.

– Но велат дека Лазарица учела за медицинска сестра во Букурешт и се доучила кај многу позната треварка! – најпосле го прифати разговорот капетанот.

– Тревките си се тревки, а медицината почива врз наука.

Капетанот не сакаше да го каже својот коментар, настојуваше што помалку да биде присутен во разговорот. Не сакаше да биде соучесник во ставот на лекарот. Беше јасно дека лекарот беше излезен од своето вообичаено размислување и, за прв пат, навлегуваше во политичката сфера. Капетанот не се излажа во својата претпоставка. Лекарот Барнје продолжи:

– Се плашам, капетане, ова ви го велам во доверба, дека и командантот Мортје му припаѓа на редот од нашите офицери „албанофили“, каков што беше полковникот Анри Декуан?

– Не ве разбираам!

– И јас одбивав да разберам, капетане, ама еве настаните ги потврдуваат моите претпоставки. Командантот Мортје, дури и својот живот го предава во рацете на една албанска треварка.

Капетанот Лоалије ништо не коментираше.

Лекарот резигнирано продолжи:

– Нашиот командант си игра не само со својот живот туку и со нашата судбина во оваа земја.

– Пак не разбираам што сакате да кажете.

– Ме разбирате, добро ме разбирате, капетане, само не сакате да го прифатите тоа.

Претпоставете мајорот да не оздрави. Гангрената да се прошири во неговото тело. Тогаш сигурно вината ќе биде префрлена врз мене и врз медицинскиот персонал, но и врз месното население. Врз треварката која не го излекувала.

– Но зошто ја исклучувате можноста командантот да оздрави?

– Капетане, не заборавајте дека се едно филантропските идеи кон послабите, а друго е здравиот разум.

Капетанот Лоалије не ги коментираше овие зборови.

Беше длабока ноќ. Лекарот и капетанот останаа да бдеат во ноќта, во очекување на новите настани. Лекарот очекуваше, според своите

предвидувања, да се влоши состојбата на мајорот и, во последен момент, да тргне со него кон големата воена болница во Солун. Според друга варијанта, лекарот очекуваше, од силни болки, да се разбуди, да стане, да побара помош од францускиот лекар и, на крајот, да се помири со заминувањето во Солун.

Капетанот Лоалије се надеваше на спротивното. Очекуваше мајорот мирно да отспие. Да се разбуди со потсмирени болки. Но, до крајот на ноќта, остана меѓу два огна. Се обидуваеше да го разбере лекарот, да се покори на неговите аргументи, но како да му се спротивстави на својот командант.

Крај резиденцијата на командантот остана да дежура и медицинската екипа, подготвена да замине кон Солун.

Во далечината, се вестеше муграта.

Сите го очекуваа будењето на командантот...

XXIX

Блесна ново утро. Езерото се отвори со сета своја светлина. Командантот Мортје, по неколку месеци, па и години, прв пат се разбуди добро наспан. Лесно се исправи. Се упати кон трпезаријата. Го привлече свежо свареното бело кафе и миризбата на кроасаните. По многу месеци, пред себе имаше вистински француски појадок. На мајорот му се враќаше животната радост за малите нешта за кои како да имаше загубено чувство.

Лекарот Барнје, кој очекуваше лош развој на состојбата, ја мина ноќта заедно со поручникот Лоалије, во очекување на транспортот на командантот за Солун. Обајцата нестрпливо го очекуваа командантот. Лекарот, откако се по здравија, прв се огласи:

– Како се чувствуваат? Дали имате болки?

– Болките ми се потсмирија. Сигурно се најде вистинскиот лек за раната.

– Од медицинска гледна точка, команданте, тоа не мора ништо да значи. За делувањето на каков било лек врз рана како вашата, потребно е време.

– Како и да е, јас си пресудив. Суровоста на војната ме научи на брзи одлуки.

– Но вие не сте на бојно поле, команданте!

– Таму е потешко. Од мојата одлука зависат многу животи. А во мојов случај, се работи само за еден живот.

Лекарот Барнје не рече ништо, но и натаму го задржа сомничавиот израз на лицето. Веруваше дека, сепак, на крајот, командантот ќе премине на вистинската страна. Лекарот, виде невиде, на крајот, се поздрави и замина. На заминување, рече дека останува во служба на командантот.

Мајорот Мортје остана со својот заменик Лоалије. Бавно го допиваа белото кафе, се насладуваа од појадокот.

Ова беше и прв нивен работен појадок. Првин требаше да се утврди денот кога командантот и службено ќе ја прими должноста од капетанот Лоалије и ќе се запознае со најблиските соработници, од француска и од албанска страна. Но, засега, беше најважно командантот, конечно, да зацели. Капетанот Лоалије се задоволи само накусо да го извести командантот за стореното во градот, откако го презедоа од Австроунгарците.

Командантот отсутно го слушаше својот заменик, пренесен во мислите во домот на Лазарица и на нејзината ќерка Атина. Ја очекуваше новата преврска на коленото како најзначаен настан во денот. Со капетанот Лоалије тргна кон нивната куќа. Пред резиденцијата го очекуваше чезата.

Лазарица го забележа оддалеку. Забележа дека газеше цврсто. Ги пречека гостите во градината. Тие ја почувствуваа опојната миризба на

расцутениот јоргован од кој Атина правеше букет. Погледна кон командантот. Погледите им се сретнаа. Тие говореа за меѓусебни чувства. Лазарица беше загледана во коленото на генералот кој и натаму чекореше убаво и хармонично. Но забележа дека тој, додека влегуваа во куќата, постојано се загледува кон Атина. Таа на командантот, утрово, му се виде уште поубава. Ги беше расплела косите и тие сега проигруваа на нејзините рамења. Погледот ѝ беше блескав. Лазарица, ги воведе гостите првин во гостинската соба. Атина ги послужи, според стариот обичај, со слатко од смокви и со студена вода. Слаткото од смокви Лазарица го правеше сама, секоја година, од плодовите на својата градина. Таа прва се огласи:

– Како ја мина ноќта, синко? Дали подзапреа болките?

– По многу месеци, прв пат заспав. Болките се потсмирија, но сепак се тука.

– Добро, добро, е синко, што се смириле болките. Лекот почнал да дејствува. Тие полека ќе се смируваат, сè додека не исчезнат. Само вие ќе мора и понатаму да мирувате.

– Се разбира, се разбира, мајко Лазарице!
– одговори присно на нејзиното обраќање со синко.

Потем заминаа во работната соба. Лазарица набрзина го ослободи коленото од завојот. Задоволно гледаше во раната. Го допираше местото околу раната на коленото. Забележа дека се избегнати опасноста од загнојување и другите симптоми од опасноста од гангрена. Убаво и

внимателно ја исчисти раната. Атина ја донесе кутијата со лекови. Командантот ги следеше нејзините движења. Беше обземен од нејзиното присуство. А кога таа започна да му го преврзува коленото со завој, тој го почувствува допирот на нејзините прсти. Секавично, низ целото тело му проструија морници. Атина ги забележа на кожата. И нејзе ја обзеде топлина. Тоа сигурно беа знаци на разбранувани чувства.

Баба Лазарица ништо не забележуваше или не сакаше да забележи што се случува меѓу младите. Ама, за волја на вистината, тие и не беа премногу млади. Атина се ближеше кон триесеттата година, а Мортје кон четириесеттата.

Атина продолжуваше внимателно да ја преврзува раната. Командантот сакаше тоа да трае што подолго. На крајот, откако Лазарица ја провери преврската и убаво ја стегна и ја подврза, му рече на командантот:

– Ако продолжи, вака синко, раната ќе зазdrави побргу од предвиденото време. Само мир и спокој. Утре ве чекаме во истото време.

Командантот Мортје, видливо возбуден, задоволно рече:

– Вие, мајко, ми го спасивте животот. Севишниот е сведок. Ви останувам вечен должник. Заслужувате најголема награда.

– За нас, синко, најголема награда ќе биде вашето конечно исцелување.

Командантот Мортје замина среќен со букет од јоргован што му го подари Атина, на минување. Уште еднаш им се сретнаа очите. Од нив сигурно искреа чувства...

XXX

Настапуваа најубавите денови во животот и во командувањето на мајорот Едуар Мортје, во крајезерската земја. Оваа земја како да му стана ветена а и тој како да ѝ беше ветен. Уште од првите денови забележа дека овде крај Езерото, попуштаат воинствените инстинкти на војниците од повеќе армии. Милиони години старото Езеро, кое зрачеше со својата убавина и хармонија, ги смируваше воинствените страсти. Овде запираше војната, колку и да беше силна, жестока, во своите налети. Мирот се наложуваше како неизбежна алтернатива.

Во таа пресудна година на Големата војна, во Поградец беа дојдени војници од сите француски провинции и колонии. Тука беа прославените марокански стрелци, сенегалските зуави, како и неспокојните руски војници кои беа повеќе обземени од настаните во нивната земја, по Октомвриската револуција, отколку од битката во ова заборавено гратче. А командант на овие војници на завршените битки беше ранетиот херој кој беше минал низ повеќе боишта. Тој засекогаш ги беше врежал во своето тело спомените на сите битки. Ги носеше и одликувањата за покажаното херојство во нив.

Сега му заздравуваше и последната рана, а него, за прв пат, го обземаа и силни чувства. Се чинеше дека е тоа љубов на прв поглед. Силната волја да оздрави, чудотворното дејство на лекот на мајка Лазарица, сторија командантот Мортје, најпосле, цврсто да застане на свои нозе.

На седмиот ден од лекувањето, во куќата на Лазарица се славеше. Немаше потреба од нова преврска. Раната беше целосно заздравена. На коленото остана само една мека модра дамка за која се очекуваше, со време, да стврдне и да заврши како една од многуте лузни на телото на ранетиот командант...

Командантот Едуар Мортје, најпосле, можеше не само да застане цврсто на своите нозе туку да ги прифати и воените и административните должности во градот. На осмиот ден од неговото доаѓање во Поградец, беше свикан францускиот команден состав на управата на градот. Во малата сала на командата го очекуваа офицери, облечени во свечени воени униформи.

Пред да му се претстават офицерите, нему му пријде познајникот од мароканската единица, офицерот Жак Буркар. Беше тоа неочекувана средба. Цврсто се прегрнаа. Во Поградец имаше повеќемина француски и марокански војници и офицери кои служеле заедно во Мароко. Таму ги беше врзало силно, незаборавно пријателство. Многумина од нив судбината ги донесе на Балканот, во ова мало гратче крај Езерото, откако извлекоа жива глава од северните боишта на Европа, во Големата војна. Овде, тие, заедно со својот командант, како да ги живееја вторите животи...

Откако капетанот Лоалије ги претстави сите членови на воено-административниот совет, командантот Мортје се поздрави со секој од нив имајќи за секого убав збор. Потем, капетанот зборуваше за состојбите во градот, за сè што имаше направено воената администрација и за тоа што преостануваше да се направи.

Командантот Мортје навидум внимателно слушаше. Одвреме навреме, дури и кимаше со главата, во знак на одобрување, но во мислите беше со Атина. По малку како да жалеше што повеќе не ќе мора да оди на преврска на раната.

Капетанот Лоалије заврши со своето ревносно подготвено излагање. Сè беше прецизно претставено на хартијата и предадено на командантот Мортје за натамошното управување. Излагањето беше надополнето според задолженијата на надлежните офицери.

Командантот Мортје, на крајот, се заблагодари со одбрани зборови. Тој изрази надеж дека ќе продолжи успешно да соработува со нив. Посебно му се заблагодари на капетанот Лоалије за досега извршените работи. На крајот, беше послужено шампањско од последните резерви коишто ги чуваше капетанот Лоалије за оваа пригода.

Командантот Мортје беше во својата свечена мајорска униформа и со ознаките на сите одликувања. А не беа малку! Во униформата беше тоа утро и кај мајка Лазарица.

Откако заминаа сите членови на советот, командантот Мортје, остана насамо со својот заменик Лоалије. Тури повторно од шампањ-

ското за обајцата. По возраст, беа речиси врсници. Беа веќе во залезот на младоста, но и на влегување во зрелата доба на животот. Капетанот Лоалије беше оженет и имаше дете. Со години, не беше се вратил во Франција. Чувствуваше силна носталгија за своите, како и многумина војници и офицери, дојдени оддалеку.

Се чинеше дека командантот ќе си остане ерген до крајот на животот, доколку не стигнеше во Поградец. Многу млад замина војник. Се предаде на воената кариера со сета душа. Напредуваше брзо и успешно. Го затекна Големата војна. Се најде пред големи обврски. Беше испратен на решавачките фронтови во Големата војна. Мина низ сито и низ решетото. На крајот, како божји дар, со сите лекувани и недолекувани рани, дојде да командува во Земјата на Езерата, во оазата на Големата војна. И тука, за прв пат, ја сети возбудата од зовриените чувства. И тоа токму кон ќерката на својата спасителка. Дејството на шампањот му го отвораше срцето и тој имаше потреба, пред својот заменик, како пред врсник, да му говори и за своите разбудени емоции. За да се смири, мораше да се исповеда, и никако поинаку:

– Мислам дека сум вљубен. Не, јас вистински сум вљубен, капетане. Вљубен сум во Атина.

Капетанот Лоалије го гледаше втренчено својот командант. Го разбираше. Но, сепак, му беше тешко да сфати како еден офицер од толку висок ранг споделува толку лични чувства со својот потчинет. Командантот Мортје си тури уште од шампањското. Како да му требаше

храброст за да продолжи понатаму со исповедта:

– Не можам без Атина!

Зар е можно еден искусен командант, кој е близу петтата деценија од животот, да зборува дека е вљубен, размислуваше капетанот Лоалије, но и понатаму без да изустува збор.

Командантот, во еден момент, замолче, а потоа, со тивок и молбен глас, му се обрати на својот потчинет офицер:

– Сакам, капетане да ја побарам раката на Атина од мајка Лазарица. Но не знам какви се овдешните обичаи.

Овој пат прашањето беше јасно упатено и се бараше одговор од капетанот Лоалије.

Командантот претпоставуваше дека капетанот е, колку толку, во тек со овдешните обичаи а, веројатно, имаше создадено и присни врски со првенците на градот кои беа во заедничката управа. Капетанот Лоалије одговори:

– Овде, команданте мој, и кај рисјанското и кај муслиманското население владеат речиси исти обичаи кога се проси мома. Работата ја завршуваат стројници!

– Чуден обичај! – додаде командантот Мортје.

– Овој народ се придржува кон традициите.

– Во земјата владее патријархален менталитет. Браковите се договараат помеѓу семејствата. Ова е одамнешна традиција, но тешко се менува овој обичај. Има понапредни семејства кај што обичајот се смекнува, се почитува волјата, изборот на младите.

– Лазаревци сигурно им припаѓаат на таквите семејства?

– Да се надеваме, команданте, да се надеваме... Но секое семејство си е случај за себе. Не знам како ќе се однесуваат на вашата просија. Овде, досега, и не се случило офицер, туѓинец да побара рака на овдешна мома, а камоли командант.

– Јас сум сепак решен да ја побарам раката на Атина, по цена на какви било тешкотии.

– Но размислете добро, команданте, пред тоа да го сторите. Ова е мал град со, за нас, чудни и необични луѓе. Секакви реакции се можни. Ниту наши војници и офицери нема да гледаат добронамерно на тоа. Со некои исклучоци. Како јас, на пример, команданте.

– Но јас сум решен, капетане, да ја побарам за жена Атина, а вие сторете сè што можете. А за последиците, само јас сум одговорен.

Заменикот Лоалије кој, природно, требаше да очекува инструкции од командантот за владеењето со градот, се најде во неочекувана улога. Да го организира просењето на убавата Атина...

XXXI

Во градот брзо се прошири веста за оздравувањето на командантот Мортје. Насекаде се прикажуваше за подвигот на Лазарица, а на нејзиниот мевлем му се придаваа волшебни својства. Некои дури го сметаа и за балканска чуде-сија. Но уште повеќе се прошири веста за вљубувањето на командантот во Атина, ќерката на Лазарица. Гласовите за претстојната свадба се ширеа уште пред да биде побарана раката на Атина. Луѓето во градот беа повеќе внесени во љубовта и во свадбата на командантот отколку во проблемите и грижите што ги предизвикуваше Големата војна. Никој не можеше да ги сопре овие гласови. Кутрата Атина, од едни беше кудена од други, пак, за среќа, фалена.

Блазе си ѝ, велеа едни. Еден ден можеби ќе втаса и до „генералица“. Ќе види и бел свет. Некои сосетки, кои го следеа идењето на командантот кај Лазарица, кога ја лекуваше ногата, злобно велеа дека Атина му станала милосница на командантот. Срам за градот, додаваа други. Дури се ширеа гласови дека самата Лазарица го молела командантот да ја земе за жена Атина а, за возврат, таа ќе му ја излекува ногата. И така, на озборувањата им немаше крај во градот крај

Езерото. Но вистината беше далеку, многу подалеку од озборувањата...

Атина Лазар Тодоли беше лична, прелична мома. Единствената ќерка кај Лазаровци. И како што бил вековит обичајот во крајезерската земја, кога Атина наполнила осумнаесет години, родителите помислувале на убава свршувачка на нивната ќерка со момче од ред и од сој. Имала Атина повеќе прилики да се сврши, ама среќата си била таква каква што си била. Никогаш нарачана. И родителите, на крајот, пресудиле Атина да се сврши со момче што се готвело да замине на печалба. Во Турција. И подалеку. Зборот бил даден, а се чекало на свадбата. На закажаниот ден, идниот маж на Атина, одненадеж, отпатувал. Далеку, многу далеку. Ни абер, ни глас од себе. Свршувачката, набргу, била прекината. Како никогаш и да не постоела.

Оттогаш, убавата Атина, до пристигнувањето на командантот Мортје во Поградец, останала рамнодушна, глува на сите додворувања и понуди за свршувачка.

Татко ѝ Лазар, од пресилна тага за судбината на својата ќерка, во налетите на староста, починал. Синот заминал на печалба. И така, Лазарица останала со својата ќерка Атина. Како што минуваа годините, Атина стануваше поубава и поубава. Но не можеше да се ослободи од озборувањата за нејзината судбина што ја придружуваа секаде во нејзиниот млад живот. Ја претпоставуваше содржината на некои од озборувањата според кои таа била мажена па оставена. Според други, таа не била мома за друга

куќа, кога веќе една изгубила, и макар што без нејзина вина. Си остана Атина при мајка си за да си ги лечи старите рани во душата со надеж дека, еден ден, срцето ќе ѝ го огрее вистинската љубов.

И ете, тој ден дојде. Љубовта чукаше на нивните порти, во нејзиното срце. Портата беше отворена...

Капетанот Лоалије се растрча по градот, небаре поттикнат од пресудни инструкции за неодложни воени акции. Ги собра градските советници од страна на месното население. Беа дојдени сите советници, и рисјани и муслимани, кои беа во составот на градскиот совет. Очекуваа прв пат да се видат со командантот Мортје. Беа облечени празнично, како што прилегаше за настанот. Сакаа да го поздрават новиот командант, да му ја искажат довербата. Беа слушале многу за него. За неговите рани и за одликувањата, за храброста покажана на боиштата, за хуманиот однос кон населението...

Го очекуваа командантот, но на негово место се појави добродушниот капетан Лоалије. Многу значајни работи во градот беа завршени со него. Градот беше чист, никогаш почист во неговата историја. Езерото се надоврза на убавината на копното. А војната таа година, пламтеше на европските и на балканските боишта.

Поградец, по француското освојување, беше станал цел на српските апетити. Српските власти полагаа право врз него зашто го беа окупирале уште за време на балканските војни. Сакаа да го поседуваат сиот брег на Езерото. Сето Езеро.

Француските власти мислеа поинаку. Особено проалбанските офицери. И командантот Мортје требаше да биде еден од нив. Така мислеа албанските советници. Но не беа докрај сигурни, каков курс, конечно, ќе заземе командантот. Дали и тој ќе се вреди меѓу проалбанските генерали какви што беа Сарај, Декуан и другите, веќе заминати на други фронтови. Градските советници си поставуваа секакви прашања. Врз нивната совест можеше да падне голема одговорност, доколку поддржуваа друг курс на командантот.

Неизвесноста беше голема. Тука беа главните советници, на чело со најстариот, дедо Амет Карафил Порадеци. Крај него беше и Татко преведувач и секретар во заедничката администрација. Тука беа и другите членови на советот: Муарем Карафил Порадеци, Мити Воче и Коци Туши.

Сите тие нестрпливо го очекуваа командантот. Многу беа слушале за него, но уште никој не го видел. Бил голем јунак, ама се сопнал кај Лазаровци. Срцето му го освоила убавата Атина. Велел, жена тамам за него. Таа па таа, никоја друга, велел, откако прв пат ја видел кај Лазарица.

Капетанот Лоалије остана сам на командантското место. Го немаше командантот Мортје. Ги немаше ни француските советници.

Капетанот Лоалије беше во свечена капетанска униформа. Тој сигурно знаел однапред за отсуството на командантот или тој го откажал во последниот момент, претпоставуваа албан-

ските советници. Капетанот, најпоследно, со неговиот познат тивок глас, но сега малку подзасилен, им се обрати на албанските советници:

– Почитувани советници. Ви ги упатувам поздравите на нашиот командант Мортје. Тој сè уште закрепнува од раните. За ден-два ќе биде со нас.

Откако советниците ја искоментираа веста меѓу себе, задоволни што, сепак, за кратко време, командантот ќе биде меѓу нив, капетанот Лоалије продолжи:

– Почитувани пријатели. Би сакал, денес, да споделам со вас еден проблем кој, макар што е од лична природа, по малку нè засега и нас француските војници и офицери, но посебно вас, претставниците на албанското население во градот.

Советниците зачудено го погледнаа капетанот. Што би можело да биде ова, сега? Забележувајќи го изненадувањето на присутните, капетанот продолжи:

– Ние, овде, речиси сите француски офицери, последниве месеци покажавме убаво разбирање за вашите проблеми. Но, сега, дојде време да ја побараме и вашата помош...

– Кажете еднаш за што се работи, капетане? За арно или за лошо? – запраша најстариот советник.

– За арно, секако, за арно!

– Какво арно ќе е тоа?

– Командантот ќе ни се жени! Се вљубил. Во Атина. Крката на Лазарица.

Советниците се погледнаа зачудено меѓу себе. Еден од нив рече:

– Е ова, не ни беше ни на крајот од умот!

Ако решил да се жени, нека се жени.

– А ние, што имаме со тоа!? Освен да му посакаме среќа – се огласи друг советник.

Командантот веднаш реагираше:

– Имате, имате. Па без вас не бидува свадба!

Погледите на сите советници беа упатени кон капетанот Лоалије. Што ли ќе рече сега? Никој не можеше ништо да претпостави.

– Командантот Мортје моли некој од вас да му биде стројник кај Лазарица. Раката на убавата Атина да ја побара од неа – ја откри тајната капетанот.

– Зар командантот ќе ги прифати нашите обичаи? Жена со стројник да бара? – праша најстариот советник.

– Ех, ех, кога е љубовта во прашање, зар се важни обичаите?!

– Имате право, капетане, ама нашите обичаи понекогаш се посилни и од законите. Нема ништо посилно од нив.

– Како и да е, командантот цврсто решил да се жени со Атина. Останува на своето: некој од вас да му биде стројник кај Лазарица.

Советниците повторно се погледнаа меѓу себе и погледите ги запреа на дедо Порадеци. Но тој, пред да му речат нешто, самиот упадна:

– Лазар беше чесен човек. Добар домаќин. Лесна му земја. Бевме добри пријатели. И неговата вдовица убаво ја вардеше честа на семејството и по неговата смрт. Но јас предлагам

друг да биде стројник. Меѓу нас има и поумешни стројници од мене. Никој подобро не би ја завршил работата од Коци Туши. Тој е и во род со Лазаровци. Меѓу свои, работата полесно се свршува.

Капетанот Лоалије молбено погледна кон Коци Туши кој дотогаш молчеше. Но сега, веднаш се огласи:

– Почитуван капетане, пријатели. Тешка задача ми давате. Кој може да ја убеди Лазарица ќерката на туѓинец да ја даде. Таа еднаш се изгоре од туѓината!

Дедо Порадеци веднаш упадна:

– Но среќата си е среќа. Белки ѝ се насмејнува и на Атина. Командантот е убава прилика за неа. Тој, како што велите, капетане, силно ја љуби.

– Господине Туши, – се надоврза капетанот – командантот од дното на срцето моли да му се помогне. Тој е сила од човек. Се прослави на боиштата. А еве, сега, ја врзува судбината за овој град.

– Прав сте, капетане, се ближи крајот на војната. И Србите и Грците се пред портите на градот. Првите, Корча ја имаат на нишан, а вторите, Поградец. Француската војска, кога ќе заврши војната, сигурно нема да нè остави на цедило. Судбината на градот сигурно ќе зависи од нашиот командант. Тој верува во нашиот народ.

Откако дедо го кажа ова, се отвори главната врата. Воено лице го повика капетанот. Тој набрзина излезе напоменувајќи дека веднаш ќе

се врати. Сакајќи, веројатно, да им остави време на советниците за да се усогласат и да се разберат кој ќе оди кај Лазарица, да ја проси ќерка ѝ Атина за командантот, тој се забави малку. Најстариот советник Порадеци почувствува дека е вистинскиот момент повторно да му се обрати на Коци Туши:

– Пријателе Туши. Вие сте рода со Лазаровци. Зборот кај нив најмногу ви врви. Велат дека командантот ја љуби Атина. Но и таа не била рамнодушна кон него. Само Лазарица треба да се убеди. Друго би било тие да не се љубат. Тогаш е потешко.

Коци Туши немаше каде! Се согласи да оди кај Лазарица за да ја проси Атина за командантот.

Владееше цагор, кога во салата влезе капетанот Лоалије. Сети дека била донесена одлуката кој да биде стројникот за Атина. Советникот Коци Туши задоволно го погледна капетанот и му рече.

– Решивме, сепак, јас да бидам стројникот. Ќе ја барам раката на Атина. Со Господ на помош.

– Нека е со среќа, – задоволно рече капетанот.

XXXII

Во Поградец и во сета зона под француска власт се расчу, се разнесе абер, оти командантот Едуар Мортје ќе ја проси за невеста личната Атина, ќерката на Лазарица. Гласините кружеа со денови. Се зголемуваа. Тие не ја одминаа ни куќата на Лазарица.

Зли јазици велеа оти самата Лазарица, намерно ги пуштала тие гласови. А кутрата, за тоа ништо не знаела. Се обидуваше првин да им се спротивстави на гласовите.

Кажуваше, кај ќе стигнеше, оти нема ќерка за мажење, а најмалку за француски офицер. Колку што посилно ги одречуваше гласовите, тие посилно ѝ се враќаа, удираа на нејзините порти.

И ете, еден ден, беше пуштил абер Коци Туши, близок роднина, оти ќе дојде да ја посети, заедно со жена си, блиската Лазарица. Не беше кажан поводот за посетата, ама лесно можеше да се претпостави. Стројници, стројници идат Лазарице, раката на Атина да ја бараат, ѝ велеа блиските сосетки.

Дојде така, во една ведре квечерина Коци Туши со жена си. Лазарица ги пречека пред порти. Разменија вообичаени прашања, од здраво-живо, за секого одделно од семејството.

Се појави Атина, со слатко и чаши со вода на подавалникот. А потоа и со сè друго. Со чај и слатки. Како што си беше адетот. Разговорот си течеше спокојно, околу древни и не толку важни прашања. А, се разбира, се зборуваше и за војната.

И, како што беше вообичаено при вакви посети, на крајот, требаше да се започне муабетот за целта на посетата, за просијата.

Коци Туши, макар што тоа не беше обичај при вакви посети, побара чашка ракија. Откако пивна, Коци Туши ведро се огласи:

– Мила Лазарице, со десна нога ви го минавме прагот. Среќа да ви донесеме, доаѓаме по желба на командантот.

Лазарица беше видливо изненадена. Го погледна зачудено Коци Туши, а потем го сврте погледот кон својата ќерка Атина. Нејзиното лице го беше облеало руменило кога ги слушна зборовите на Коци Туши, за желбата на командантот. Руменилото не ја напушташе.

Лазарица не знаејќи како да се однесува, во мигот, ѝ рече на ќерка си да го донесе кафето и, сакајќи да го сврти муабетот, рече:

– Фала му на бога, добро куртули командантот! Имаше на коленото голема и тешка рана.

– Да не ти куртули, Лазарице и ќеркати од среќа! – продолжи упорно Коци Туши.

– Дај боже, и вашите деца! – си продолжи Лазарица по свое.

Коци Туши, виде невиде, мина на главното:

– Командантот Мортје нè испрати да ја бараме за него раката на твоја Атина!

Лазарица, изненадена од упорноста на Коци Туши, во мигот, ништо не рече. Тешко можеше да ги најде вистинските зборови за чувствата што ја обзедоа за тој момент. На крајот, со решителен глас, рече:

– Јас немам ќерка за мажење!

– Како немаш?! А Атина? Па таа е во години токму за мажење?!

– Немам ќерка за туѓинец!

– Командантот Мортје е чесен човек. Се прослави со добрини и со храброст. Се вљубил човекот во ќерка ти. Не ѝ застанувај на патот на нејзината среќа!

– Разбирам, разбирам, ама Атина, сепак, не е за него.

– Зошто да не е?

– Ако ја земе за жена, кога ќе си заmine одовде, сигурно ќе ја остави. Така сторија и други офицери со наши ќерки.

– Командантот Мортје е сериозен човек. Страдал многу во животот. Ако бара да се жени со Атина по сите наши обичаи, биди сигурна оти никогаш нема да ја остави.

Лазарица малку подразмисли, средуваше нешто на масата, само за да не одговори веднаш. По малку, му се обрати на Коци Туши:

– Па и да ја земе Атина за жена. Сигурно ќе ја однесе некаде далеку. Уште подалеку од каде што е дојден. Можеби и во Африка кај што служел.

– Не зборувај така, Лазарице. Ти си шетана жена. Беше дури и до Букурешт. Си видеа свет, си сретнала многу луѓе. Не се сите исти. Наши или туѓинци. Разни луѓе, разни карактери !

Лазарица си остануваше упорно на своето. Нема, па нема ќерка за мажење.

Коци Туши знаеше дека Лазарица потајум, во себе, беше согласна да му ја даде ќерка си на командантот. Ама не бидуваше веднаш да се согласи, кој знае за каква ќе ја сметаа и нејзе и нејзината Атина!

Гостите се подготвуваа да заминат.

Во салонот се појави Атина, со подавалникот в раце. Се прошири миризбата на свежо свареното кафе. Повеќе никој ништо не зборуваше за просењето. Чиниш беше неуспешно завршена. Но, само навидум.

Коци Туши, со жена си, го знаеја обичајот дека просијата веднаш не бидува. Требаше времето да си го направи своето...

XXXIII

Капетанот Лоалије нестрпливо го очекуваше Коци Туши во командата за да му ја донесе големата вест. А пак командантот Мортје, нестрпливо очекуваше каков абер ќе му стигне во резиденцијата. Постојано мислеше на Атина. И само на неа. Можеше сè да почека, дури и Големата војна, само не веста за одговорот на Атина. Тешко се смируваше. Најпосле, го забележа капетанот Лоалије како се доближува кон резиденцијата. Го пречека нестрплив во градината, загледан во неговото лице, како да сакаше, од неговиот израз, да го открие одговорот, пред да се изречат зборовите.

– Што има, како поминавте? Што рече Лазарица? – започна нестрпливо командантот.

– Убаво, убаво, команданте. Ама Лазарица како да се колеба.

– Зошто, капетане? Што ќе да е тоа сега, каква причина има за тоа?

– Вели оти ќе си ја оставел Атина штом ќе заминат војските, а со нив и ти. А и ако ја земеш за жена и ја поведеш со себе, ќе си ја претворел во измеќарка.

– Па не е така! Како да докажам!

– Полека, полека, команданте. Не се вознемирувајте. Не е сè завршено. Треба само малку

време, па таа ќе си легне на брашното. Велат, таков бил обичајот. Не прилегало на мома, при просија, веднаш да ја подаде раката.

– Не разбирам, ама баш ништо не разбирам, капетане!

– Ќе треба да разберете уште многу работи за оваа земја и за овој народ, за неговите обичаи, команданте. Посебно ако ја земете за жена Атина. Кај овој народ, обичаите се посилни и од законите.

– Немам друго чаре. Ја сакам Атина, а за неа би сторил сè!

– Ве разбирам, команданте!

– А што вели вашиот... како го викавте, Коци Туши, стројникот?

– Тој си има своја стратегија и верува дека, на крајот, таа ќе даде плод.

– Каква стратегија? Па ова не е војна?

– Насмевнувајќи се, капетанот Лоалије, продолжи:

– Точно е, не е војна, ама кај овие, тука, и за просење треба стратегија. За не дај боже...

– Ајде де, да ја видам таа стратегија!

– Стројникот Коци Туши вели оти Лазарица имала за близок род, некој си поп, Деспод го викале, од Драч.

– Од каде па сега овој поп? И што бара тој во моето просење?

– Нему Лазарица му верува како на Господ! Не прави ништо без него!

– Го знаете ли вие, капетане, тој поп Деспод, како го рековте?

– Тој живее во Драч. Два-три пати во годи-
ната доаѓа во Поградец и отседнува кај Лазарица. И јас го имам видено.

– Што може да стори попот Деспод во оваа работа?

– Многу, многу. Атина си го има како татко. А и мајка ѝ му го почитува зборот. За најважните прашања во семејството најчесто одлучува попот Деспод.

– Значи, ако рече попот да, – продолжи командантот Мортје, – тогаш и Лазарица ќе се согласи да ми ја даде раката на Атина?!

– Така е, команданте.

– Но како да дојдеме до попот Деспод?

– Коци Туши веќе е појден кај него во Драч.

– Добро сте сториле!

– Нема да му биде лесно да се пробие низ окупираните зони!

– Но поповите во мантија полесно ги минуваат границите, капетане. Стратегијата ви е добра! Само што ќе треба да се почека.

– Се разбира, команданте. Првин Коци Туши ќе треба да се разбере со попот. Тој е отворен и слободоумен свештеник. Брзо ќе разбере за што се работи. А се работи за среќата на Атина, која му е како ќерка, па не ќе му треба многу време да ја разубеди Лазарица. Сè ќе си дојде на свое место... И убавата Атина ќе биде ваша...

Командантот Мортје беше задоволен од изложената стратегија. Задоволен, го понуди капетанот Лоалије со чашка коњак, Реми Мар-

тел, производство од 1900-та година. Капетанот го погледна шишето со коњак и се загледа во етикетата, наместа оштетена. Командантот го забележе тоа и, во шега, му дофрли:

– Ова шише е редок воен трофеј. Го имам уште од битката кај Битола. Има чудна историја. Шишето припаѓало на колекција коњаци наменети за главниот штаб. Арно ама, по пат, конвојот го нападнале ајдути. И коњакот завршил во една пештера. Скриен па заборавен. Него го открил еден овчар. Катаден испивал по шише коњак Реми Мартел. Починал, пијан, со шише Реми Мартел покрај себе. И, се разбира, со цироза. Поминала француска воена патрола, го открила и го собрала тоа што останало од коњакот. Едно од шишињата се најде кај мене, како дел од мојата колекција пијалаци.

– Чудни работи се случуваат на Балканот!
– прокоментира капетанот пиејќи од коњакот.

Работите си течеа според утврдената стратегија. Се очекуваше пресудната вест што требаше да ја донесе Коци Туши. Не му било тешко да го убеди попот Деспод па овој да му вети дека, за два-три дена ќе биде во Поградец. Ќе ја завршел работата околу просењето на Атина кај Лазарица. Потем сакал да се запознае и со идниот зет, со командантот Мортје.

Попот Деспод си го одржа зборот. Дури и порано од ветеното се најде во Поградец, како да летал со мантијата како на крилја. Веднаш појде кај Лазарица. Таа беше изненадена од неговата посета. Доаѓаше ретко, па морало да има нешто неочекувано што го натерало да дојде, во

овие воени времиња, си мислеше Лазарица кога го виде попот Деспод во градината.

– Оче драг, Десподе, што добро те носи во овие тешки времиња кај нас? – го пречека Лазарица.

– Така е, сестро, тешки времиња се ова. Насекаде граници па и таму каде што никогаш ги немало. И многу луѓе вооружени, како никогаш досега.

– Па како патуваше, како стигна до овде?

– Севишниот, Севишниот ми помогна, сестро! За убава работа ми помогна.

– Што посакува Севишниот оче?

– Посакува, посакува да му ја дадеш раката на Атина на командантот Мортје.

– Ама оче Десподе... Зар и вие знаете за просењето на Атина?

– Знам, знам... Веста пристигна дури и во Драч, се прошири и во Скадар. Во сите француски зони во Албанија. Командантот се вљубил во Атина... Ја бара за жена...

Знаеш ли што значи тоа, сестро?

Лазарица го погледна зачудено. Не очекуваше вакви зборови од попот Деспод. Толку директни и категорични. Се најде во небрано. Таа беше побожна. За неа, Отец Деспод како да беше божји пратеник. Што ќе речеше тој, мораше да се послуша. Најпосле, со тивок, помалку тажен глас, се надоврза:

– Јас се плашам, оче, да не си го загубам чедото, во туѓи дворови да не заврши.

– Биди умна, Лазарице. Среќа каква што е оваа, за Атина, за тебе, па и за градот и за земјата, само Господ можел да ја испрати!

Ти го спаси командантот од умирачка, кога и докторите кренаа рака од него. Зар би имал душа ќерка ти да ја измами и да ја остави?!

Отец Деспод говореше со длабок, авторитетен глас. Говореше како в црква, на проповед, пред верници, кога сите покорно го слушаа.

– А сега, Лазарице, повикај ја Атина да ја видам и да ја благословам. Оваа работа треба да се заврши!

– Излезена е. Само што не се вратила.

И така би. Атина беше на порти. Се израдува кога го виде отец Деспод. Радосна му пријде. Му бакна рака, како што е ред. Потем тој ја прегрна, татковски.

– Чедо мое, со божја волја, нека ти е со среќа свршувачката со командантот Мортје.

Атина го погледна зачудено отец Деспот. Беше видливо изненадена од овие зборови. Зачудениот поглед доби блажен израз, па ја погледна мајка си. Таа молчеше, ама благоста на изразот на ќерка ѝ се прелеа и на неа.

Отец Деспод, со благ и смирен глас, рече:

– Ти го љубиш командантот, нели?!

Атина, се насмевна срамежливо. Лицето ѝ се озари и го обли руменило. Немаше потреба од друг одговор. Сè беше јасно. Лазарица нестрпливо го погледна отец Деспод. Сакаше нешто да му каже, но почека Атина да отиде да донесе нешто за послужување.

– Но јас речиси ги одбив стројниците за Атина, нашиот близок роднина Коци Туши и жена му, – збунето проговори Лазарица.

– Не бери гајле за тоа. Тој повторно ќе дојде кај тебе. По невреме и војна, испратен од

луѓе од командантот, дојде дури во Драч да ја бараат и од мене раката на Атина.

– И ти се согласи? – запраша изненадена Лазарица.

– А што можев друго да сторам?! Се разбира дека се согласив. Ветив дека ќе зборувам и со тебе. А ти знаеш дека сум секогаш со вас и во мислите.

– Така е, оче, така е. Устата да ти се позлати.

– А сега, Лазарице, да позборуваме за тоа што нè очекува. Еве стројникот ќе дојде да ја побара и, се разбира, да ја добие раката на Атина. И така, како што е ред...

Коци Туши, откако разбра за идењето на отец Деспод кај Лазарица, веднаш појде во француската команда за да му соопшти на капетанот Лоалије дека работата околу свршувачката на командантот со Атина е конечно завршена. Пораката ја пренесуваше со голема возбуда загледувајќи се лево и десно, небаре се работеше за пренесување на некои тајни. Попот Деспод бил дојден, наводно, и тој да ги пречека стројникот со командантот, во куќата на Лазарица, како што се договориле во Драч.

Беше закажана повторна средба на Коци Туши и жена му кај Лазарица, за да се побара пак раката на Атина. Како што си беше обичајот. И командантот Мортје појде со стројникот. Макар што, според обичајот, веста требаше да ја чека на друго место.

Се најдоа сите пред куќи. Ги пречека Лазарица, со попот Деспод. Атина си беше во својата

соба. Облечена во празнична руба. Лична како никогаш. Очекуваше да ја повикаат кога ќе дојде време за тоа.

Овој пат немаше многу зборови. Како претходно да беше кажано сè. Дојде редот, најпосле, да се повика и Атина. Таа блескаше од среќа. Ѐ се гледаше на лицето.

Кога влезе Атина, во салонот завладеа молк. Беше време отец Деспод да си го каже своето:

– Ќерко мила, со божја волја, ти, од денес, си му свршеница на командантот. Тој ја побара твојата рака. Како што си е редот. Те љуби а и ти него. Нека ви е вековита љубовта! Бидете благословени!

По овие зборови на отец Деспод, во салонот се слушнаа задоволни извици. Кога командантот Мортје се упати кон Атина, сите во салонот замолчеа. Според обичаите во вакви пригоди, свршеникот не требаше ни да дојде в куќи а камоли да р пријде на свршеницата. Ама тоа беа други времиња, други обичаи, на други луѓе. Командантот Мортје, свесен за чудењето што го предизвика неговото присуство во куќата на Лазарица, понесен од својата љубов, р се доближи на љубената р ја зеде нежно раката и на прстот р стави златен прстен, со блескав син камен...

XXXIV

Веста за свршувачката и за претстојната венчавка на командантот Едуар Мортје со Атина Лазар Тодоли, се расчу насекаде. Ги мина границите на земјата крај Езерото. Се прошири и до Солун и до Париз. На командантот Мортје му се јавуваа воени другари од северните боишта, од Солунскиот фронт, дури и од Мароко. На многумина од нив им бил примерен старешина, други спасувал во пресудни битки, како онаа при освојувањето на Битола, пред една година, кога и самиот се здоби со тешката рана.

Веста втаса и до воените ровови во кои војниците, со месеци, приклетени помеѓу животот и смртта, очекуваа излез. Живееја со спомени за своите семејства. Штом командантот решил да се жени, сигурно се ближи и крајот на Големата војна, си мислеа тие со надеж во срцата.

Денот на венчавката беше закажан. Командантот Мортје беше порачал свадбен фустан дури од Париз, од позната модна куќа. Беа порачани и други дарови, сè според тукашните обичаи.

Командантот Мортје често се гледаше со Атина. Шетаа до доцна крај езерото. Зборуваа за свадбата. Нивната љубов цутеше. Големиот ден не беше далеку. И војната тие денови како да беше стивнала, во пресрет на нивната венчавка.

На неколку дена пред венчавката, командантот Мортје се соочи со непредвидлива тешкотија на која најмалку сметаше дотогаш. Како што си беа воените правила, тој беше испратил барање за согласност за женидба со туѓинка, до француската воена команда во Солун.

Барањето требаше да биде разгледано од врховната команда а, потоа, со предлог да биде проследено до Министерството за војна во Париз.

Командантот Мортје добро знаеше дека барањето дозвола беше чиста формалност и одговорот требаше да стигне пред свадбата. Тој имаше свои луѓе и во Врховната команда во Солун, а и во Министерството за војна.

Во Воената команда во Солун дури и не веруваа во гласовите кои стигнуваа од Поградец и до Корча за претстојната женидба на командантот со девојка од месното население, сè додека не го добија писменото барање на командантот Мортје.

Правилата за добивање дозвола за стапување во брак на воени лица, и на северните и на јужните боиште, беа исти. На Север, не можеше да се замисли брак со државјанка од освоената земја, но овде, на Балканот, ситуацијата беше сосема различна. Овде, на освоените територии, војниците и офицерите остануваа во долги периоди далеку од боиштата, најчесто во многу добри односи со месното население.

Свадбата на командантот беше личен чин, но овде прераснуваше и во симбол со повеќе значења, во тоа време на Големата војна. Градот, пред крајот на војната, стравуваше, по за-

минувањето на француската војска, да не се најде повторно под грчка и под српска окупација. Многумина на оваа свадба ѝ придаваа многу поголемо значење отколку што би го имала таа во други времиња...

Се случи тоа што никој не го очекуваше, а најмалку командантот Мортје. Воената команда од Солун, најпосле, го испрати писмото по барањето дозвола за венчавката на Мортје. Тој, според правилата, очекуваше тоа да биде испратено од Министерството за војна. На неговото изненадување му немаше крај. Беше вчудовиден од содржината на писмото.

Не само што одговорот не беше според желбата на командантот Мортје, туку дури и му се забележуваше како воопшто можел да помисли да се ожени со туѓинка од многу понизок ранг. Тоа не би било достоино, не само за висок француски офицер туку и за неговата земја.

Командантот Мортје не веруваше во тоа што го читаше. Трагаше по причините за ваквиот однос на командата. Претпоставуваше дека, за таквиот одговор, сигурно постоеле и некои други, за него непознати причини...

Во неговиот кабинет нечујно влезе неговиот помошник, капетанот Лоалије. Меѓу нив, и покрај разликата во чиновите, постоеше тивко, ненаметливо и доверливо пријателство. Командантот Мортје, беше замислено задлабочен во писмото. Откако го забележа капетанот, речиси со заповеден тон, му рече:

– Читајте! Читајте! Не можам да верувам во ова што ми го пишуваат! Што треба да значи ова?

– Не ве разбираам команданте?!

– Па ви велама, читајте, па можеби вие подобро ќе разберете!

Капетанот Лоалије нестрпливо ја прочита содржината на телеграмата. Зачуденоста не го одмина и него. Откако малку се созеде, рече:

– Не ми се верува! Не ми се верува! Зар е можно?! Немам зборови!

– Мораме да најдеме зборови за да им одговориме!

– Треба, команданте, треба да им се одговори!

– Зар се тие достојни да им одговорам?

– Но морате, команданте, времето на свадбата се ближи. А без дозвола, таа не е можна.

– Прав сте, капетане. Но и за моите аргументи ќе треба време. А тоа најмалку го имам. Ќе биде најдобро директно да му се обратам на Министерот за војна. Очигледно, овие од Солун си зеле преголема слобода. Не се тие компетентни да одлучуваат за нечија судбина! Тие можат да предложат што сакаат, но министерот за војна е тој што одлучува.

Туку, седнете и пишувајте. Писмото го имам во главата:

„Почитуван Министре,

Јас, мајорот Едуар Мортје, командант на окупираната територија во Поградец при Источната армија, имам чест да ве замолам, согласно со нашите закони, да ми одобрите да се оженам со Албанката Атина Тодоли, од Поградец, по професија учителка. Си дозволив лично да ви се обратам и да ги побарам вашата објективна наклоност и вашето разбирање.

Јас веќе дваесет години се борам под знамето на француската армија. Повеќепати бев ранет и одликуван. Судбината сакаше, во Поградец, на залезот од мојата младост, да ја откријам мојата задоцнета љубов во животот. Постапив според вообичаениот ред. За стапување во брак со туѓинка, побарав дозвола од нашата Воена команда во Солун. Оттаму ми пишуваат оти мојата избраница не била достоинствена, ниту по своето потекло ниту по своето образование, на еден француски офицер од висок ранг.

Како што одлучував во многу битки во Големата војна, за животите и судбините на многу борци, на населението, за што бев повеќепати и одликуван, јас сум, секако, способен да одлучам која ќе биде моја сопатничка во животот.

Почитуван министре,

Ви пишувам со сета човечка искреност. Индигниран сум од предлогот на Командата во Солун и доколку не се реши позитивно моето барање, со големо жалење ќе бидам принуден да побарам демобилизација од француската армија, по дваесетгодишно верно служење во неа.

Ви ја изразувам својата висока почит.“

Капетанот Лоалије му го подаде на командантот отчуканиот текст. Тој го прочита внимателно. Потоа, капетанот го предаде писмото да биде испратено, шифрирано до Министерот за војна во Париз.

Командантот Мортје реагираше како ранет свер бранејќи ја својата голема љубов во животот. Не можеше да се смири, да засpie. Не сакаше да се види ни со Атина, додека не добие одговор од

Министерот за војна. Размислуваше за причините на солунскиот одговор.

Во мислите, потем, се пренесе на одговорот од Министерот за војна. Бездруго тој ќе ги консултира своите блиски соработници, пред да му одговори. Размислуваше кому би му се обратил за помош во Париз, кај високите воени кругови. Него најдобро го познаваше и го почитуваше генералот Морис Сарај. Но тој повеќе не беше командант на Источната армија во Солун. На негово место беше поставен генералот Гијома. Мигум, нешто како да му проблесна во мислите...

XXXV

Командантот Мортје, дури ни на сон, не можел да си претпостави каква бура предизвика, во солунската команда, неговото барање за стапување во брак со Албанката Атина Лазар Тодоли. Како да се крена голема бура во чаша вода! Но оваа бура требаше да се пренесе и во Министерството за војна, до Ке д'орсе, ако можеше, дури и подалеку. Се активираа и разузнавачките служби во рамките на Источната армија. Познатото Второ биро не сакаше аферата да ја испушти од своите раце. Забрзано се пренесуваа шифрирани телеграми на релацијата Солун–Париз. Во досиејата не престануваа да се пластат нови достави од левантинските доушници. Не престануваа ниту протестите на високите италијански и грчки дипломатски претставници во Париз. За среќа, командантот Мортје не беше во тек со оваа таинствена преписка. Да беше така, ќе беше поголем неговиот чемер, но не и неговата непоколеблива решеност да се ожени за љубената туѓинка. Кој можеше да претпостави дека во таа богата шифрирана преписка, достојна на главна епозода во еден љубовен роман, централниот лик ќе биде младата и непознатата учителка од Поградец?

Командантот Мортје, во своите длабоки размисли, се пренесе и на неговите врски со штотуку заминатиот командант на Источната армија, генералот Морис Сарај, на нова функција, според него најверојатно во францускиот генералштаб. Како и многумина други француски високи офицери од Источната армија, и командантот Мортје, близок соработник и пријател на генералот, размислуваше за причините на неговото сменување од највисоката командна функција.

Командантот Мортје, исто така, не можеше ни да претпостави дека неговото барање дозвола да се ожени со Албанка, повторно ќе го разгори прашањето за „албанофилството“ на француските офицери, особено пламнато по формирањето на Република Корча, од страна на генералот Морис Сарај и тогашниот полковник Анри Декуан. Но сега, по официјалното заминување на генералот, а претходно и на полковникот, од Источната армија, прашањето за „проалбанството“ како да беше подзаборавено.

Но кој беше сега овој нов, виш офицер и тоа командант на значајна зона, којшто повторно го манифестира заборавеното „албанофилство“ давајќи му дури и личен карактер? Ќе се женел со некоја Албанка! Гласовите првин се пренесуваа до француската воена команда во Солун, и тоа во разузнавачкото Второ биро. Барањето на Мортје таму се поврзуваше со неговите врски со генералот Морис Сарај...

Растргнат во мислите, како никогаш дотогаш во животот, минувајќи низ пекол, со денови

и ноќи, командантот Мортје беше во големо и неизвесно исчекување на одговорот од Париз, од министерот за војна. Од одговорот зависеше и неговата одлука дали ќе ѝ остане верен на својата воена мисија.

Пресудниот миг не доцнеше.

Едно утро, капетанот Лоалије, без да чукне на вратата, знаејќи за исчекувањето на командантот, влезе во неговиот кабинет, озарен од задоволство, со телеграмата в раце, весело рече:

– Команданте мој, дали ви остана уште од шампањското?

Командантот Мортје, прифаќајќи го веселиот тон, но нестрплив да ја дознае содржината на телеграмата, рече:

– Чувам, чувам, дури и две-три шишиња. А тука ми е и остатокот од коњакот Реми Мартел од 1900-та година!

– Шампанско, шампањско, команданте. Работата е само за шампањско!

Командантот појде кон пијалаците. Шампањското и двете чаши беа пред нив.

Командантот Мортје вешто го отвори шампањското. Се слушна познатиот пукот кога се отвора шишето. Овој пат, тој беше јак, како никогаш порано. Откако шампањското се разлеа во чашите со шумолење, капетанот Лоалије рече:

– Нека ви е со среќа! Министерот лично ви ја честита венчавката со вашата Атина!

На пресреќниот командант, шампањското никогаш му немало подобар вкус. Испивајќи го до дното на чашата, капетанот Лоалије рече:

– Турете уште, команданте. Има уште за наздравување!

Командантот го послуша прашувајќи се што ќе да е сега ова? Што има поубаво од дозволата за венчавка?

Капетанот, без да чека, продолжи:

– Министерот лично ви одобрува две недели отсуство за вашето брачно патување.

Се слушна свекот на чашите при наздравувањето.

– Значи, јас пак ќе бидам командант за време на вашето отсуство?! – шеговито дофрли капетанот Лоалије.

Командантот се насмевна и го дотури остатокот од шампањското.

– Сега не би требало да има никаква пречка да се закаже венчавката и свадбата?! – продолжи капетанот.

– Се разбира, – прифати командантот – треба да се започне со подготовките. Се знаекав!

– Па тие и никогаш не беа запрени! – дофрли капетанот. – Вие бевте готов и да дадете оставка на вашите воени функции, во случај одговорот да беше негативен. Никој не веруваше во тоа.

– Мене, ова што го велите, ми значи многу. Нема поголема вредност од солидарноста помеѓу другарите од војната. А за мене, ова време на исчекување на одговорот од Париз, беше исто како време на војна...

За прв пат по толку време, командантот Мортје се упати кон Езерото за да се сретне со

својата љубена Атина, без тешки мисли и грижи околу иднината на својата љубов. Не постоеја никакви пречки на патот на нивната среќа. А таа, во последните денови беше толку потиснувана пред неизвесноста за нејзината иднина. Со забрзан чекор иташе тоа да ѝ го каже на Атина. Иташе да ја почувствува нејзината љубов и топлина...

Командантот Мортје занесено чекореше крај Езерото. Се насираше сончевиот залез. Најубавиот што го видел во животот. Беше длабоко замислен...

Се ближеше крајот на Големата војна, а во неговиот живот како да започнуваше една друга, Мала војна за спасување на Поградец, небаре му беше оставена во аманет од веќе заминатиот генерал Сарај, којзнае каде...

Командантот Мортје добро знаеше дека генералот ја губеше славата како победник во Големата војна, но за него беше јасно дека неговата мала победа ќе биде потрајна. Затоа вредеше да го жртвува она што му преостануваше од воената кариера. За него, генералот Сарај не беше само херојот на битката кај Вердун туку и морален победник во заштита на жртвите на војната, луѓето кои се соочуваа со нејзините последици. Конечно, оваа борба, за него, не се случуваше на боиштата кога ја објавуваа воените труби, туку таа живееше многу подолго.

Сакајќи да се ослободи од овие мисли, командантот Мортје го забрза чекорот, како да сакаше да се доближи до мислите за претстојната венчавка.

Па тој тргна да ја види својата Атина! Што ќе му ги сега овие мисли?! Се загледа во залезот на сонцето. Тој упорно го следеше сонцето, како да сакаше со неговиот залез да ги оттргне и мислите кои го беа зафатиле а кои немаа ништо заедничко со неговата среќа, со неговата љубов.

Оддалеку ја забележа Атина. Обајцата ги забрзаа чекорите. Нивната прегратка ја искажуваше сета нестрпливост за средбата. Нејзините бујни коси му го покрија лицето. Нејзините бујни момински гради се топеа во неговата прегратка...

Во очите на Атина се забележуваше загриженоста од неостварените средби со командантот во изминатите денови, додека тој беше во исчекување на одговорот од Париз. Не дека не сакаше да ја види Атина и да ја почувствува нејзината блискост. Копнееше по неа. Но, како искусен и вљубен маж, не сакаше да ја втурне и својата сакана во неизвесноста за нивната заедничка среќа и иднина која го измачуваше многу а која беше подгревана и од противниците на таа среќа и иднина, како во Солун така и во Париз...

Имаа толку нешта да си кажат еден на друг...

Командантот Мортје почна да ѝ се исповеда на Атина:

– Прости, мила. Не чувствував како минува времето. Толку многу грижи имав. Првин во командата, а потоа...

Командантот подзастана, не ја заврши мислата.

– А што потоа? Да не се случило нешто? – загрижено праша Атина.

– Не, не се тревожи, мила моја... Имаше некои формалности околу венчавката што мораа да се завршат.

– Какви формалности? Што може да биде тоа? – загрижено продолжи да прашува Атина.

Во мислите, таа веднаш се пренесе на првата неуспешна свршувачка. Зар повторно нешто ќе ѝ се случи и со оваа? Зар може да биде толку несреќна? Да не ја проколнал некој? Но тогаш не љубеше како сега. Ѓ беше сеедно. Таа свршувачка беше ујдисана меѓу двете семејства. Дури, се раскажуваше, кога се вратил тогашниот свршеник, отишол кај Атина и пред сите ѝ побарал прошка за својата недолична постапка што ја оставил и избегал во туѓина. Не само што не му простила туку гордата Атина и му удрила шлаганица и тој никогаш повеќе не се појавил...

Командантот Мортје ја почувствува нејзината загриженост. И не само тоа. Забележа дека во неа се јавува немир, страв... Ја помилува по лицето и на дланката ги почувствува нејзините солзи.

Сакајќи да ја успокои, со тивок и мил глас ѝ рече:

– Љубена моја, дојдов заеднички да го закажеме денот на свадбата. Лично Министерот за војна, од Париз, ми ја честита свршувачката со тебе. Дури ми одобри и отсуство за нашето брачно патување.

На лицето на Атина, загрижените солзи се измешаа со солзи радосници. Му се фрли повторно во прегратките. Беше среќна, пресреќна...

XXXVI

Свадбата на Атина и на командантот Мортје, во Поградец, се очекуваше како голем настан во крајезерската земја. Тоа не беше обична свадба, како други кои се случуваа, и покрај војната.

Беше тоа свадба на познати и непознати присутни, на канети и на неканети. Слегоа во Поградец многу семејства од Малесија. Дојдоа многу блиски на Атина. Многумина и од други зони под окупација и на сојузничките, но и на централните сили. А тука беше и попот Деспод кој, како што беше ветил, ги венча в црква командантот и Атина.

Денот на свадбата како да означуваше привремено примирје. Колку и да беше интимен чин на двајца вљубени, оваа свадба беше преполна со симболи. За некои, таа беше предзнак за крајот на војната, макар што таа се случуваше во времето на најголемиот разгор на Големата војна.

Војските од обете завојувани страни беа изморени од предолгата и крвава војна. Свадбата на командантот Мортје ја враќаше надежта и радоста на животот во мир. И сега, по многу непреспани ноќи, во длабоките калливи ровови, во неизвесноста помеѓу животот и смртта, беше дојдено времето војниците и офицерите, пови-

кани на свадбата, убаво да се развеселат, да се напијат.

На свадбата имаше офицери и војници од сите војски кои го освоија Поградец, пред неполна година. Тука беа гордите марокански спahiи, многумина пријатели на командантот од времето на неговото служење во нивната земја, потоа тука беа и сенегалските и индокинеските стрелци. Имаше и неколку британски и руски офицери, дојдени од командата во Солун.

Свадбата прерасна во празник на луѓе од различни националности, вери, раси... Се чинеше како да се поврзуваат, во овој дел на Балканот, два различни света кои со векови биле еден крај друг, но никогаш не можеле да се доближат, да се разберат.

Командантот Мортје и убавата Атина, таа во бела свадбена руба, порачана од Париз, а тој во свечена мајорска униформа со сите ордени, ги дочекуваа неговите воени другари од Солунскиот фронт.

Меѓу првите му пријде еден руски офицер, негов близок пријател уште од битката кај Битола. Војнички се прегрнаа. Потем Русинот извади од џебот едно шише вотка. Го отвори пред командантот, го понуди да се напие за среќа.

Командантот го прифати пијалакот и повторно му го врати на офицерот. Тој го зеде и го испи до дното на шишето. Стар руски обичај. Прегрнувајќи ги командантот и убавата Атина, весело рече:

– Грев е, команданте, од свадба, да се замине трезен. Така вели една наша поговорка.

Командантот Мортје весело се насмевна. Рускиот офицер, оддалечувајќи се, во шега дофрли:

– Команданте, лесно е да се победи или да се загуби во војна. Војната, за среќа, не трае толку долго колку бракот... Ама да се истрае во бракот... Е тоа е нешто...

Откако младоженците се поздравија со гостите, се слушнаа звуците на малиот воен оркестар. Се свиреше Марселезата, воени маршеви, познати валцери...

Оркестарот, кој обично свиреше на најразлични воени и свечени пригоди, како и во починките помеѓу две битки, прв пат свиреше на една свадба. Повремено се слушаа и звуците на тоскиската полифонија, изведувана од многумина поканети...

Блескавата свадба ја засенуваше дискретното присуство на левантинските кодоши. Ги имаше и тука. Како и секаде. Нивното присуство го чувствуваа сите присутни. Но никој не им обрнуваше внимание. Не сакаа да го расипат убавото расположение. Ги имало на свадби, како и на погребни. Ама никогаш не беа во толкав број. На нишан на кодошите беше, кој друг ако не командантот Мортје. Ја демнеа секоја негова постапка. Најактивни, но најдобро затскриени, беа грчките и, посебно, српските левантинци. Тие беа и меѓу најдобро платените. Колку подобро платен толку подобар кодош! Некои од нив одамна беа речиси специјализирани во следењето на албанофилството на француските офицери и војници, пред тоа во Корча а, еве

сега, и во Поградец. За нив, свршувачката на Мортје со Албанката Атина Лазар беше настан од првостепено значење кој им нудеше многу-бројни информации од разузнавачки карактер за продолжувањето на проалбанската линија на Французите, не само во Корча, туку, еве сега, и во Поградец. Не се случуваше често венчавка помеѓу Французин и Албанка. Речиси никогаш дотогаш! За нив, свадбата на командантот Мортје и неговото однесување требаше да го потврдат крунскиот аргумент „за непоправливото и безусловно албанофилство на француските офицери, како најголема пречка, по завршувањето на војната, Грција да ја преземе од нив Корча, а Србија, Поградец, откинувајќи ги од албанската држава, утврдена на Мировната конференција во Лондон, во 1912 г“.

Левантинците беа најбучни на свадбата. Играа и пееја, дури и оро водеа разменувајќи си ги меѓусебно потребните информации. Имаше и левантинци кои работеа за службите на земјите со спротивставени интереси во Албанија. Но имаше и такви кои работеа во прилог на Второто биро на француските разузнавачки служби.

Така, големата свадба добиваше и таинствен политички карактер, во пресудните времиња на Големата војна, на што најголемиот дел од гостите и не обрнуваа внимание. Па нели беа дојдени на свадба? А кодошите, тие си работеа... Нека работат...

Гостите продолжија да се веселат до доцна во ноќта... Командантот Мортје со својата Атина, тивко се повлекоа од веселбата... Заминаа кон

нивниот заеднички дом... Застанувајќи за миг покрај Езерото, загледани во водите во кои се ронеше блесокот на ѕвездите, двајцата ги обзеде мислата за заедничката иднина... Полна со љубов, но и со неизвесност...

XXXVII

Годината 1918 беше најсреќната, но, едновремено, и најтешката доба во животот и во војувањето на командантот Едуар Мортје. Парадоксите не престануваа да го изненадуваат. Се навестуваше крајот на Големата војна, а тој требаше да ја започне малата војна, во битката за Поградец.

Во земјата крај Езерото, особено во Корча, не беше како пред една година. Основачите на малата Република Корча, полковникот Декуан и генералот Сарај, беа заминати а нејзе ѝ се броеја деновите. На тоа посебно му се радуваа Грците кои демнеа на границите. Но не беше лесно да се уништи творбата на француските војници и офицери во Албанија. Во земјата крај Езерото завладеа мир, а сојузниците добија значајно упориште во остварувањето на дел од стратегиските цели од Големата војна. Но, сепак, почетокот на крајот на Република Корча и на нејзината „филијала“ во Поградец, ќе го означи генералот Анри Сал, со „декретот“ од 16 февруари 1918 г., кога областа ќе биде формално ставена под воена управа и команда. Ќе биде укинат „малиот устав“, односно Протоколот од 1916 г., на „минијатурната Република на Балканот“. Според набљудувачите од тоа на време, промените,

во суштина, ќе бидат формални. Ќе бидат променети и имињата на институциите, но нивните активности ќе ги спроведуваат офицерите од времето на генералот Сарај...

И полковникот Едуар Мортје ќе ја започне својата функција како командант, односно како делегиран администратор на територијата Поградец. И покрај зголемениот грчки притисок, Корча и Поградец ќе продолжат, со Французите, да живеат европски.

Продолжија да се коваат монети, да се печатат пари и поштенски марки, симболи на малата Република, според нацртите на војникот Давил, ученик на славниот париски гравер Роти. Беше воспоставен цврст буџетски и порески систем. Беше забележан дури и суфицит. Некои од француските офицери, велеа дека ова се случува за прв пат на овој дел од Европа. По многу години почна да се обработува земјата. Се донесоа семиња дури од Тунис а, за прв пат, беа употребени и земјоделски машини. Дојде и првата жетва. Се преполнија амбарите. Градовите расцутеа во цветни дрвореди и алеи. Во Корча, за прв пат, се отвори и воена болница во која можеше да се лекува бесплатно и месното население, а во Поградец беше отворен и медицински диспанзер. Воспоставена е и ветеринарна служба. Француските војници доградуваа и градеа патишта, мостови, се прошируваше училишната мрежа во областа. Во целата зона се отворија дури двесте училишта. Во секое село имаше по едно училиште.

Дел од воениот контингент на Источната армија остана во зоната на Корча и Поградец, а

другиот дел им се придружи на сојузничките војски кои, под команда на новиот генерал Луј Франш д'Епере, требаше да ја водат решавачката битка на Големата војна која, според сите претпоставки требаше да го означи и нејзиниот крај. Додека командантот Мортје ја продолжуваше и ја осмислуваше некогашната „мала победа“ на генералот Сарај, неговиот наследник генералот Д'Епере ја започнуваше пеколната офанзива. Војските на сојузниците, кои со години ја очекуваа последната битка на чело со Сарај, секојдневно распнати помеѓу животот и смртта, со последните сили беа готови да полетаат кон небото или да стигнат до конечниот хоризонт на победата. Трета насока, за нив, не постоеше.

Така, мисијата на командантот Мортје, за Поградец стана пресудна. Тој сега требаше да ја брани „малата балканска оаза“, во пустината на Големата војна, од апетитите на француските сојузници, во прв ред од Италија, Грција и Србија. Беше тоа речиси единствена, невозможна мисија. За командантот Мортје, соочувањето со реалноста беше највисок облик на храброст. Му претстоеше да ја осмисли својата невозможна мисија во градот во кој се најде во преградките на љубовта, но и на разбирањето и на надежта од страна на месното население од француското воено присуство. Понесен од овие мисли, тој нестрпливо, во својот кабинет, очекуваше да се сретне со своите најблиски соработници, со заменикот Лоалије, кој беше пред заминување од функцијата, како и со неговиот заменик поручникот Делаж...

XXXVIII

Командантот Едуар Мортје беше особено задоволен што меѓу француските војници, во неговата зона, се наоѓаа и мароканските спахии, покрај сенегалските и индо-виетнамските стрелци...

Младиот војник Мортје ја започна својата воена кариера во една француска воена база во Мароко. Оваа земја, тогашна француска колонија, остава силен печат, засекогаш, во неговиот животот. Нема никогаш да го заборава другарството, братството, со прекалените марокански спахии со кои, подоцна, ќе се најде на боиштата на Големата војна, првин во северноевропските мисии, потоа во балканските и, на крајот, во заедничката мисија во Поградец. Меѓу нив имаше и војници кои се прославија во заземањето на овој град, во есента 1917 г.

Командантот посебно се радуваше што меѓу нив се наоѓаа и прекалените војници од времето на служењето во Мароко: спахијата Тајиб Бен Кефала и војникот Жак Буркар. Судбината ги обедини и на овие балкански боишта и заедно да ја завршат воената одисеја токму во Поградец.

Спахијата Бен Кефала беше еден од прекалените борци на битката кај Лерин. За својата храброст доби и одликување коешто лично му го врачува генералот Сарај во Битола. И Жак

Буркар го започна служењето на својот редовен воен рок во 1913 г., во француската база на мароканските спахии, каде што тогаш служеше младиот француски офицер Едуар Мортје.

Во Мароко, Жак Буркар се запознал со знаменитиот француски географ Луј Жентил кој ќе му остави силен впечаток, засекогаш. Уште од времето на војната, ќе ги следи неговите драгоцените совети војувајќи за да ја проучува географијата и геологијата, како и антропологијата и етнологијата, низ пределите со кои ќе минува со војските. Оваа лекција ќе биде пресудна во воената, но, подоцна, и во научната кариера на Буркар, станувајќи член на француската академија и шеф на катедрата по геологија на париската Сорбона. Распнат помеѓу војната и сопствената вокација, Жак Буркар прво, ќе замине со мароканските спахии на боиштата на Северна Европа за, најпосле да се најде во Албанија, во Корча и во Поградец, во земјата крај Езерото, чиј командант ќе биде неговиот старешина од воената база во Мароко.

Средбата на командантот Мортје и капетанот Буркар, по толку години, беше неочекуван дар на судбината. Обајцата знаеја дека пријателството во војната, во времето на заедничкото служење и страдање, се од посебен карактер. Тие засекогаш остануваат во најсилни спомени во животот.

Жак Буркар беше на возраст кога најсилно се учи и се сака животот. Во Албанија ќе се најде речиси на почетокот на Големата војна, една година пред командантот Мортје. Без „претхо-

ден договор“, капетанот Буркар ќе се надоврзе на „француското албанофилство“ на генералот Сарај, на полковникот Декуан, како и на други француски офицери, кое не престануваа да го демнат левантинските кодоши, во служба на спротивставените војски во светскиот судир.

Ќе се случи капетанот Жак Буркар да ја претставува новата, можеби најсилна поврзувачка алка во „албанофилскиот синџир“ на француските офицери. Но капетанот Буркар, поттикнат од научниот, од моралниот и од интелектуалниот авторитет на својот учител Луј Жентил, си ја дополнуваше својата географска и историска лекција за Албанија на која ќе ѝ го посвети и целиот живот, по завршувањето на Големата војна.

Жак Буркар, на свој начин, индивидуално и оригинално, без никаков „претходен договор“, се надоврзуваше на сознанијата за Албанците во војната, но и пред неа, до кои, на времето, доаѓаа генералот Сарај и полковникот Декуан, поттикнати и од непосредните геостратегиски и воени цели.

Пред да се сретне повторно со командантот Мортје, по толку години, Жак Буркар ја беше пропешачил неколку пати Албанија, под француска управа, но и поголемиот дел од непреодната планинска земја под ничија управа. Ревносно запишуваше во својот дневник неверојатни и автентични сведоштва за луѓето кои беа речиси откинати од историјата, но добро внесени во неа преку завојувачките стратегии на соседните држави.

Жак Буркар, со неколкумина француски и верни албански војници, втасуваше и таму каде што сверовите се плашеа од луѓето, а и луѓето од сверовите. Носеше драгоцен автентични сведоштва од драгоцен полза за да ја изнесе вистината за еден речиси непознат народ во Европа каков што беше албанскиот кој внимание низ вековите на балканската и европската историја привлекуваше само во исклучителни историски времиња, како што беше тоа во XV-от век, кога нивниот легендарен јунак Скендербег ќе му се спротивстави на отоманското продирање во Европа.

Жак Буркар го мина пеколот низ албанските планини и во време на мир и на војна. Запираше пред црните кули на високите планини каде што биеше срцето на осуденикот во крвната одмазда, запираше во бедни куќи каде што го дочекуваа со леб и сол, но и со вековен спокој и добрина. Беше еден од ретките, меѓу француските војници, кој го научи албанскиот јазик, што предизвикуваше посебни симпатии и почит.

XXXIX

Жак Буркар пристигна во Поградец неколку дена пред свадбата на командантот. Во тоа време работеше со една помала инженериска единица во поставувањето на телефонски столбови за поврзување на градовите и селата на сета територија која беше под француска управа. Се најдоа со командантот Мортје, на крајот на војната, во заедничка мисија, како да си беа неопходни еден на друг. Беше време кога се очекуваше конечниот расплет на Големата војна, а постојаната дилема која не ги поштеди ни нивните предходници, посебно генералот Сарај и полковникот Декуан, да се разбере и да се поддржи народот кој беше зафатен во вителите на војната, и натаму продолжуваше...

Командантот се поздрави на војнички начин со капетанот и, потоа, силно се прегрнаа. Имаа многу што да си кажат еден на друг по толку одминати години... Секој за делот од својата воена маршрута, до оваа средба.

Капетанот Буркар, на масата го забележа шишето коњак Реми Мартел 1900 г. За него, тоа повеќе личеше на воен трофеј отколку на обично шише коњак. Забележувајќи го изненадениот поглед на Буркар и неговата нестрпливост да се напие од коњакот, командантот Мортје ги на-

полни чашите. Почувствува дека мора да му ја раскаже на Буркар историјата на шишето коњак на Балканот. Капетанот Буркар се насмеа и, откако наздрави со командантот, задоволно рече:

– Јас многупати поминав низ окупираната територија и подалеку, ама за историјата на овој коњак и за овчарот кој испил сандаци од него, не бев чул.

– Добро ќе ни дојдеше таа резерва доколку ја откриевме пред овчарот. Сега треба да се чека новата пратка, дури во јули, пред нашиот национален празник! – продолжи командантот.

– Може да се случи, како што се одвиваат настаните, празникот да го дочекаме во Париз, ако заврши војната – рече капетанот.

– А не, капетане, таму, ако заврши војната, ќе пиеме шампањско!

– Не ве разбирам, команданте! Ако заврши?...

– Нема тука што да се разбере. Според инструкциите што ги добиваме, може да се случи и по завршувањето на војната, ние да останеме во оваа зона подолго.

– Мене, лично, команданте, тоа би ме радувало. Тогаш уште подобро и позадлабочено ќе навлезам во тајните на историјата и на географијата на овој народ.

Командантот Мортје се доближи до прозорецот од кабинетот и се загледа кон Езерото. Тоа го правеше секогаш кога сакаше да избега од секојдневните мисли. Езерото го смируваше. Гледајќи и понатаму кон Езерото, замислено рече:

– Војната, капетане мој, е вечен чин на човековото жртвување. А војникот е секогаш ветената жртва.

– За повисоки цели! – дополни капетанот. А кои се тие повисоки цели во нашиов случај?

Жак Буркар беше изненаден од повише-ниот и малку патетичен тон на командантот. Не одговори веднаш. Почувствува дека капетанот зборува како во занес и го остави да продолжи.

– Прашањето, капетане, дури може да биде и поинакво: кои се повисоките цели на нашите воени стратегии во Париз?

– Ги има повеќе... команданте. Ги знаеме добро обајцата. За жал и ние сме постојани жртви на тие цели.

– Но која е нашата главна цел? – запраша командантот Мортје.

– Ќе се согласите команданте дека нашата главна цел е сепак како „да не го изневериме“ ова верно население, доколку место нас, утре, дозволиме да дојдат во Корча грчки војски, а Поградец да биде заземен од српските?!

– Да, тоа е големото прашање! – се согласи капетанот.

– Јас не верувам, капетане, дека овој народ кого добро го запознавме, утре ќе ја чека „нарачаната судбина“ од други со скрстени раце.

– Но, секако, прашањето е што ќе правиме тогаш ние овде, команданте?

– Во секој случај, неизвесноста е голема. А таа е посебно голема и за овој народ. Затоа не треба да ја повлечеме подадената рака така лесно, што и да се случи.

Капетанот Буркар почувствува дека со командантот Мортје споделуваат исти мисли за овој народ: едниот разбирање, а другиот љубов. А заедно, обајцата ги обединуваше чувството за солидарност кон тој народ, во овие пресудни мигови на расплет на неговата судбина.

Капетанот Буркар, поттикнат од односот на командантот кон Албанците во неговата зона, продолжи да му ги открива сопствените сознанија за нив. Можеше да го прави тоа со денови и со ноќи, па дури и да му чита делови од својот дневник...

Само, од каде да почне...?

Тоа беше нова епизода на „албанофилство“ на француските офицери во Поградец, во услови кога беше очигледно дека се стеснува нивниот маневарски простор. Капетанот Буркар ги прошируваше досиејата за Албанија и за Албанците кои некогаш ги имаа на увид генералот Сарај и полковникот Декуан а кои беа темелно работени во аналитичките служби на надлежните министерства во Париз, најмногу врз основа на информациите од разузнавачките служби од теренот. За командантот Мортје, капетанот Буркар беше човекот кој доаѓаше на вистинското место и во вистинското време. Тој го продолжуваше албанофилството на француските офицери, во услови кога тоа речиси беше невозможно.

Командантот ја почитуваше и ја поттикнуваше, уште на самиот почеток, двојната мисија на капетанот Буркар, како војник и како научник. И тој сакаше да го насочи кон сознанијата

што не можеа да се најдат во воените досиеја, ниту во дотогашната литература.

– Албанија, команданте, е географски толку блиска до нас, Европејците, а нам ни е позната многу помалку од подалечните африкански земји – продолжи капетанот Буркар.

– Па на што се должи тоа, капетане?

– Долговечната Отоманска империја, команданте, го остави овој мал, но еден од најстарите народи во Европа, во сенка и во заборав, прелеан повеќе во други народи, отколку што тој денес опстанал.

– Но, сепак, за него во Европа се слуша многу во последниве години.

– Да, команданте, но тоа најмногу се должи на неколку понови историски настани: пред сè на краткото владеење на германскиот принц Вилхем Вид, на повлекувањето на српските војски преку Албанија...

Но, и покрај сè, земјата, во овој век, ја доживува својата трагична величина истрајувајќи низ синдромското саможртвување, низ конверзии... Многу поизразени отколку кај други балкански народи.

– Добро, добро, тоа е познато, капетане. Но што би можеле да сториме ние, тука, во овој заборавен пекол на Големата војна? Имате ли некакво решение?

– Јас, команданте, би сакал токму во екстатата на војната, во која е на нишан овој народ, да ја откриеме вистината за него.

Војната како војна, макар и Голема, како оваа сегашнава, еден ден сигурно ќе заврши,

како што завршиле и сите други, и ќе се воспостави нов поредок. Ќе се исцртаат нови граници. И овој народ можеби повторно ќе биде втурнат во заборав, ќе се најде во нови граници...

– Добро, добро, капетане, но кажете веќе еднаш што да се направи за да се избегне тоа!

– Јас не би можел да посочам некое конкретно решение. За овој народ во војна, водачам дневник. Секоја стапка по оваа непозната земја, ја следи моето перо, врз белата хартија. Ќе трагам и понатаму по вистината на овој народ, како што тоа никој досега не го сторил во Европа. Верувам дека тоа ќе биде од драгоценост корист за мирот на Балканот. За да се открие вистината за овој народ, причините за неговото дијаболозирање, и да не се смета за виновник за сите несреќи на Балканот.

– Вие, капетане, бездруго се готвите да пишувате книга за овој народ и за оваа земја. Но војната притиска. Треба да се дејствува врз основа на откриената вистина. Инаку, што би била целта на вашата книга?

– Не е лесно да се пишува книга за вистината на еден народ. Таквата книга првин се живее, а дури подоцна се пишува. Јас во голем дел сум ја одживеал а и денес ја живеам.

Преостануваат уште многу чекори низ стрмниот балкански релјеф на овој народ, низ меандрите на неговата душа, за да се открие постојано одминуваната вистина за него. Особено да се откријат длабоките рани, вековната трагичност на овој народ.

Командантот почувствува дека, во разговорот со Буркар, се оддалечуваат од целите на нивната мисија во Поградец.

– Овде, капетане, недалеку од нас, се одвиваат воени дејствија, макар што главниот фронт се сели кон север. Наша стратегиска задача е да го одржиме мирот на оваа територија.

– Се разбира, се разбира, команданте. Мисијата да го разбереме овој народ, си останува... Со тоа, нашите напори ќе бидат вложени во иднината на Европа.

– Но, сепак, капетане, ние треба овде да почнеме од нешто што ќе се совпаѓа со двете мисии: да се одржи мирот и да се разбере овој народ.

Дали би можеле да посочите од каде да започнеме?

– Се разбира, команданте, се разбира. Ние многу направивме за овој народ во годините на нашата управа. И понатаму ќе правиме... Но сметам дека ќе биде од големо значење да се совлда нивното вековно зло – крвната одмазда и нејзините деривации кои владеат со векови и го оградуваат овој народ од светот.

Времето си одминуваше незабележливо. Двајцата воени офицери и другари влегуваа длабоко во ноќта сакајќи да најдат решенија за многу прашања. Но тоа беше невозможно да се направи за една ноќ...

XL

Командантот Мортје долго размислуваше за својата средба со капетанот Жак Буркар. Капетанот ја беше разбрал вистината за албанскиот народ и нему сега му беше лесно да ги насочи своите акции. Средбите со неговите блиски соработници и со консултативниот совет можеа да почекаат и да се остварат подоцна. Но не и средбите со Жак Буркар.

Доцна во ноќта, по средбата со Буркар, кога се врати во својот дом, Атина ја забележа неговата загриженост а тој го почувствува нејзиниот немир но и миризбата на печената пастрмка, во тава, која таа ја подготвуваше како што тоа го правеше нејзината мајка. Вкусувајќи за прв пат пастрмка подготвена во тава, тој, за миг, се почувствува како да влегува во некој друг свет. Како да го напуштаа мислите за пеколот на војната чувствувајќи ја топлината на Атина и рајските мигови со неа кои продолжија и на меката постела, покрај подотворениот прозорец од каде навлегуваше шумолењето на езерските води.

Атина ја беше совладал сонот. Нејзиното лесно дишење како да ги смируваше мислите на сè уште будниот командант. Искажувањата на Буркар сега му се редеа во еден поинаков, по-

смирен и поразбирлив тек. Со раката префрлена преку бујните гради на Атина, како да му беше полесно да ги среди насобраните мисли.

Го разбуди миризбата на кафето, на топлите кроасани и симити кои Атина веќе ги беше поставила на трpezата. Руменилото на нејзиното лице ја изразуваше среќата што ја беше обзела претходната ноќ. И нејзиниот чекор како да беше пожив. Под неа, и душемето крцкаше. Така ѝ велеше и мајка ѝ Лазарица:

„Внимавај, ќерко. Кај вистинските невести, и душемето крцка кога чекорат“.

На командантот сонот му разбистри некои размисли кои сакаше повторно да ги сподели со Буркар, пред преземањето на некои нови акции со консултативниот совет на градот.

Забрзано чекореше крај Езерото, кон Командата, на средбата со Буркар, обземен со прашањето за крвната одмазда, сè уште присутна кај овој стар медитерански народ, за нејзината генеза, за последиците и за можностите за нејзиното отстранување. Размислуваше за комплексноста на овој феномен, вкоренет во судбината на Албанците од дамнини, кој ги држеше како заложници и ги чинеше немоќни да го направат вистинскиот чекор пред вратите на Европа.

На патот кон командата, го забележа Буркар кој му идеше во пресрет. Заеднички продолжија да чекорат крај Езерото. Прв се огласи командантот Мортје:

– Сè уште сум обземен од средбата со вас и со нашиот вчерашен разговор. Не можам да се ослободам од мислата за наклоноста на албан-

скиот народ кон жртвувањето, речиси во сите негови познати и непознати форми. Посебно ме обзеде долговечната крвна одмазда која е сè уште присутна на овие подрачја. Можеби тука се крие причината за трагизмот на овој народ и, ако е така, тогаш тука треба да ја насочиме нашата акција во оваа земја.

Буркар воопшто не беше изненаден што токму крвната одмазда го беше обзела командантот Мортје во неговите размисли. И тој добро знаеше, според своите истражувања и проучувања, дека крвната одмазда е изворот за многу несреќи на Албанците. Остави командантот да продолжи:

– Вие, капетане, ми рековте дека сте ги проучувале релјефот, географијата, геологијата, срцето на оваа земја, но, бездруго, сте навлегле и во менталниот релјеф на народот.

– Се разбира, команданте, и тие се поврзани и се во постојано меѓусебно влијание. И можеби тоа го отежнува разбирањето на овој народ.

– Секако, капетане, последица на судирот на географскиот и на менталниот релјеф е токму и големата изолација на Албанците со сите архаизирани облици на свеста, почнувајќи од времето на старите средновековни законици кои ги регулираат односите меѓу нив, па сè до денешни времиња, кога се стабилизира нивниот идентитет. Од ова произлегува дека крвната одмазда кај Албанците има сложена и посебна генеза.

– Како геолог, јас можам да ви потврдам дека албанската земја е релативно млада, небаре штотуку излезена од последните праствари мори-

ња. Меѓутоа, за историчарот и за етнологот, Албанија е земја населена со еден од најстарите народи на Европа. Претставува вистинско чудо како овој народ го задржал својот прастар јазик, како и своите обичаи меѓу кои и крвната одмазда.

– Но често, капетане, се тврди дека архаичноста на Албанците е и причината за нивниот „примитивизам и за варварството“.

– Тие тврдења не се точни, команданте! Албанците, осудени да живеат речиси во тотална изолација, успевале, мошне добро, да ги приспособат своите обичаи во тешката борба за опстанок. Не би се снашле подобро и други народи, во исти услови.

– Има тврдења дека причината за старите обичаи е и големата заостанатост. Се вели дека Албанија е дури пет века зад нас – инсистираше и понатаму командантот.

– Со тоа би можеле и да се согласиме, команданте. Но доволни се една до две генерации, со наша помош и поддршка, тоа да го надминат.

– Но, наспроти сè, како ја објаснувате, капетане, долговечноста на крвната одмазда и нејзиното задржување до денес, за волја на вистината, не само кај Албанците на овие простори, но кај нив најизразито.

– Со крвната одмазда, – прифати капетанот, – се настојува таа да се кристализира во чувство за одбрана на честа, и тоа по секоја цена и со секакви средства, вклучувајќи ја тука дури и смртта.

– Значи, според ова што го кажувате, капетане, одбраната на честа го принудува Албане-

цот, по секоја цена, да ја наплати загубената крв. Ако не го стори тоа, семејството ја губи честа! Останува дури и осудено на исчезнување.

– Така е, команданте. Ваков обичај беше познат и кај нашите Корзиканци. Но, веројатно, крвната одмазда кај Албанците е најдолговечна и влече корени уште од старите Илири а продолжува и кај нивните потомци.

– Мислам, капетане, дека историјата на Албанците, во голем дел, е и соочување и борба со крвната одмазда и со нејзините последици. Ветените на смртта, поради крвната одмазда, остануваат до крајот на животот во црните кули, со пушка в раце. Земјата околу нив опустува, патиштата замираат, нема движење. Животот како да престанува.

– Долга и долговечна е приказната за крвната одмазда, команданте мој. А и ќе биде. Таа е овековечена и во грчките трагедии. Ја имаше и меѓу племињата на средновековните феудални борби во Франција. Но и таму, како и во други медитерански земји, се означувале места и периоди кога запираа крвната одмазда. Се помирувале семејствата, племињата!

– А што е со Албанците? Се правеле ли обиди таа да се спречи, да дојде до нејзино запирање?

– Се разбира, команданте. Постоеле инструменти за да се смири и да се спречи крвната одмазда меѓу семејствата, племињата. Имало периоди кога таа прераснувала во мала војна меѓу албанските племиња. Првиот обид да се смири крвната одмазда бил дадениот збор, бесата.

– Кажете ми кое е вистинското значење на овој збор? Често го слушам, уште од моето доаѓање во оваа земја. Ми се чини дека му се дава најразлично значење.

– Тоа е многу тешко да се стори. Овој збор не постои ниту во нашиот ниту во другите јазици.

– А Албанците? Кажете ми капетане, како го толкуваат тие овој збор?

– Според нив, – започна да објаснува капетанот – бесата е дадениот збор кој со сигурност ќе се одржи, односно, тоа е збор на честа за, по секоја цена, да се исполни обврската што се презема.

– Вие, капетане, сте подолго време на територијата на Албанија. Бездруго, овој збор сте го почувствувале и во секојдневниот живот и во средбите со Албанците.

– Се разбира. Бесата, за Албанците, го има значењето на судбина. Има зборови во јазици на повеќе народи кои засекогаш остануваат непреводливи на други јазици. Така е и со зборот беса. Во него се крие и кодот на нивниот идентитет.

– Но, капетане, не ми одговоривте како ја доживеавте бесата во средбите и во вашите престои меѓу Албанците? Како дознававте за неа?

– Нам, на намерниците низ албанската Малесија, каде со векови беа вгнездени Албанците, бесата ни се прикажува низ нивното гостопримство. За нив, бесата беше религија на гостопримството.

Наидував често на луѓе кои беа во крвен судир. Само за да ми укажат чест како на нивен заеднички гостин, тие седнуваа заедно со мене

на софра. И тоа за мене беше беса. Друг пат ме придружуваа луѓе од едно до друго село знаејќи дека, кога ќе се вратат, можат и да бидат убиени од хасмата.

Ете, и тоа е беса!

Не знам колку ви е познато, команданте, но се прикажува дека и на српските војници, за време на нивното мачно повлекување низ Албанија, во 1915 г., ретко имало порта на која почукале а да не им се отворила.

– Гледам, гледам, капетане, дека ние двајца можеме уште многу долго да трагаме по корените на крвната одмазда кај Албанците. Но ние, сепак, мораме да се соочиме со неа и со нејзините последици во нашата зона во Поградец.

– Се разбира, команданте Мортје. Овде веќе се преземени првите чекори за искоренување на крвната одмазда.

Војната нè принуди да извршиме целосно разоружување на населението.

– Што најдовте? Какво оружје откривте? – нестрпливо го прекина командантот.

– Собравме цел арсенал оружје. Стари турски пушки малихерки, кубури, сабји и не малку австриско оружје.

– Верувам, капетане, дека со тоа би се намалиле можностите за убиства поради крвна одмазда.

– Резултатите се поволни. Но крвната одмазда, команданте, е подмолна. Како зла крв, таа е останата во луѓето и, одвреме навреме, зоврива. А за тоа, понекогаш, не мора да има голем повод. Дури и кражба на една коза или

обична навреда може да ја зоврие крвта. А и оружје ќе се најде, за не дај боже, па и за крвна одмазда.

– Па што друго да се стори, за да се справиме со неа? Воспоставивме управа, судови, жандармерија, отворивме училишта... Зар тоа не е доволно за да се искорени крвната одмазда?

– Во областа под наша управа меѓу многу семејства се прости крвта. Но овде има многу скарани семејства кои произлегуваат од исто семејно стебло. Тие минаа низ војни и низ делби. Низ земјата минаа разни војски со нивни кодоши. Сето тоа беше извор на постојани караници.

Чувствувајќи дека разговорот и размислувањата премногу се развлекоа, а крајната цел како да остана настрана, командантот Мортје отсечно го прекина капетанот Буркар и му рече:

– Ние, капетане, сепак, мораме да преземеме конкретни мерки и акции за целосно искоренување на крвната одмазда во нашата зона. Што би предложили вие?

Размислувајќи малку, капетанот Буркар одговори:

– Мислам дека би било корисно да се воведат суд на честа (*la cour d'honneur*) со мисија да ги помирува страните засегнати во крвната одмазда. Во случај на убиство на член на некое семејство, убиецот би бил казнуван со смртна казна. Во исто време, би се преземале и други мерки за да се спречи крвната одмазда.

– Идејата е добра, капетане. Таа би можела успешно да функционира и во другите окупирани зони.

– Тогаш, команданте, да започнеме со нејзиното остварување – задоволно заклучи капетанот Буркар.

На крајот, командантот Мортје, сакајќи да стави крај на и така долгата дискусија, истакна:

– Со укинувањето на крвната одмазда, ние ќе го упатиме овој народ кон поспокојна иднина. Со тоа, би се спасила младоста на оваа земја која, инаку, би останала далеку и заборавена од Европа...

По разделбата со капетанот Буркар, командантот Мортје како да беше уште позагрижен и позамислен поради купот проблеми кои претстоаа а кои требаше да се разрешат. Тоа воопшто не беше лесно. А и Големата војна сè уште траеше и покрај тоа што сите се надеваа дека нејзиниот крај е на повидок.

Но, за војниците, војната трае до последниот испукан куршум, до последниот одек на топовите, до мигот на седнувањето на маса на завојуваниите страни... Капетанот Мортје тоа добро го знаеше. Го очекуваше уште многу работа и уште многу битки, особено за Поградец...

XLI

Средбата а, подоцна, и пријателството со командантот Едуар Мортје беше мошне значаен дел од животот на Татко.

Поминаа неколку месеци откако тој успешно се вклучи во работата на француската администрација. Со време, дедовото учество на чело на консултативниот совет на месните претставници полека се маргинализираше. Тој, впрочем, тука беше само за да ја следи работата на својот син. Да го упатува во неа, да го храбри, да го поттикнува да успее, но и да го брани од туѓите, но често и од своите, на кои не им беше многу по волја Татковото напредување. А имаше и зошто да не им биде. И завист имаше, од секого и од секаде.

Татко беше млад, строен, умен и енергичен. Тоа му се гледаше по цврстите чекори, секое утро, додека соседите го гледаа од подотворените порти и прозорци, како чекори покрај Езерото, горд и достоинствен, кога се упатуваше на работа. На чудењето му немаше крај кога Татко почна да носи и една од дедовите паларии. Таа му даваше уште поотмен изглед, а го правеше и малку повозрасен. Си мислеа, што ли се случува со момчево, каде се залетало, каде сака да втаса? Пред време ли во Европа? За-

вист, ги обземаше мислите на многумина соседи и блиски во Поградец. Зависта го следеше секаде, каде и да се појавеше.

Татко го засакаа во француската команда. Го почитуваа, се восхитуваа на неговата педантност и на ревноста во работата. Го учеше, со нив, но и сам, францускиот јазик за кој веќе имаше солидни предзнаења. Овој јазик му се виде полесен, поприемлив од германскиот што започна да го учи за време на австроунгарското владеење во Поградец. Брзо откри како функционира француската администрација во зоната. На почетокот беше ангажиран како административен секретар, заедно со дедо, и како преведувач. Набргу беше именуван и за инспектор на училишната мрежа која се ширеше во целата територија каде што беа Французите.

Кога командантот Мортје дојде на чело на управата, со него, Татко веќе можеше да зборува на коректен француски јазик што го воодушеви Французот уште од првата средба. Тој со денови се подготвуваше за оваа средба. Посебно се советувааше и со својот татко. Неговите совети му беа секогаш драгоцен, а посебно овој пат...

Татко беше во убавите пламени години на младоста. Како најстар син во големото патријархално семејство, врз плеките му се насираше семејното бreme кое сè потешко му паѓаше на дедо, главата на семејството. Немаше ден а тој да не биде обземен од постојаната грижа за тоа каква иднина го чека неговиот син. Во векот во кој живееја изгреваше полнотата на татковиот живот, а заоѓаше дедовиот.

Векот започна со падот на Отоманското Царство, а следуваа балканските војни, втаса и се разгоре и Големата војна. Поградец ја имаше судбината да ги дочекува и да ги испраќа спротивставените војски. И еве, сега, кога се навестуваше крајот на војната, надежта се полагаше во спасителската мисија на францускиот командант Едуар Мортје.

Но тој беше туѓинец! Туѓинец, на чело на туѓа војска! А, сепак, тој беше човек кој влеваше надеж и верба оти еден ден ќе ги одбрани и ќе ги спаси од другите туѓинци. Надеж, само пушта надеж на Балканот.

Командантот Мортје имаше добиено позитивни информации од повеќе служби за Татковата работа во командата. И тој очкуваше со нетрпение да го запознае, да го открие, да му довери нов дел од одговорната работа на тој, како што му беа рекле, млад и умен човек.

Татко, штом влезе во кабинетот на командантот Мортје, забележа на работниот стол неколку книги на француски јазик. Успеа да ги прочита насловите на книгите и имињата на авторите. Меѓу другите, ја забележа книгата на Монтескје „*Духот на законите*“ (*L'Esprit des lois*). Потоа вниманието му го привлече „*Египетскиот законик*“ (*Le Code égyptien*) како и „*Францускиот граѓански законик*“ (*Code civil français*).

Командантот го забележа љубопитниот поглед на Татко кон книгите. Знаеше дека треба да му објасни на овој млад човек кој штотуку влезе во неговиот кабинет што значат тие книги за неговата идна работа. Но тоа, сепак, го одложи за подоцна.

По запознавањето и вообичаениот куртоа-
зен дел на разговорот, командантот Мортје пре-
мина на изложувањето на обврските што го
очекуваа Татко во неговата работа. Разликата
во годините не попречи меѓу Татко и коман-
дантот Мортје да се воспостави чувството не само
на заемно почитување туку и на блискост. Како
командантот да имаше пред себе син кого тре-
баше да го подучува и да го упатува во работата.

– Запознат сум со успесите кои се постиг-
нати во Поградец. За вас ми зборуваше и капе-
танот Лоалије. Ми зборуваше и за развојот и за
проширувањето на школството на територијата
на Поградец и, особено, за вашиот придонес во
отворањето на педесетина училишта. Убав успех!
Убав успех за толку млад човек!

– Ви благодарам, команданте, за вашите
убави зборови. Но, од сето тоа, не ќе имаше
ништо, ако ја немаше помошта и цврстата под-
дршка на француските офицери. А за тоа треба
ние да ви бидеме благодарни. Засекогаш.

– Низ вашиот град, како и пошироко, по-
минале многу војски. Со една цел. Да победат
други војски! Но што потоа? И ние заменивме
некои војски.

Но имавме и други цели! Вашата иднина!
А таа се гради со вас, младите, со вашето просве-
тување. Без тоа, нема напредок и излез од овој
мрак на Балканот, наметнат од честите војни. Тие
не оставија многу простор и време за насочу-
вање и кон други цели и кон некои други битки.

– Кои се тие други битки, команданте? За
какви други битки зборувате?

– Најголемите и најважните битки, млад човеку, се да се спаси човекот во овие предели, осуден од историјата.

– А како е тоа можно да се постигне на Балканот и, посебно, тука кај нас?

– Ќе се согласите дека, и покрај сите политички опструкции, таа борба појнеа успех во Република Корча. И не само тоа. Таму, како никаде на друго место, заживеа малата правна држава на Балканот. Но не беше лесно. А не ќе биде и помалку лесно во Поградец. Има големи пречки тоа да се оствари и тука, во Поградец. Но ние сме и војници. Не отстапуваме толку лесно од поставената цел. Ќе успееме, ќе успееме и во Поградец, како во Корча. Иднината ќе покаже дека сме имале право.

Татко со восхит го слушаше командантот. Размислуваше како достоино да се вклучи во разговорот. Ги бараше вистинските зборови. Собра храброст и рече:

– Мојот народ најмногу истрајува поттикнат од силата на внатрешниот инстинкт. Многупати запаѓа во хаос, во изолација. Останува со векови во планините. Трага по излез. Вие му го покажувате патот.

– Да, тоа е и нашата цел. Да го откриеме заеднички излезот низ воспоставувањето на институциите.

– Ние бевме предолго препуштени на фаталноста.

– Е па време е да ѝ се спротивставиме, млад човеку. Но, за тоа не постојат правила и рецепти. Така ми велеше пред некој ден и мојот пријател капетанот и истражувач Жак Буркар.

Татко го беше запознал капетанот Буркар. Но се изненади кога слушна од командантот дека бил истражувач.

– Капетанот Буркар е добар војник, но и уште подобар географ и геолог – продолжи командантот. – Навлегол длабоко во суштината на вашиот народ. Тој смета дека основна пречка за неговиот напредок е крвната одмазда. Што мислите вие за тоа?

– Колку што ми е познато, крвната одмазда е многу поприсутна на северот од земјата, отколку тука кај нас, на југ.

– Точно е тоа. Но малку или многу присутна, крвната одмазда е зло, со големи последици. Таа секогаш може да пламне и да се рашири, доколку не се донесат закони кои ќе имаат сила над обичаите. Тие закони треба да ги донесеме.

Командантот ги зеде в раце египетскиот и францускиот законик, како и книгата на Монтескје.

– Еве, за почеток, – рече командантот Мортје подавајќи му ги книгите на Татко – обидете се да ги прочитате и да проникнете во нив. Тука сме и ние да ви помогнеме.

Нестрплив, Татко почна да ја прелистува книгата на Монтескје „*Духови на законите*“. Забележувајќи го интересот на Татко за книгата, рече:

– Токму оваа книга ќе ви помогне да го разберете универзалниот дух на законите.

Монтескје, меѓу другото, вели дека „слободата е право да се прави сè што е дозволено со законите“.

– Убаво речено, – се надоврза Татко.

– Откако ќе навлезете во универзалниот дух на законите, египетскиот и францускиот законик ќе ви бидат од посебна корист.

Татко, во мигот, не можеше да разбере на што мисли командантот. Забележувајќи ја збунетоста на Татко, командантот продолжи:

– Вашиот народ со векови живее распнат помеѓу два света, источниот и западниот. Да се обидеме, во овие два закона, на тие два света, да го откриеме нивниот заднички дух. Само така вашиот народ ќе се спаси од заборавот и од осамата... Нè чека работа, млад човеку...

Татко си замина од кабинетот на командантот, а во мислите му се редеа неговите кажувања. Тој немаше чувство дека бил на средба со воено лице, во окупиран дел на својата земја. Тој човек беше дојден да му помогне на неговиот народ за да си ја разбере својата судбина. Чувствуваше дека, во тие мигови, го минува најзначајниот праг од својот живот. Го минуваше и прагот на својата земја кон другите.

Тие мигови како да пресудуваа и за неговата идна професија. Реши еден ден да стане судија, адвокат. Да суди, да брани. Да трага по правдата...

XLI

Сите, со нетрпение, го очекуваа татковото враќање од средбата со командантот Мортје. Го очекуваше дедо, за да види до кај втасале работите со војната. Го очекуваше баба за да види кај ќе ѝ втаса синот. Го очекуваа градските советници за да чујат што ги чека понатаму. Сите го очекуваа, како оваа средба да беше пресудна за семејството, за градот, за земјата...

Татко се доближуваше спокојно кон куќата крај Езерото, обземен од рој мисли, по разговорот со командантот. На порти го очекуваше неговата загрижена мајка. Секогаш беше така кога ќе останеше предолго во Командата. Тогаш излегуваше од куќата. Шеташе по градината. Имаше секакви изговори за излегување. Еднаш да го навади цвеќето, друг пат да го собере сувото лисје или да ја затвори портата. Кога од далечината ќе го забележеше сина си како забрзано ита кон дома, таа забрзано ќе се повлечеше на чардакот. Тоа беше знак и дедо да се смири. Синот се враќа...

Беше стар обичај, не се менуваше лесно. Редот беше прво маж со маж да се сретне. Првиот муабет тие да го направат. Баба, откако го виде сина си со книги, малку се потсмири.

Значи и со командантот добро ја ујдисал работата. Сигурно го чекаат подобри времиња.

Дедо беше љубопитен да дознае сè за разговорот. За книгите. Каков човек ли беше командантот. Како што го прикажуваа или...?

Командантот Мортје за многумина ги имаше клучевите на спасот на градот по завршувањето на Големата војна. Тој дојде во Поградец во многу тешки времиња. Левантинските кодоши беа погласни од кога било. Како да ја пееја, во заеднички хор, познатата песна: француските војски ќе си заминат!

Се ближеше крајот на војната и беше логично војските да си заминат. Но кодошите си ја водеа својата војна со населението. За нив немаше мир. Многумина од нив беа и преплатени од своите газди да шират паника. Стравот и неизвесноста се пластеа во душите на луѓето.

Дедо сакаше веднаш да помине на главното. Што мисли командантот за иднината на градот? Бездруго, за тоа зборувале! Погледот врз книгите во рацете на Татко го потсмири и тој му се обрати:

– Раскажувај, синко, раскажувај за маките наши. Што вели командантот за војната?

– Тој не ми зборуваше за војната!

– Умен човек! Кога војник не зборува за војната, тоа секогаш е добар знак.

– Но тој, татко, ми зборуваше за друга војна. За војната меѓу нас, самите!

Дедо малку се подзамисли. Претпостави на што мислел командантот. Не рече ништо. Го погледна благо синот. А тој стоеше пред него

цврст, преполн со енергија. Пламенот во срцето му искреше од очите.

– За каква војна меѓу нас, синко ? – се огласи дедо, макар што го претпоставуваше одговорот.

– За војната против крвната одмазда!

– Да ги видиме тие јунаци на тоа бојно поле.

Никој нејзе не ја победил, а најмалку туѓите војски.

– Но командантот решил да оди докрај, татко. Барем во територијата под негова управа.

– Севишниот нека му е на помош!

– Ама и ние, ако не му помогнеме, ни тој не ќе може да ни помогне. Тие ќе се борат со помош на закони и на судови. Ќе казнуваат, ќе помируваат. Во Корча, татко, успеаја. Зошто да не успеат и во Поградец?!

– Но кај нас, синко, е многу потешко да се совлада крвната одмазда и нејзините последици.

– Не разбираам, кај нас како помалку да ја има. Како и да е, Французите се решени да ја искоренат.

Дедо замислено продолжи:

– Можно е, синко, можно е. Но не заборавај, кај нас е насобрана многу хасма, од повеќе генерации.

Многу крв е запрена. Таа може повторно да протече. Да се вжешти, да пламне. А тогаш, никаков суд не ќе може да ја запре!

– Ќе се променат работите, Татко, ќе се променат на арно. Законите ќе ги победат обичаите.

– Не заборавај, синко, ние сме во војна. Војските доаѓаат и си одат. Си имаат свои цели. Свои интереси.

– Но француските војници, татко, не се како другите. Решиле да нè разберат. Правдина да ни донесат.

– Разбери, синко, нема закон кој, преку ноќ, ќе ја избрише хасмата. Таа овде истрајува со векови – и понатаму инсистираше дедо на неговото.

– Јас, татко, и никогаш не ја разбрав хасмата.

– И тешко се разбира. Се крие длабоко во душите на луѓето. Како пајак во пајажина и, ако некој се обиде да го истресе тој се раздвижува.

– Не, не разбирам!

– Хасмата се појавува меѓу две семејства, кога во едно од нив се случило убиство. Тогаш тие се во хасма, во отворен душманлак. Таа никогаш, конечно, не исчезнува. Со една крв, не се помирува друга. Постојано се бара нова. И така, до бескрај. Понекогаш хасмата исчезнува. Но може, одненадеж, да пламне. Да ја поттикне дури и зависта.

Татко внимателно го слушаше дедо и докрај, како спирала, ја следеше неговата мисла. Дедо половина век живеел со крвната одмазда, со хасмата. Но, никогаш не можеше да допре до вистинските причини за нејзината појава за да му ги стори блиски на својот син.

Беше време да го насочи разговорот во друг правец, кон иднината на својот син во француската управа, но и по нејзиниот крај. Како да сакаше да го заврши разговорот, дедо рече:

– Синко, Французите како да се решени да му судат на нашето старо обичајно право. Којзнае,

можеби и ќе успеат?! Но се зборува дека се пред заминување.

Татко не можеше ни да го потврди ни да го одрече!

Секогаш кога дедо започнуваше да размислува за иднината на својот најстар син кој, еден ден, ќе биде и глава на семејството, го обземаше тивка тага која лесно му се читаше на лицето. Тогаш замолчуваше. Земаше некако залет, во тишината, за да ги изрази своите „епски“ мисли.

Се пренесуваше, во тие мигови, во далечното минато на семејството за да најде пример на кој би се надоврзал неговиот син во потрага по излезот, на патот кон Запад или кон Исток.

Така беше и овој пат:

– Ти, синко, се роди уште во турско. На самиот почеток на векот. Пред тоа, овде идеа Фетиевци, од родот на твојата мајка. Тие беа кадии во Прилеп, Румелија. Беа познати во Империјата. Идеа лете овде, крај Езерото, во Поградец. Идеа со генерации. Велеа дека поубав ценем немало на земјата.

Твојот дедо, по мајка, беше сила од човек. Кадија над кадиите. Стаса и до валија. Керка си, твојата мајка, жена ми стана, пред да заминат за Стамбол.

Дедо ти, умен човек, во сè ми беше рамен. Само не во пијачката! Еднаш, по петтата, шестата чашка ракија, во шега, ми рече:

„Ама што народ бевте вие Арнаутите? Раја не станавте, ама ни господа... Ние заминуваме засекогаш. Нашето на Балканот, заврши. Вам, на Арнаутите, ќе ви биде најтешко“. Ќе го ја-

дете стапот за сите нас. Никој нема да ви простува и да ве двори како ние. Ќе дојде време и вие да заминете. Ама во голем зијан ќе бидете тогаш.

Татко го следеше дедо во кажувањето. Не очекуваше од него да избликнат спомените, длабоко скриени во него. Што ќе е ова сега? Што ли сака да каже? Која му е целта?

Дедо продолжи:

– Така зборуваше дедо ти. Е, само да знаеш уште што ми рече. Ќе ти кажам, ќе ти кажам. Морам да ти кажам:

„Но ти, зете, не си како сите Арнаути. Ти си башка Арнаут! Си го сакаш својот народ. Можеби затоа и те почитувам толку. Си остана гордо крај Езерово. Не стана ни Турчин, ни Османлија, ни Грк, ниту пак нешто друго. Си остана Арнаут. И никој друг на Балканот. А само ти знаеш колку е тешко тоа!

Сите се здружија и се кренаа против нас. Ние тешко ќе се вратиме во овие наши земји. Душата ни остана во овие клетки планини. Колку си подалеку од нив, толку е посилен немирот во тебе.

Велат дека си умен човек. Човек на свое место. Со сите си имаш мера. И со рисјани и со муслимани. Остана беј, добар си со сите. И не случајно ти ја дадов мојата најмлада ќерка за жена, мојата миленичка. Таа ќе ни биде секому едната половина од разделената судбина. Мостот помеѓу тие што заминуваат и тие што остануваат. Имам претчувство оти на Балканот се вести кијамет. Вистина е оти од судбината не се

бега, ама ако еден ден ти не стасаш, твоите синови можеби ќе стасаат до Стамбол. Лозата кадиска да ја продолжат...“

Слушајќи го дедо како зборува, Татко, за миг, во мислите се пренесе на својата одлука, по средбата со командантот Мортје, еден ден да му се посвети на правото. Го упати погледот врз египетскиот и врз францускиот законик коишто му ги даде командантот. И дедо и командантот, секој на свој начин, едниот преку своето кажување, другиот преку книгите, го упатуваа кон правото. Едниот кон источното, другиот кон западното. Едниот кон Стамбол, другиот кон Париз...

А на Татко му остануваше најтешкото: да реши каде да се упати... кој пат да одбере...?

Дедо почувствува дека Татко се оддалечува со мислите... Бара нешто во мислите... Пат ли бара?... Излез од нешто ли бара?...

Тој продолжи со своето кажување:

– И, ете, синко, така ми велеше твојот дедо по мајка, од силната рода Фетиевци. Сигурно и мајка ти за него многу ти зборувала. Храбра жена е тоа... Столб на семејството... Ве израсна тебе со брат ти и сестрите, овде крај Езерово... Ама со умот, сал Стамбол го нишани. И тебе таму те гледа, кадија да станеш.

Имај го ова на ум, сине. Јас никогаш нема да застамам на патот на твојата определба. Ниту пак ќе се мешам во твоите одлуки. Секој е со своја судбина. Само вистина е дека држава само со делии не бидува. Потребни се ум и ред. Чувство за правда. А гледаш ли синко колку сме ние заплеткан народ?!

– Гледам, татко, гледам. Има право командантот. Имаме ние повеќе прашања за решавање со нас самите одошто со другите...

Разговорот продолжи долго во ноќта. Беше означен и крајот на најдолгиот ден во Татковото службување во француската управа во Поградец...

XLIII

Командантот Едуар Мортје, само за една пролет. го промени ликот на градот. Му донесе леб, убавина и надеж. Градот стана бисер на брегот на Езерото. Но потешко успеваше да ги ослободи луѓето од некаква тежина, пластена со векови, длабоко во нив самите. Најчесто, таа тежина ја именуваа како своја судбина. Командантот Мортје сметаше дека суштината на неговата мисија е во тоа како да го разбере овој народ, а не да го покори, како да го одбрани, а не да го потчини.

Се ближеше крајот на Големата војна. Нај-после, се покрена Источната армија, во решавачкиот марш на победата, на чело со генералот Франш д'Епере. Тој го реализираше долгогодишниот сон на командантот Морис Сарај, а на командантот Мортје му остана во наследство малата победа кај Поградец. Но не беше лесно да се излезе на крај и со таа Мала битка, со која се мешаше и Големата војна.

Командантот Мортје им беше објавил војна на сите левантински кодоши, од секаков сој и ков, од сите нарачувачи на кодошпакот, кои не престануваа да се множат во Земјата на Езерата. Тие лесно влегуваа во спрега со заплашените жители на градот. Најчесто им ветуваа заштита

од новите окупатори. Не избираа средства за да ја шират својата кодошка мрежа. Често, за тоа користеа и подзаборавени семејни караници. И така, пајажината на кодошите, невидливо, но сигурно, се ширеше над градот. Големите пајаци го ширеа своето царство, заведуваа нови души.

Командантот Мортје беше свесен дека само со меч не ќе може да ја отстрани пајажината на кодошите. Тие вешто се криеја. Плетеа нови мрежи. Пајажините продираа и во душите на луѓето.

Сепак, командантот Мортје сметаше дека сите несреќи на овој народ, па и кодошлякот, идат од крвната одмазда, а посебно од хасмата. Веруваше дека судовите ќе си го сторат своето, заедно со советите за помирување на семејствата во крвна освета. Не можеше веднаш да утврди кој беше вистинскиот пат кон ослободување од крвната освета.

Низ свеста му поминува повеќе можни решенија особено оние кои се наметнаа во разговорот со научникот и војникот Жак Буркар. Се најде пред противречната енигма како да го разбере овој горд и осамен народ кој, според Буркар, ѝ припаѓаше *на една од најубавиите и благородниите раси на човештвото* а, од друга страна, народ кој ќе се најде на жртвеникот на самоуништувањето, особено низ феноменот на крвната одмазда.

Сакаше да ги разбере возвишувањата и падовите, величината и бедата, отпорот и трагизмот на Албанците, како еден од најстарите народи во Европа. Сакаше, меѓу овие противречни состојби да се постави картезијански за, конечно, да го разбере овој народ.

Се прашуваше како било можно Албанците успешно да им се спротивстават на моќни империи, во текот на векови, а сепак да останат заложници на клановскиот дух, на средновековните обичаи. Бараше, во мислите, излез од оваа противречност. Но беше свесен оти не беше време за големи размисли, туку требаше да се дејствува за да се спаси овој народ. Таква мисија си определи. Требаше да го следи нејзиниот пат. Подготви свој таинствен план како да се пресмета со хасмата, со тој латентен рецидив на крвната одмазда. Макар што земјата крај Езерото не беше типична за крвната одмазда како што беше северниот дел на земјата, последиците како да беа исти...

Стигна и утврдениот ден за пресметката со хасмата. Пред командата го чекаше региментот на сенегалските стрелци. Сите беа високи, стројни, со нарамени пушки. Готови за бој. Како да ја очекуваа само наредбата на командантот Мортје за да стапат во акција. Беа облечени во парадната униформа, а не беа во тек со планот на командантот. Појдоа во колона, со првите петли, крај Езерото во насока кон манастирот Свети Наум. Ранобудните граѓани се чудеа на ова непредвидено движење на војска. По овој пат никогаш не минувала ниту оваа а ниту други војски. Но војската си е војска, која и да било, па луѓето се затскриваа во нивните куќи. За секој случај, да не чуе злото. Но беа изненадени кога забележаа дека колоната не продолжува кон границата, туку свртува на патот, десно, упатувајќи се кон блиското село Зрваска. Од дале-

чина, на височинката, се гледаа белите селски куќи, а среде се извишуваше џамијата.

Колоната војници брзо се најде во просторот пред џамијата. Тие, со пушките во готовност, се построија околу џамијата. На малиот простор пред џамијата кој служеше и како мало место за собир на селаните, беа собрани угледни граѓани на Поградец и од блиските села. Беа повикани со специјално писмо за оваа средба со командантот Мортје. Но во писмата не беше наведена причината за повикот. Поканетите претпоставуваа дека се работи за свеченост па некои се облекле во свечени руви, а некои и во народни носии, во традиционалната фустанела, со нарамени фишеклии и кубури, како да се повикани во војна. Да се види кои се јунаци и на кои може да смета командантот. Мислеле и најумните, ама никако да доумат чуму им се на Сенегалците пушките на готовност?! Само тие им ги расипувале есапите во мислите...

Командантот Мортје, сам, без ниту еден од своите помошници, запре на височинката пред џамијата. Сенегалските стрелци се доближија уште за неколку чекори. Го стеснија обрачот. Присутните бегови, застанати во првиот ред, се фатија за кубурите. Сенегалските стрелци ги релетираа пушките, готови да стрелаат. Силен страв ги обзеде сите. И јунаците и страшливците. А, впрочем, многу јунаци и немаше.

Беговите ги симнаа рацете од кубурите. Сите погледи беа упатени кон командантот. Очекуваа тој да пресуди. А тој беше облечен во својата свечена, сина мајорска униформа, со

жолтите еполети и со наредените ордени на градите. Сите како да беа останати без здив, пред да ги слушнат зборовите на командантот:

– Почитувани граѓани. Бездруго се прашувате зошто се собравме пред џамијата, недалеку од манастирот Свети Наум, во овој божји простор, со моите сенегалски стрелци.

Се слушнаа разни извици. Не можеше да се разбере нивната содржина. Најгласен беше бегот во фустанела и со пушката малихерка:

– Сигурно сме повикани за арно!

– Зависи од вас дали ќе биде за арно! – одговори командантот.

Се слушаа и други извици. Некои вознемирени, други потсмирени. Бегот во фустанела му дофрли на бегот крај себе кој носеше кубура на појасот:

– Командантот, сигурно, медали ќе дели, како што тоа го правеле и другпат неговите претходници и на ова место. Кога делат медали, секогаш идат во свечени униформи!

– А чуму му се тогаш овие Сенегалци, со натокмиве пушки кон нас.

– Ех, само Алах го знае тоа! – рече бегот во фустанела.

Откако се смири џагорот на луѓето и се почувствува уште посилено исчекување, командантот, опфаќајќи ги сите со погледот, со смирен глас продолжи:

– Ве собрав, не случајно, пред ова место за и Бог да ни биде сведок. Ве собрав не да ве судам колку за да ве предупредам сите вас на едно мало зло кое може да стане и големо и

преку кое јас, како командант на оваа зона, не можам да поминам.

Повторно се слушна цагор. Неизвесноста кулминираше.

– Ова не ќе да е на арно, – тивко изусти најстариот бег, а раката несвесно му се најде на кубурата.

Командантот Мортје продолжи да ја одржува неизвесноста. Најпосле, од својата воена чанта која секогаш ја носеше со себе, извлече еден поголем, дебел плик. Очите на сите присутни беа вперени кон пликот. Командантот го отвори и од него извлече два листа. Потем гласно прозва:

– Бегот Ј. К., дали е тука?

Прозваниот бег кој пред малку велеше дека се повикани за арно, рече како во шега:

– Тука сум, тука, целиот сум тука!

Бегот, колку што можеше во тој миг да се сети, никому не му беше помислил лошо, а не дај боже тоа и да го беше сторил! Сигурно е дека го повикале за добро. Ама си помисли во мигот, и некое посебно добро за истакнување не сторил. Бил некогаш во хасма со свои и со далечни, ама хасмата мирувала. Па, на крајот од краиштата, и нема од што да се плаши. Ако нема одликување, барем ќе има некаква пофалба.

Командантот Мортје го зеде вториот лист и повика:

– А Д. К., тука ли е?

– Тука сум, команданте, тука! – се огласи прозваниот.

– Тогаш, обајцата излезете два чекори напред!

Прозваните, зачудено се погледнаа меѓу себе, и направија два чекора напред. Командантот, откако добро ги одмери, гледајќи го час едниот час другиот в очи, им рече:

– Вие сте блиски, рода сте. Носите исто презиме.

– Да, така е. Деца од два брака сме.

– Многу сте блиски, – коментира командантот. – Сигурно меѓу себе имате добри односи.

– Се разбира, команданте. Родот си е род. Крвта вода не бидува – рече Д. К.

– Зар можете во тоа да се сомневате? – дополни Ј. К.

– Не, не! Само прашувам да не имате некое наследено семејно несогласување?! Не знам и не сакам да се мешам во вашите семејни односи. Само прашувам. Ние овде, впрочем, сме во војна.

– Што ви паѓа на ум, команданте? Нашите семејни односи се свети! – речиси истовремено реагираа двајцата бегови роднини.

Командантот Мортје погледна во ливчињата и, пред да продолжи со читањето, рече:

– Господине Ј. К., вашиот прв братучед Д. К. ни пишува дека вие нè кодошите кај Бугарите. Еве, ќе ви прочитам што пишува во неговото писмо.

Братучедите избекумено се погледнаа еден со друг. Се фатија за кубурите. Стрелечкиот вод на сенегалските стрелци испука куршуми во воздух, како знак на предупредување.

Командантот продолжи да зборува:

– Смирете се, смирете се! И вие Ј. К. не сте без вина. Ни пишуваате дека вашиот братучед Д. К., нè кодоши кај Србите!

– Не е вистина, не е вистина! – се обидуваа братучедите да се извлечат.

Цагорот стануваше сè посилен.

Најстариот бег, резигнирано дофрли:

– Срамота! Арам да ви е мајчиното млеко!

Брат брата кодоши! Кај се чуло видело?!

– Срамота! Невидено! – извикаа уште неколкумина.

Командантот Мортје, вадејќи нов лист од пликот, продолжи:

– Тишина, ве молам! Сите вие што сте овде повикани, сте испраќале пусулчиња. Сите сте кодошеле.

Завладеа молк.

Никој ништо не дофрлаше.

Командантот Мортје продолжи да ги прозива авторите на другите записки.

Се открија незамисливи работи. Блиски, соседи, пријатели, сите меѓу себе се кодошеле. На многумина им беше пекол во душите. Пелин во устите. Секој си го чекаше редот да си го чуе името.

Командантот Мортје ја беше отворил големата Пандорина кутија на градот во која, со векови се пластеле многу омраза, завист, нетрпеливост...

Откако секому ќе му се прочиташе содржината на листот, тој остануваше прикован за местото. Се чувствувааше осуден и презрен. Немаше сили да се противи, а уште помалку да се

спротивстави. Брзо се загуби и лажната солидарност која, дотогаш се покажуваше со изливи на пресилна љубезност, на срдечност. Маските беа паднати. Толпата луѓе беше понижена, умртвена...

Командантот Мортје ја зачува ладнокрвноста. Тој ја насети психозата во која се најдоа луѓето. Веруваше, силно веруваше дека, по ова, ќе следи катарза, ослободување од големото зло. Но никој не ги знаеше ниту можеше да ги претпостави вистинските намери на командантот. Имаше семожни претпоставки. Некои се сеќаваа на слични случаи на кодошење кои беа казнувани, од француската војска, дури и со смртна казна. Свеж беше примерот на јунакот Темистокле Грмењи кој, поради лажна достава, воен француски суд го осуди на смрт. А други беа пратени на доживотна робија дури и во злогласните зандани на прекуокеанската француска колонија Гвајана.

Сенегалските стрелци, со пушките на готовност, ја очекуваа разврската. Сите се прашуваа што ќе преземе командантот! А нему, во овие мигови, ни малку не му беше лесно. Тој беше свесен дека се најде во една од најтешките, можеби пресудни битки во Малата војна, наспроти онаа Големата. Беше свесен дека не беше лесно таа да се добие. Но тој појде на сè или ништо. Малата битка не се добиваше со пукање на пушки и топови. Ова беше пукање во душите. За командантот Мортје беше пресудно погодокот да заврши во целта. Во спротивно, можеше да настапи големо незапирливо крвавење...

Командантот Мортје им нареди на сенегалските стрелци да ги спуштат пушките. Меѓу присутните настана видливо олеснување. Но, сепак, никој не се осмелуваше да каже ниту збор, вклучувајќи ги и најхрабрите.

Командантот Мортје ги врати сите листови, сосе пликот, во ташната. Сите нестрпливо ги очекуваа неговите зборови. Тој не чекаше многу и се огласи:

– Сега сите добивте одговор на дописките што ми ги испраќавте тајно. Си одговоривте едни на други.

Ве повикувам, од денес, да престанете да се кодошите едни со други. Во спротивно, а и доколку добијам нови дописки, овие сенегалски стрелци ќе ве сторат прав и пепел. Овој пат нека ви биде простено на сите...

Луѓето и натаму стоеја како скаменети на своите места. Никој не се осмелуваше да го стори првиот чекор.

Сенегалските војници започнаа да се повлекуваат по патот кој водеше кон Езерото, а командантот остана уште неколку мига на истото место. Сите погледи беа упатени кон него. Луѓето не сакаа да се погледнат в очи едни со други.

Командантот, на крајот, им порача:

– Уште нешто би сакал да ви порачам, на заминување. Ќе останете засекогаш осамени и проколнати на оваа земја, далеку од Европа, доколку конечно, во вас и околу вас, не ја победите хасмата.

Така рече командантот Мортје и замина.

Заминуваше како од најтешкото боиште во Големата војна. Не беше сигурен во неговиот исход. Не беше сигурен ни дали го беше направил пресудниот чекор. Сакаше да ги разбере и да ги спаси овие луѓе со тоа што, соочувајќи ги со реалноста, тие ќе го допрат сопственото дно за полесно да го најдат излезот од дното на балканското проклетство...

XLIV

Во Европа, ретко кој можеше да поверува дека крајот на Големата војна ќе го означи и крајот на неколкувековните империи: Отоманската, Руската и Австроунгарската. Крајот на Првата светска војна го означи и почетокот на најголемата борба за граници, во историјата на Европа. За многу народи кои живееле во пространите империи, границите биле дотогаш непознат феномен. На Балканот, векот на границите ќе се доживее најтрагично. Луѓето се плашеле од тие клети, видливи и невидливи делбени линии, каде најчесто демнела смртта.

Во земјата крај Езерото посебно, во граничниот јазол, каков што беше Поградец, стравот од новите граници беше посилен од каде било. За релативно малку време, командантот на зоната Едуар Мортје им покажа на овдешните жители дека постои и еден друг поправеден, поубав и посрекен живот.

И сега, со крајот на Големата војна, во очекувањето на одлуките на Мировната конференција во Париз, која беше закажана за почетокот на јануари 1919 година, а заминувањето на француските војски беше блиска реалност, остануваше надежта дека француските офицери докрај ќе ги бранат нивните интереси. Во Поградец,

посебно беа големи надежите, насочени кон командантот Мортје. Во него, многумина гледаа и спасител во постојните граници, но и во границите кои се навестуваа.

Командантот Реинар Леспинас, во Корча, како и командантот Едуар Мортје, во Поградец, продолжувајќи го албанофилството на генералите Морис Сарај и Анри Декуан, според тврдењето на многу историчари, не беа во тек со тајниот договор на сојузниците Англија, Франција и Русија, потпишан со Италија, на 28 април 1915 година, за повоената делба на Албанија. Тие беа распнати во своите одлуки помеѓу императивите на Ке д'орсе и сопствениот однос кон лојалното слободољубиво месно население. Врз основа на точките 5 и 7, од тајниот договор, средна Албанија требаше да биде зона под влијание на Албанија, како муслиманска држава, а додека другите територии им беа „ветени“ на Грција и на Србија. Во очекувањето на одлуките на Мирвната конференција во Версај, француските војски се повлекоа од средна Албанија, но не и од Корча и Поградец.

Командантот Мортје, пред своите офицери во Поградец зборуваше дека, ако во 1916 и во 1917 година, заземањето на Корча и на Поградец, на почетокот, беше условено од воено-стратегиски цели, сега, нивното останување Ке д'орсе го правдаше со политички причини.

И така француските команданти Леспинас и Мортје, сè уште имаа отворен маневарски простор да го задржат своето „албанофилство“, кое му даваше какви-такви надежи на обеспа-

теното месно население во очекувањето на конечниот версајски вердикт. Тие беа сведоци на инерцијата на Големата војна, како нова сила во борбата за нови граници, на која не можеа да ѝ се препуштат, верувајќи сè уште во идеалите на својата Мала војна.

Крајот на Големата војна, наместо да им донесе мир и надеж на Албанците дека ќе станат дел од нова Европа кон која, во текот на четири години, ги насочуваа туѓите војски, на жителите на Корча и Поградец, тој им носеше страв и неизвесност. Во текот на изминатите години, со европските војски, Албанците се здобија со нова култура на живеење, на управување и на политичко осознавање. Но, сега, постоеше реална опасност новите граници да ги вратат во стариот балкански вилает на омразата, на реваншизмот, меѓу етничките и меѓу верските антагонизми.

Проалбанските француски офицери, и тие под силен притисок на париската централа, ја одржуваа последната надеж на жителите на крајезерската земја дека таа, повторно, ќе стане дел од изгубената татковина, Албанија. На овие надежи ќе се надоврзат и сонародниците од прекуокеанската дијаспора, на чело со архиепископот Фан Ноли, дојден во Соединетите Американски Држави во 1907 година. Тој ќе го основа друштвото *Беса* кое, подоцна, ќе прерасне во сеалбанско друштво *Ваџра*.

Во 1917 година, претседателот на САД Вудроу Вилсон ќе ја вклучи земјата, со два милиона војници, во Големата војна. Тој беше храбар

интелектуалец, професор по меѓународно право, кој трагаше по нов меѓународен поредок и по визија на европската иднина. Понесен од овие идеали, тој, на Конгресот на САД, ќе му предложи план за уредување на меѓународните односи, врз основа на почитување на четири принципи: слобода, еднаквост, безбедност и учество. И не случајно, во потрагата по европската визија, неговото внимание ќе биде насочено кон балканскиот дел на Европа. Според претседателот Вилсон, војната во која ќе влезат САД, всушност, започна уште за време на Првата балканска војна, 1912–1913 година, и со истрелите на Гаврило Принцип, во Сараево, на 28 јуни 1914 година.

Претходно, претседателот Вилсон, кон крајот на Големата војна, во јули 1918 година, во Вашингтон, свика Конференција на окупираните народи. Албанците, на оваа Конференција ги застапуваше архиепископот Фан Ноли, како претседател на албанската дијаспора обединета преку *Ваџра*. Тој, на 28 јули 1918 година, со претставниците на другите земји на Конференцијата, ќе се најде во претседателската јахта „Мајфлауер“, на пат кон Маунт Вернон, во посета на гробот на Џорџ Вашингтон.

Претседателот Вилсон, таму, ќе го одржи својот познат говор, во врска со своите четиринаесет точки за правото на народите на самоопределување, подоцна усвоени на Мировната конференција во Версај.

Истиот ден, претседателот Вилсон ќе се сретне и со архиепископот Фан Ноли. Миговите на човековата величина не се однапред пропи-

шани и познати. Тие се откриваат во моќта дру-
гиот да ги прифати и да ги разбере како заед-
ничка човекова порака. Фан Ноли, поетот и пре-
ведувачот на Шекспир и на Сервантесовиот *Дон
Кихот*, немаше за цел да го шармира претседа-
телот на САД со своето чудесно знаење на
англискиот јазик и со својата голема култура,
туку да му ја предочи „донкихотовската“ судби-
на на својот албански народ, на Балканот, кој
беше во потрага по рамнотежата на својот иден-
титет трагајќи по хармонијата на разликите.

Фан Ноли му нагласуваше на претседате-
лот Вилсон дека тој е православен архиепископ,
а неговиот сонародник Фаик Коница муслима-
нин кој работеше, рамо до рамо со него во САД.
Тие, заедно, со големиот поет од Скадар, като-
ликот Ѓерѓ Фишта, се бореа за одбрана на на-
ционалниот идентитет, за одбрана на својата по-
робена и распарчена земја. Се бореа за враќање
на нејзината независност прогласена уште во
1913 година, на Мировната конференција во
Лондон.

Необичната појава на собирот на архиепи-
скопот Фан Ноли кој, со својот изглед на испос-
ник, ја криеше во своето битие вистината на
еден народ со загрошена иднина, не само што
лично го фасцинира американскиот претседател
туку му предочи и автентични сознанија за него-
вите тези за правото на самоопределување на
поборените народите во Големата војна. На кра-
јот од разговорот, претседателот Вилсон искрено
му вети на архиепископот Фан Ноли:

„На Мировната конференција во Париз, јас ќе го употреbam мојот единствен глас за доброто на Албанија.“

Веста за средбата на претседателот Вилсон со Фан Ноли се рашири меѓу Албанците во светот. Оттогаш, на американскиот претседател, не престануваа да му се упатуваат телеграми и апели од сите страни на светот, а посебно од поробената Албанија.

На 14 декември 1918 година, идниот нобеловец за мир, претседателот Вилсон, замина за Европа. Беше пречекан со сите високи почести, како еден од спасителите на Европа. На 14 февруари 1919 година, тој ја предложи Проект-повелбата на Лигата на народите. Настојуваше да ја разбере Европа, излезена од урнатините на војната. Набргу се соочи со многу покомплексната и покомплицирана европска и особено со балканската реалност, отколку што ја претпоставуваше самиот, кога сакаше да ја нормира во своите тези за новиот меѓународен поредок.

Претседателот Вилсон не го заборава ветувањето што му го даде на архиепископот Фан Ноли, на гробот на Џорџ Вашингтон. Но тој мораше, пред тоа, да мине низ версајскиот лавиринт на европските дипломатии кои водеа и друга голема војна на влијанија. Во Версај, како во Пандорина кутија, беа собрани сите зли духови на Европа и сега сите сакаа да се ослободат од нив, за да останат со светол и со чист образ пред историјата. На претседателот Вилсон не му требаше многу време во Версај за да ги забележи, преку сувите реторични тиради и

дипломатски софизми, напорите да се зачува стариот хегемонски дух на големите нации и напорите на малите земји да ја зачуваат својата независност и да се спасат од нови делби и граници. Меѓу овие земји, како посебен случај и како парадигма му се наложи и Албанија. За време на Големата војна, таа беше распарчена помеѓу двете завојувани страни. Албанија не стигна да биде ниту на страна на силите на сојузниците ниту пак на страна на Централните сили, а стана жртва на обете.

Претседателот Вилсон настојуваше да ги разбере причините за историската неправда што ѝ се нанесуваше на Албанија на Мировната конференција, сеќавајќи се на зборовите и на аргументите на архиепископот Фан Ноли. Разбра колку бил тој прав. Но, пред да се официјализира неговиот став и да го даде ветениот глас за Албанија, за да добие нови автентични сведоштва во тие критични мигови, кога требаше да се спасува нејзината независност, тој реши во Албанија да испрати свој личен пратеник, но со мандат на Мировната конференција. Изборот падна на Џозеф Хавен, во тој период конзул на САД во Торино. Тој требаше, според барањето на Мировната конференција, да ја тестира подготвеноста на Албанците да ја зачуваат својата независност и државата.

Мисијата на конзулот Џозеф Хавен во Албанија, во извесна смисла, беше прикриена со тајност. За неа никој однапред не знаеше, а посебно дека била по барање на самиот американски претседател Вилсон. Резултатот од ми-

сијата беше пресуден, за ветениот глас на Фан Ноли.

Судбината сакаше, на овој глас пресудно влијание да извршат и проалбанските француски команданти Леспинас и Мортје, при нивните средби и разговори со конзулот Хавен, во Корча и во Поградец. Албанофилството на француските офицери, кое ги заобиколи Ке д'орсе, по друг пат стигна во Версај, преку извештајот на дипломатот Џозеф Хавен, пред претседателот Вилсон да ја крене својата рака и да гласа во прилог на независноста на Албанија...

XLV

И така, во првите денови на март 1919 година, кога се навестуваше новата пролет на Албанија, во Валона пристигна конзулот Џозеф Хавен, пречекан од Тефик Мборја, генерален секретар на тогашната привремена албанска влада на Драч, формирана со италијанска помош и речиси под нејзин протекторат. Оваа влада имаше испратено и свои претставници на Ми-ровната конференција во Париз. Еден од нив беше и Луиг Бумчи, од Лежа, кој тогаш, заедно со Митхат Фрашери, отпатуваа во Рим за да го замолат папата Бенедикт XV да им овозможи, во Версај, во името на Албанија средби со амбасадорите на Велика Британија и на САД. Имаше и други странични обиди на албанските власти да допрат до големите европски сили, но тие не водеа кон вистинската цел како што можеше да води мисијата на Џозеф Хавен.

Тефик Мборја кој порано, како амбасадор, ја застапувал својата земја во Италија, беше задоволен од значајната мисија што му беше доверена да го придружува својот стар пријател од дипломатските денови во својата земја, во ова пресудно време за Албанија.

Постојат различни верзии за мисијата на Џозеф Хавен, за нејзината директна поврзаност

со претседателот Вилсон, но ретко кој ја доведуваше и во врска со архиепископот Фан Ноли. Мисијата, како што беше познато, и официјално се одвиваше под мандатот на Мироната конференција во Париз. Левантинските кодоши, макар разретчени кон крајот на Големата војна, ширеа семожни гласови за мисијата на Џозеф Хавен...

Патувањето на Хавен во Албанија започна да се одвива како необичен, мистериозен чин, но со далекосежни последици за иднината на Албанија. И речиси сите сојузници, Италија посебно, беа во тек со престојот на конзулот Хавен во Албанија, како специјален претставник на Париската конференција, но никој не можеше да ја претпостави поврзаноста на неговата мисија со плановите на претседателот Вилсон.

Командантот на италијанската војска во Валона, генералот Пијачентини, сакаше да се наложи како неприкосновен домаќин на дипломатот Хавен и побара гостинот да се смести во неговата резиденција, но тој категорично одби.

Генералот, виде-невиде, се повлече, а конзулот се смести во куќата на Казим Кокоши а потоа и во домот на познатиот албански поет Али Аслани.

Конзулот Хавен го плени чудесната убавина на Валона во расцутената пролет, но беше вчудоневиден и од големата заостанатост на овој древен град на Медитеранот. Амбасадорот Мборја имаше што да му кажува за овој град, повеќе значаен симбол за медитеранската и за албанската историја. Му говореше за градот во

античкиот период, кога беше познат под името Аулон. Му ја покажа и тврдината којашто ја изгради султанот Сулејман со каменот од Аулон, крај морето. Се претпоставуваше дека градбата на тврдината била дело на славниот архитект, од албанско потекло, Синан. Му говореше и за епохата кога Валона беше заземена од Али-паша Тепелена. Но, конзулот Хавен се интересираше и за новата историја на градот. Валона беше првиот главен град на независна Албанија. Овде, на 28 ноември 1912 година, Националното собрание ја прогласи независноста на Албанија и ја основа првата влада на чело со Исмаил Ќемали. Во декември 1914 година, овој слободарски град ќе биде окупиран од италијанските војски. Конзулот Хавен, на вториот ден од престојот во Валона, се состана со градските првенци. Тие го уверуваа американскиот дипломат дека, доколку Италијанците не се повлечат мирно од Валона, тогаш, тоа ќе мора да го сторат со сила. Го уверуваа конзулот Хавен дека Валона беше главата на обезглавената Албанија. Во овој град беа поставени темелите на независноста на земјата. Градот го освојуваа императори и султани, но никој не го покори засекогаш. Овде, конзулот Хавен ги запиша првите страници од својот дневник.

Од Валона, конзулот Хавен патот го водеше кон Тепелена. Никогаш во животот не беше видел толку многу развеани албански и американски знамиња, на толку мал простор. Во градот беа видливи урнатините на славното минато. Тука беше роден и Али-паша Тепелена.

Тука беа и остатоците на неговите сараи. Во Тепелена престојувал и Бајрон кој ја спомнува Албанија во својата поема *Чајлд Харолд*. Амбасадорот Мборја кажуваше дека бројноста на населението на собирот, дојдено од сите страни на земјата, се должи на славното минато на овој град. Феудалниот владетел, Али-паша Тепелена овде создале своја мала, автономна албанска држава во рамките на Отоманската империја.

Следната етапа од патувањето беше градот на крајниот југ на Албанија, Ѓирокастро. И таму, величествен пречек на конзулот. Тој знаеше дека овој град беше во најкритичната зона во регионот каде што се судираа грчките со италијанските интереси а обата, со албанските. Конзулот внимателно ги следеше настаните. Првин се најде во градската куќа каде што првенците на градот го известија дека речиси сиот народ, од Ѓирокастро и од опкружувањето, дојден е да го поздравува и да му ги упати своите пораки. Пристигна и специјална делегација на албанската дијаспора од Америка. Го поздравува на англиски јазик. Како да се одлучуваше судбината на Албанија. Конзулот Хавен беше внимателен кон сите делегации. Сакаше да ги слушне сите мислења. Ги прими и претставниците на прогрчкото население, во чиј состав беа Ламо Карецо и Ефтим Цако, која го убедуваше во апсолутното право на Грција врз Ѓирокастро. Не изостана и „мала војна“ помеѓу оваа и другите делегации што, за малку, не заврши и со жртви, пред очите на американскиот дипломат. Имаше што да запише

конзулот во својот дневник во поглавјето за Ѓирокастро.

Потоа патот го водеше конзулот кон градовите Прмет, Колоња и Лесковик. Насекаде собраните граѓани го повторуваа плебисцитарното барање, Америка да ја поддржи независноста на Албанија.

Претстоеше најзначајната етапа од патот на конзулот низ Албанија, посетата на Корча и на Поградец, градови кои сè уште беа под француска окупација. Конзулот Хавен пристигна во Корча на денот кога беше објавен повик до сите албански рисјани да демонстрираат за присоединување на градот кон Албанија. Во градот сè уште беше присутен намалениот ешалон на француската војска, под команда на генералот Рејнар Леспинас.

Конзулот Хавен, во Корча, се смести во куќата на американскиот мисионер Кенеди. Тој му ги изнесе првите информации за состојбите во градот, за последните денови на малата албанско-француска Република Корча. Конзулот Хавен ја сметаше за особено значајна средбата со командантот Рејнар Леспинас.

Република Корча, макар краткотрајна и со речиси замрени функции, по грчките интервенции, како нов сојузник во Антантата, стана и симбол за моќта на Албанците. Со успешното справување во микроевропските институции, воспоставени во заедништво со француските офицери и војници, тие се покажаа моќни да владеат и со својата независна држава за која се очекуваше да биде потврдена на Мировната

конференција во Париз. Се очекуваше, токму во Корча, конзулот Хавен да се здобие со клучните сознанија за својот извештај којшто го очекуваше претседателот на САД Вилсон, пред епилогот на париската конференција.

А конзулот Хавен требаше да се сретне можеби со клучната личност на својот извештај, со командантот Леспинас...

XLVI

Генералот Рејнар Леспинас беше задолжен за окупационите француски сили во Корча, но, во исто време, беше и командант на зоната на албанските граници којашто кај народот ја викаше Земјата на Езерата.

Според генералот Најрал де Бургон, командант на француските трупи во Македонија, Рејнар Леспинас важеше за личност со длабоки познавања за Земјата на Езерата, но и за човек со такт, со мера и со постојана грижа за одржување позитивна неутралност меѓу населението со различна верска припадност во оваа зона. Тој не покажуваше никаква арбитрарност во донесувањето на одлуките. Командантот Леспинас, во времето кога се очекуваше заминувањето на француските трупи, важеше за последен објективен авторитет за Ке д'орсе, за Министерството за војната, како и за последните француски војници во Албанија. Но „проблем“ за противниците претставуваше токму неговата објективност која, всушност, не можеше безусловно да ѝ служи и на грчката завојувачка кауза.

Конзулот Хавен, со генералот Леспинас, имаше средба *tête à tête*, во француската команда. Имаа отворен и срдечен разговор, како претставници на две победнички сојузнички војски

кои беа повикани да одлучат и за мирот во окупираната албанска територија. Конзулот Хавен имаше повеќе информации за овој француски командант, како од американски така и од албански извори. Неговата храброст во донесувањето на одлуките и чувството за праведност беа пресудни да не се избрза со одлуките, било со тајните (од договорот од 1915 година) било со очекуваните одлуки (од Мировната конференција во Париз).

Дипломатот Хавен беше свесен дека му претстојува да ги запише пресудните, клучни страници во својот извештај. Тој имаше и информации за наводното *албанофилство* на француските офицери во Корча и во Поградец, но сега имаше можност да ги слушне и нивните аргументи.

– Не е лесно, почитуван господине Хавен со нашата западна култура, особено кога сме со оружје и сè уште во војна, да арбитраме која граница треба да ги дели Албанците и Грците, можеби најстарите народи на Балканот! – го започна разговорот командантот Леспинас.

Конзулот Хавен беше изненаден од францускиот висок офицер кој веднаш мина на „главното“, по краткиот куртоазен дел од разговорот. Во моментот, конзулот ништо не рече, веројатно изненаден од директниот настап на Французинот.

Командантот Леспинас, искористувајќи го молчењето на конзулот Хавен, продолжи:

– Постојат претпоставки дека овие народи потекнуваат од ист корен и дека не престанале,

во историјата, постојано да се мешаат, но секој останувајќи верен на својот прастар јазик. Големи мешања се вршени во долгите периоди на Отоманската и на Византиската империја.

– Веројатно, – се вмеша конзулот, – големо влијание во делбата извршила и религијата.

– Верските антагонизми, без придружната лаицизација во сите сфери, можеби ќе бидат пресудни во приматот, во доминацијата на конфесионалноста во владеењето, но и во односите помеѓу Албанците и Грците.

И не само меѓу нив.

Ни балканското православие ни муслиманството нема лесно да се ослободат од спрегите на власта, но и на национализмот.

– Имате право, команданте Леспинас! Балканот уште многу ќе страда поради отсуството на лаицизациите.

Но да го оставиме настрана далечното минато. Да не зборуваме за иднината. Прашање е сегашноста. Што да се прави со оваа земја?

– Вие многу добро знаете, конзуле, дека ние сме подолго со овој народ. Макар и во воено време, овие луѓе привикнаа на нашата култура, на нашето право, на нашите институции.

А ние сме принудени, со нашето заминување, овој народ да го оградиме со силни граници. Да остане како во кафез, без можноста да владее со себе и со својата иднина. Би презеле ризичен потег за кој нема да ни прости историјата, доколку ги оставиме во старите караници за границите.

Конзулот Хавен внимателно го слушаше командантот Леспинас. Чувствуваше дека тој е мошне блиску до суштината на неговата мисија: што со албанскиот народ?

Да се затвори во своите граници, па потем да се препушти на процесите на принудната асимилација, односно да се „притисне“ во муслиманскиот дел, во средна Албанија, под протекторат на Италија, како што предвидуваше тајната спогодба на сојузниците, или да му се даде историската шанса да ја задржи својата независност!

– Ние, француските офицери и војници, – продолжи Леспинас, – добивавме и сè уште добиваме информации од нашите служби во Париз кои се под притисок на овдешните пропаганди, како и од левантинските кодоши, дека овој народ е осуден да нема своја држава. Така, за Корча, ни се велеше дека Албанците од ристанска вероисповед се Грци, а додека оние од муслиманска се Турци. Но ние се уверивме во овие години, како и нашите војници во Скадар, каде што живеат претежно католички Албанци, дека овој народ е еден од ретките во Европа, а сигурно единствен на Балканот, кој опстанал низ нивната тројна конфесионалност. Меѓу нив постои висок степен на толерантност, без помислата на меѓусебни верски војни.

– Затоа, генерале, присилното делење на овој народ со нови граници можеби ќе биде фатално за мирот на Балканот, а можеби тоа ќе биде и причина за поголем судир.

– Такво е и моето чувство, почитуван господине Хавен. Вие бездруго се здобивате и со автентични сознанија во вашите контакти со овој народ, во ова пресудно време!

– Внимателно ве слушав, генерале. Вашите укажувања се драгоцени за сликата на моќта на овој народ да се справи со својата иднина. Посебно внимание заслужува вашето мислење за границите на Балканот, по Големата војна. Границите, за овие луѓе, се линии на проклетството. Тоа насекаде ми се повторуваше на досегашното патување. Бездруго, еден ден, границите ќе исчезнат во Европа, но да не дозволиме овие луѓе да останат нивни трајни заложници.

Со својот разговор, дипломатот и командантот беа навлегле длабоко во ноќта.

На крајот, завршувајќи го разговорот, командантот Леспинас рече:

– Вие, бездруго, утре ќе го продолжите патот низ Албанија.

– Да, утре рано патуваме за Поградец, потоа ќе продолжиме кон Драч, Тирана, Круја и Скадар. Но никогаш нема да ги заборавам оваа средба и овој разговор со вас.

– Во Поградец, господине Хавен, ве очекува можеби уште поголемо откритие. Таму ќе имате можност уште подобро да ги запознаете Албанците во овие времиња. Командантот на зоната Поградец, Едуар Мортје, веќе една година настојува да ја одржи нашата последна „мала Република“ во оваа земја, откако на корчанската и беа изброени деновите по стапувањето на Грција на страната на сојузниците.

Многумина го сметаат Поградец и за главен град на Земјата на Езерата. Командантот Мортје е оженет со Албанката Атина Лазар. Тие сигурно ќе бидат ваши добри домаќини...

Конзулот Хавен доцна во ноќта, ги испишуваше страниците на својот дневник. Чувствуваше дека судбината на еден народ, во најкритичното и пресудно време требаше да биде решена во неговите зборови, запишани на белите листови хартија. Мораше да ги смири своите емоции. Требаше да надвлее разумот.

Најпосле, во мугрите, откако ги присобра испишаните листови хартија, конзулот го обзеде сон...

XLVII

Во старите балкански митови и легенди, Езерото, поради своите единствени обележја и богатиот свет на неговата флора и фауна, кои не постоеја на други езера, честопати било прикажувано и како волшебно. Овде, на бреговите, луѓето, со нивната историја и со односите, како да беа во потрага по усогласување на сопствената рамнотежа со хармонијата која се ослободуваше од Езерото. Хаосот кој најчесто владеел на копното, создаван од луѓето, од нивните воинствени инстинкти и недоразбирања со историјата, завршувал во спокојот на мирните води на Езерото, старо со милиони години.

Во текот на Големата војна, Охридското Езеро беше и граница помеѓу двете спротивставени воени алијанси: Антантата и Централните сили, односно француските и австроунгарските и бугарските војски. Езерото ги смируваше и вековните антагонизми помеѓу луѓето, ги ослободуваше од вековното варварство, ги храбреше во потрагата по хармонијата на нивните разлики. Но овде, и покрај сè, започнуваше епохата на границите, макар што Езерото во суштина за луѓето остануваше и како најсилна и единствена заедничка татковина на животот...

Командантот Едуар Мортје успеа, за кратко време, да го престори градчето крај Езерото во рајска градина, опколено со пеколот на Големата војна. Некогашната мала касаба блесна како бисер крај Езерото. Никнаа и градини со каранфили и со трендафили. Една француска компанија, на иницијатива на командантот Мортје, организира постојана бродска пловидба помеѓу двата града крај Езерото, Поградец и Охрид. Беа поврзани двата брега на Езерото, окупирани од различни војски.

И кога беше создаден овој мал рај, организиран од вредните француски војници и од месното население, командантот Мортје требаше да замине.

Токму во еден таков пресуден момент пристигна и конзулот Џозеф Хавен. Тој, заедно со својата придружба, пристигна во Поградец токму на залезот на сонцето.

Командантот Мортје беше известен за посетата од Рејнар Леспинас, својот колега во Корча. Мортје не го знаеше точно и целосно карактерот на неговата посета, освен дека американскиот дипломат беше испратен, со мандат од страна на Мирвната конференција во Париз, а посети неколку градови во Албанија.

Конзулот Хавен запре пред куќата на командантот Мортје, покрај Езерото. Беше пречекан од домаќинот. Пред да влезе во куќата погледна кон Езерото. Црвената светлина на зајдисонцето понираше во Езерото. Конзулот, опиен од глетката, влезе во куќата. На влезот во салонот, конзулот и командантот беа пречекани

од Атина. Таа излегуваше од трпезаријата која беше со поглед кон Езерото, каде што веќе беше поставена трпезата. Се насетуваше и миризбата на пастрмката печена во тава. Конзулот Хавен ја почувствува топлината на нивниот дом.

Откако се напија аперитив и разменија неколку куртоазни зборови во салонот, конзулот Хавен и командантот Мортје, го продолжија разговорот на трпезата. Американскиот дипломат ги откри целите на својата мисија, како и во другите градови на својата посета, и посебно во Корча. Вечерата поминуваше во пријатна атмосфера. Во еден момент, конзулот Хавен праша:

– Границата е овде, многу близу. Сигурно ви е тешко да командувате.

– Да, ние сме, всушност, на самата граница. Таа дури, со еден дел, минува и низ Езерото – одговори командантот Мортје.

– А и народот е мошне мешан, и по националност и по вера.

– Во овој град, почитуван господине Хавен, речиси целото население се Албанци. Тие се, по вера, муслимани и рисјани. Со векови живееле во хармонија. Беа големи жртви во балканските војни. Имаше села кои беа палени со сето нивно население. Беа лажно обвинувани оти верно им служеле на отоманските господари. Тие страдале како и сите други под Империјата, но покажале и заби. Посебно луѓето од овој крај. Познати се по жестокиот отпор кон султанската власт.

Вие, команданте, наскоро ќе заминете одовде, со вашата сопруга. Што мислите, каква иднина го очекува овој град?

– Доколку градот биде плен на поранешните окупатори кои се наши сојузници и демнат зад границата чекајќи поволен момент да нападат, по нашето заминување, а не биде припоен кон Албанија, сигурно иднината ќе му биде многу неизвесна, дури и загрозна. А нема да бидат исклучени и нови балкански судири.

Конзулот Хавен, во мигот, ништо не коментираше, макар што се согласи со тезата на командантот, отворено и искрено изнесена пред него. За прв пат, на своето патување низ Албанија, слушаше ваков отворен и објективен став од страна на еден висок сојузнички офицер.

Атина продолжуваше со послужувањето на подготвените јадења. Најпосле, дојде ред да ја послужи пастрмката во тава. Таа, добро подготвена, се златеше среде трpezата. Командантот Мортје тури домашно бело вино, откако на здрави рече:

– Овој народ, господине Хавен, опстанал во историјата низ многу ропства. Речиси и не ја почувствувал слободата. Овој народ, еден од најстарите во Европа, бездруго, во услови на слобода ќе ги раскрили своите можности уште повеќе. Треба да му се помогне токму во овие времиња.

– Ве разбираам, ве разбираам, команданте.

– Мене, можеби, ви е и потешко да ме разберете. Јас овде дојдов ранет, исцрпен од балканските боишта, со тешка, речиси неизлечива рана на коленото. А знаете ли кој ме спаси?

Конзулот Хавен го погледна во очекување. Командантот веднаш продолжи:

– Ме спаси мајка ѝ на Атина, со нејзините чудесни мевлеми и со големата грижа. А оздравев со љубовта на Атина.

Командантот Мортје го сврте погледот кон Атина. Небаре сакаше да ја помилува. Таа, зацрвенета во лицето, стана и појде кон кујната за да не го слуша разговорот за себе.

Командантот, откако му ја раскажа на дипломатот историјата на љубовта со Атина, продолжи :

– Јас сум во таква војна во која најдобро можете да проникнете во душата на човека, но и на еден народ. Овој народ е речиси распнат на границите. Луѓето од овие граници полагаат голема надеж во мојата мисија. А вие добро знаете колку е таа ограничена. Јас сум војник. Зависам од одлуките на повисоките команди. Тешко е тоа да го разберат луѓето овде. Готов сум да им помогнам и надвор од мојата пропишана моќ. Колку што можев одбивав, осуетував напади на туѓи војски кои чекаат зад границата да го заземат градот. Ако им се дозволи на тие војски да нè заменат, како што се говори, верувајте, тоа би било нова војна на крајот од Големата војна. Ние тоа не треба да го дозволиме.

– Ве разбираам, команданте. И моите напори се насочени во тој правец. Овој народ, според моите досегашни сознајби, заслужува да биде заштитен.

– Господине Хавен, ви зборувам со отворено срце. Јас живеам со овој народ. Понекогаш дури и жалам што не сум се родил Албанец!

Конзулот Хавен го погледна зачудено. Не очекуваше толкава искреност.

Командантот Мортје продолжи:

– Јас сум свесен за овие мои зборови. Најголем дел од животот го минав во касарни и на боишта, во Европа и во Африка. Но овде, на овој дел од Балканот, како да открив дел од својата татковина. Зашто татковина може да откриете таму кај што луѓето најмногу страдаат. Овие луѓе, тука, навистина многу страдаат. Минуваат низ вистински пекол! Народот кој страда не е агресивен...

– Ве разбираам, убаво ве разбираам, команданте. Нашата вистинска татковина, понекогаш, ни ја одредува самиот живот. И не може да има друга поголема и потрајна татковина од Животот...

Атина го послужи подготвеното благо, а командантот Мортје, следејќи ја нежно со погледот во кој се искажуваше и љубов и благодарност за убаво подготвената вечера, продолжи:

– Овие луѓе, конзуле, за кој си ја врзав судбината со мојата љубена Атина, крај ова Езеро со чудесна убавина, се придојдени од блиското старовско поле. Пред тоа, тие слегле од стрмните планини кои ги гледате низ целата земја. Луѓето се во некакво постојано заминување, најмногу од страв од војни. А и тие што остануваат овде, крај Езерото, се како на крстопат и во постојана дилема: да заминат или да останат?!

Разговорот продолжи до доцна во ноќта. Конзулот Хавен, на крајот, се почувствува близок со командантот Мортје и со неговата сопруга Атина. Изрази желба повторно да се видат во слободниот Поградец, во Франција или во САД.

Утредента, конзулот Цозеф Хавен, со својата придружба, го продолжи патот кон Тирана, Круја и Скадар. Оддалечувајќи се од Земјата на Езерата, со поглед упатен кон другиот брег на Езерото, следен од погледите на Мортје и на Атина, беше убеден дека во свеста му беше запишана клучната страница од извештајот кој го очекуваше неговиот претседател Вилсон на Мировната конференција во Париз, пред да го даде својот глас за независна Албанија, којшто му го беше ветил на албанскиот архиепископ Фан Ноли...

XLVIII

Во првите денови на мај 1919 година, во Земјата на Езерата се прошири веста дека француските окупациони војски добиле тајна наредба да ги напуштат албанските територии. Откако настапи примирјето, на 11 ноември 1918 година, со што беше означен крајот на Големата војна, беше природно да си заминат и војските.

Оваа вест некои ја примија со радост, а други со тага. Радосно ја примија грчките и српските војски кои очекуваа од Французите, најпосле, да ги преземат Корча и Поградец, коишто ги сметаа за воен плен од времето на балканските војни.

Веста, како голема несреќа, ја примаа Албанците. Тие минаа убави години со француската војска и не можеа да го замислат нејзиното заминување. Речиси во секоја куќа, во секоја душа, се всели немир заради иднината кој се чувствува на крајот од секоја војна. Но, за овој народ, ова беше поинаков крај на војна. За него, победниците не беа и ослободители.

Настапуваа мачни и неизвесни денови. Постарите и поискусните, неоти го знаеја вистинското решение, успешно го одржуваа моралот на обичните луѓе пред тешките и неизвесни времиња.

Многумина за помош и спас му се обраќаа на дедо ми, како најстар советник и учесник во француската управа. Него го беа навасале годините, па сета работа му ја беше препуштил на Татко. Но не престануваше да го следи, да го храбри и да го советува при секој преземен чекор. И еве, сега, откако и до него допреа гласовите за скорото заминување на француската војска кои, впрочем, ги провери и кај други извори, побара од Татко да замине во Корча и таму, кај блиски роднини и пријатели, да ја провери веста за најавеното повлекување на Французите. Не сакаше, по која било цена, веста да ја проверува кај командантот Мортје, или кај некој друг офицер од француската администрација. Тој добро знаеше дека тоа што ќе се смислеше во Солун, се пренесуваше во Корча и, на крајот, се остваруваше и во Поградец.

За француските воени сили, без оглед на крајот на Големата војна, сè си беше како порано. Продолжуваше и понатаму дуализмот во одлуките и во однесувањето помеѓу ревносните француски министерства за војна и за надворешни работи и албанофилските команданти Рејмон Леспинас во Корча и Едуар Мортје во Поградец. Ова двојство не престануваше да ги збунува француските сојузници во Големата војна, Грците и Србите, кои очекуваа по брза постапка да ги заземат напуштените територии од сојузниците, според тајниот договор од 1915 г.

Татко, испратен од дедо во мала извидувачка мисија во Корча, требаше да ги провери гласовите за скорото заминување на Французите.

Дедо го очекуваше нестрпливо на чардакот од куќата, загледан во залезот на сонцето. Татко тоа го претчувствуваше и брзаше да ги стигне и залезот на сонцето и дедо на чардакот...

Беше речиси невозможно да се навлезе во тајните на дедовиот живот. За него, минатото беше завртена страница. Немаше сила што можеше да ја сврти страницата два пати. За многумина блиски и далечни остана засекогаш тајна зошто тој по падот на Отоманската империја, не замина кон Исток, како и многу негови блиски. За заминување, имаше и посилен мотив. Неговата сопруга беше од турска рода, со свои дамна заминати и веќе добро поставени во нова Турција. Други велеа дека дедо бил маѓепсан од чудесните залези на сонцето крај Езерото и дека не можел без нив. За ова им се исповедал на блиски, со чашка ракија. Кажувал дека при залезите на сонцето се чувствувал посилен крај езерскиот брег, како да бил во некаков антејски договор со старото божество. Во времето на залезот ја кажувал својата молитва чија смисла ја разбираше само тој. На Татко му беше позната дедовата молитва. Го почитуваше неговиот ритуал. Татко и дедо, најчесто, за најзначајните настани, разговараа на чардакот, токму за време на залезот на сонцето. Се чинеше како дедо да ги беше собрал во себе сончевите зраци на залезот, во потрага по внатрешната светлина, за да ја открие вистината.

Така беше и при овој залез, кога дедо со нетрпение го очекуваше враќањето на Татко од Корча со новите вести.

Дедо одеше во командата во Поградец само кога имаше седница административниот совет. Времињата се променија, особено откако полковникот Анри Декуан беше заменет од генералот Сал, кој како командант на Корча, со барање на Ке д'орсе, на 16 февруарин, 1918 година, ќе го укине „малиот устав“ на Република Корча. Повеќе го немаше ниту генералот Морис Сарај за да го одбрани своето дело во Корча и во Поградец. Големата војна беше завршена, но наспроти сè, Малата војна сè уште ја одржуваа албанофилските офицери во овие градови. Оваа „мала војна“ не беше ниту прифатена ниту отфрлена од француските воени власти во Солун и во Париз...

Дедо го обзеде милина откако го забележа жив и здрав сина си пред порти. Дедо и Татко се прегрнаа. Дедо му рече:

– Синко, сите те очекуваме со нетрпение во конакот. Да видиме какви вести ни носиш овој пат од Корча. Собрани се сите наши првенци. И рисјани и муслимани. Сакаат да дознаат дали е вистина дека Французите си заминуваат.

– Не се знае, татко. Сè уште ништо не се знае. А и да заминат, за тоа ќе треба троа време.

– Добро, добро, синко. Да не ја должиме работата. Нè чекаат во конакот. Па таму ќе кажуваш...

Во конакот, како да се фрлаше коцката на судбината!

Кој пат да се фати кога ќе заминат Французите?

Дали ќе може докрај да му се верува на командантот Едуар Мортје? Зар беа потребни уште докази за неговата лојалност кога тој даде сè од себе што можеше да се даде во спасувањето на градот? А зар не ја одбрани судбината на овој народ? Дури се осмели да ги ослободи овие луѓе од вековната хасма и од другите остатоци на крвната одмазда! Во конакот имаше и учесници од настанот во Зрваска, кога командантот Мортје многумина опомена за кодошлак. Времето, сепак, покажа дека командантот на сите им мислел само добро.

Каде го гледаа спасот? Каде го гледаа излезот, овие насобрани луѓе?

Во мигот, опасноста ги собра како цврсто обединета клетка, која лесно ги составуваше своите разединети делови. Но, кога ќе поминеше опасноста, таа клетка повторно се разединуваше. Во тие моменти никој не можеше да раководи со неа. И сега, во овие мигови на опасност, масата, без ориентација, се приклонуваше кон кој било пожив, посмел и поподвижен дел. Беше доволно само еден глас за да ја упати во непозната насока.

Овој пат масата беше поделена, како што бидува најчесто во времињата пред заминувањето на стариот и доаѓањето на новиот завојувач. Голем дел од присутните беа за варијантата да се потпрат на туѓи сили, а останатите, сами да се борат. Најгласни беа приврзаниците на италијанските војски, неоти нив ги сакаа повеќе од другите, но тие ги замислуваа како помалку опасни окупатори од Грците и од Србите кои,

овде, за време на балканските војни, извршија големи злодела. Од двете зла, тие мислеа дека го избираат помалото.

Гласни беа, иако помалку на број, и приврзаниците на Есад-паша Топтани. Тој веќе беше господар на средниот дел на Албанија и беше спремен на секако касапење на земјата и на народот, само да си го задржи своето царство. Верно им слугуваше на сојузниците, на штета на својот народ, а во интерес на својата власт. Се случуваше час да биде со едни а час со други. Но, еве, и во оваа тајна балканска ноќ на судбината, кога се одлучуваше за иднината на овие луѓе, тој не беше без свои приврзаници.

Со нетрпение се очекуваше Татковото сведочење. Сите погледи беа упатени кон него. Откако дедо ја претстави ситуацијата во градот, по гласовите за заминувањето на француската војска, му даде збор на Татко.

Тој, без вовед и заобиколување, директно помина на главното:

– Гласовите, вистински или не, ја прикриваат вистината дека еден ден француските војски сигурно ќе заминат. Тоа може да се случи за еден месец или за два, но и за година до две... Не се знае. Треба да им останеме апсолутно верни до крајот.

Се слушнаа различни гласови на согласување и на негодување. Татко продолжи со истиот тон:

– Француските војски ни го сакаа и ни го сакаат доброто многу повеќе од другите окупатори. Тоа го покажаа и го докажаа со дела.

– Ама крајот не се знае. Тие можат да изневерат! – рече еден од присутните.

– А што ако француските војски навистина добиле наредба да се повлечат? Тогаш ќе останеме на цедило! Ќе немаме време да се соземеме и да им се спротивставиме на окупаторите кои чекаат зад граница.

Татко одговори:

– Јас не верувам дека командантот на зоната Едуар Мортје би нè оставил на цедило туку така. Тој сигурно ќе биде со нас докрај. Зар тој не спречи повеќе обиди на српски приврзаници да се доближат до Поградец? И да се повлечат, тој сигурно предвреме ќе нè извести.

– Не ми се верува! А со Корча, што ќе стане? – се огласи еден од присутните.

– Ние со нив делиме иста судбина – одговори Татко.

Разговорот траеше долго во ноќта, со спротивставувања на присутните едни на други. Беше јасно дека повеќемината беа за да се сподели судбината со француските војници. За едни, тоа беше патот на спасот, а за други, патот на ризикот. Времето, наскоро, требеше да покаже кој беше прав...

XLIX

Настаните во Земјата на Езерата добија неочекуван тек по средбата на градските првенци, во дедовиот конак. Малкумина, но цврсто решени да го бранат градот со пушки, беа всушност приврзаници на Есад-паша Топтани. Во меѓувреме, еден офицер, есадист, ќе се сретне во Поградец, тајно, со неколку поранешни офицери и симпатизери на пашата. Се разбира, и Французите многу не веруваа во неговите зборови а, на крајот од краиштата, самиот паша го сметаа и за француски човек. Арно ама, шпиуните, кои ни ораат ни копаат, беа тука. Испратија, од сите страни, здружен абер до командата во Корча. Овие гласови се филуваа со познатите претерувања. Во командата во Корча се крена бура. Настана паника. Според гласовите на есадистите, пашата, здружен со населението од окупираните територии, би им се спротивставил на француските војски кои беа останати во помал број. Командантот на Корча Рејнар Леспинас му пишуваше и му наредуваше на командантот на Поградец Едуар Мортје веднаш да бидат фатени и осудени виновниците.

Татко, по враќањето од Корча, требаше да се сретне со командантот Мортје и да му реферира за неговиот престој и за контактите кои ги

имал во француската команда. Татко, се разбира, не можеше да му ги открие вистинските причини за престојот во Корча, ниту пак сакаше да му говори за гласовите во врска со заминувањето на француската војска од Поградец. Дотогаш, меѓу командантот Мортје и Татко владееше совршена доверба. Си немаа тајни.

Командантот веднаш го извести Татко за заговорот на есадистите во Поградец. Му ја предочи опасноста од нивниот заговор за мирот во зоната и веднаш го извести дека не се точни гласовите за наводното заминување на француските војници. Командантот Мортје не покажа никакво стравување од напад на есадистите бидејќи пашата беше под нивна команда.

– Може да се работи за афера измислена или надуена од доушниците, меѓутоа мора да се расчисти со нејзините наемници и извршители – рече командантот.

Татко внимателно го слушаше командантот и, кога тој замолче, рече:

– Можно е да замешале прсти овдешните доушници. Верувам, команданте, во заедничката беса дека никој не сака да сади тикви со есадистите во овој град, како и во целата земја. Тие им се омразени на сите.

– Но информацијата за заговорот е пратена од Корча до Солун и до Париз, со многу тешки обвиненија – продолжи командантот. Речено е дека ќе се доведе во прашање безбедноста и на нашите војници во окупираната зона.

– Пред некој ден, – започна да кажува Татко, – во татковиот конак се собраа град-

ските првенци. Сите беа во тек со гласовите за вашето, наводно, скоро заминување. Имаше различни мислења. Но најголемиот дел од присутните решија, што и да се случи, да ѝ останеме верни на француската управа. Се говореше со почит за вашето дело. Многумина ве сметаат и за спасител на градот. Еден од присутните дури рече дека само Севишниот можел да ве испрати во мисија за да го спасите градот.

Командантот, во мигот, ништо не рече. Го погледна в очи Татко и, со загрижен израз на лицето, продолжи:

– Ние се наоѓаме пред завршен чин. Се бара од нас да ги откриеме и да ги казниме виновниците за овие гласови. Меѓу нив, се спомнува и вашето име.

Татко, изненаден, одговори:

– Тоа покажува, команданте, дека навистина се работи за чиста и зловна денунцијација. Јас ни на сон, а камоли на јаве, не сум се сретнал со офицер есадист.

– Во случајов, не се работи за нечија вина. Најмалку за ваша. Вие секогаш ќе ја уживате мојата доверба. Оваа афера е насочена и против мене и против мојата поддршка на вашиот народ. Треба да се одбраниме и од овој напад, без оглед од каде доаѓа.

Командантот Мортје не само што веруваше во невиноста на Татко, како и во очигледната денунцијација, туку веруваше во него како во негов најдобар соработник меѓу месното население. И покрај сè, тој веруваше дека, со него,

ќе го реши и сложениот проблем кој бараше големи жртви.

– Во случајов, би било најдобро да се бара вината кај есадистите, а не меѓу нивните жртви – започна командантот со излагањето на својот план.

– Значи ли тоа дека треба да се спроведе силна антиесадистичка акција за да ја потврдиме нашата лојалност? – праша заинтересирано Татко.

Командантот продолжи:

– Токму така! Макар што и тоа нема да биде лесно. Кодошите ги навеле имињата во своите доставки, вистински или не, сега тие се во циркулација. Но силната противакција можеби ќе даде позитивни резултати.

– Дали ќе треба и јас да се вклучам во акцијата? – запраша Татко.

– Да. Вие ќе бидете и обвинет и обвинител. Нема да ви биде лесно, но јас докрај ќе бидам на ваша страна. Тоа ќе биде вашата мала жртва!

– Вашата жртва, команданте, за мојот народ, е многу поголема.

– Но и вие, на свој начин, се жртвувате за вистината. Се разбира, со тоа, и за мојата земја, – одврати командантот.

Но, сега, за овој тек на акцијата би требало да го убедам и поручникот Делжи, шефот на дистриктот на Поградец кој е специјално задолжен од нашите безбедносни и разузнавачки сили да го води ова досие. Во листата на поткажаните, како што реков, е и вашето име.

Ќе се обидам со сите сили острицата на истрагата да ја свртиме против есадистите. Ова ќе биде битка помеѓу разумот и правото, помеѓу објективниот ум и подметнатата вистина, во рувото на правото.

Татко внимателно го слушаше командантот. Одвреме навреме ја покажуваше својата согласност со замислениот план на командантот. Чувствуваше дека му претстојат тешки денови.

Командантот, на крајот, заклучи:

– Поручникот Делжи ќе мора, утре рано, поради истрагата, да ве сослуша. Вечерва ќе разговарам и јас со него. Сигурно ќе ме разбере.

Командантот Мортје, на заминување, цврсто му ја стегна раката на Татко и го прегрна. Охрабрен, тој појде кон својот дом...

L

Татко, не можеше да склопи око цела ноќ. Трагаше по излез од речиси безизлезната положба во која се најде. Баба која, со години, ги следеше своите чеда, и будни и во сон, исто така, не можеше да засpie сè до мугрите. Ноќта, нејзиниот син чекореше од едниот кон другиот крај на собата. Поткрцнуваше под него душето, како говор на неговата загриженост. Таа ноќ, и дедо заспа на чардакот. Потона, со своите мисли, во дното на ноќта. Што ли ќе донесе новиот ден? Беше дознал за денунцијацијата против Татко. Не сакаше да го вознемирува. Не сакаше веста да се прошири во домот и да стаса до ушите на баба. Не знаеше што ќе донесе денот.

Секакви мисли пролетуваа во ноќта во главата на Татко. Се обновуваше мислата на баба да одлета кон Исток, кон нејзините, одамна слетани крај Босфор, или да појде кон Запад, каде што го упатуваа француските пријатели во Поградец. Го обземаа мали и големи мисли. Рано наутро, пред да го сетат другите, појде кон француската команда. Како да одеше кон сè или ништо. Командантот Мортје го очекуваше во својот кабинет, уште еднаш да го охрабри пред да оди на сослушување кај поручникот Делжи.

Појде сам кон кабинетот на поручникот. Тој беше еден од ретките офицери со кои Татко не воспостави ниту дијалог ниту пријателство. Него го сметаа и за антиалбанофил. Во основа, тој беше мошне затворен човек и ревносно ги извршуваше службените задачи, според инструкциите кои ги добиваше од командантот Мортје, како шеф на дистриктот Поградец, но и од своите претпоставени од безбедносните и разузнавачки служби, со седиште во Солун.

Татко го зазеде означеното место, каде што обично седеа странките за распит. Откако се поздравија, поручникот Делжи започна:

– Вие сте млад човек. Меѓу првите ве прифативме во нашата администрација. Убаво го совладавте нашиот јазик. Но имам впечаток дека лошо нè преценивте. Си поигравте со нашата доверба.

Татко беше изненаден од овие директни зборови. Очекуваше поинаков пристап и друг тек на разговорот. Одмерено рече:

– Почитуван поручнику Делжи. Јас навистина не разбираам за што зборувате?!

– Вие добро знаете за што зборувам! – продолжи Делжи. – Вие сте млад и умен човек. Ја претставувате надежта на оваа земја. Не би сакал нашиот разговор да се сведе само на обвинување за соучество во заговор против нашата француска армија. Ние сме претставници на старата нација. Нашата држава ја водат силни централизирани механизми. Вие добро ја познавате нашата јакобинистичка традиција. Кога еднаш ќе се покрене во движење нашиот правен меха-

низам, тешко може нешто да го сопре, особено во време на војна.

Вие, млад човеку, згрешивте. А за грешката, се плаќа. Вас ве забележале како разговарате со офицер есадист.

– Кој ме забележал? Јас никогаш не сум разговарал со таков офицер – револтирано рече Татко.

– Тоа е тајна! – без двоумење, одврати поручникот.

– Не, тоа е обична денунцијација, какви што ги има многу во вакви времиња кај нас.

– Изворот на денунцијацијата е сериозен, што би рекле ние е *digne de foi*. (достоеен за верба!)

– Зар верувате во една обична денунцијација, која може да биде и злонамерна?

– Кај нас довербата, во овие времиња, бргу се добива, но уште побргу се губи!

– Никогаш не сум ја изневерил довербата, господине Делжи!

– Вие, во последниве месеци, се покажавте верен и доследен во службата. Оценките за вашата работа се многу позитивни. А командантот Мортје има голема доверба во вас. Пред некој ден дури и ве предложи за унапредување во службата. Предлогот е на пат за Солун. А пред мене имам доказ за вашето дејствување против нас!

– Јас, господине Делжи, мојот татко и речиси целиот град ѝ остануваме верни докрај на француската армија. Немаме друг избор!

– Оставете ги, млад човеку, тие приказки за други. Ако веднаш не признаете и не кажете кои се другите учесници во заговорот, не ви се пишува добро!

Татко ништо не одговори, но изразот на неговото лице стануваше сè позагрижен. Поручникот Делжи го забележа тоа и, охрабрен од постигнатиот ефект на своите зборови, продолжи со заострен глас:

– Нашите воени судови, за вакви и за слични случаи се непомирливи. Најчесто пресудуваат и смртна казна или доживотен затвор во пркуокеанска Гвајана. Зар не се сеќавате на примерот со командантот Темистокле Грмењи!

При спомнувањето на Грмењи, Татко се почувствува охрабрен и одговори:

– Се сеќавам, се сеќавам! Многу добро се сеќавам! Тој беше идолот на мојата генерација, а ќе остане и за многу други. Без него и без неговите верни албански војници, вие никогаш не ќе ги победевте Австријците кај Поградец. Поради воените заслуги, Темистокле го одликувавте со Крстот на војната.

– Неговото предавство беше докажано – остро го прекина поручникот Делжи. – Кај заробените австриски офицери беа најдени писма на Темистокле. Зар тоа не беше доволен доказ?

Татко, не чекајќи поручникот и понатаму да објаснува, рече:

– Но постојат и безброј докази за верноста на Темистокле кон Франција! Беше осуден на смрт само неколку дена по одликувањето и уште побрзо егзекутиран. Кога беше стрелан,

последните зборови му беа: „Да живее Франција!“

– Но докажете си се докази, – упорен беше поручникот. – Нашето Второ биро никогаш не греша. И вие се соочувате со сличен доказ. Но да не должиме! Ако не признаете, знаете добро што ве чека! А и примерот на Темистокле не ви оди во прилог!

– Јас, пак, поручнику Делжи, се колнам дека не сум се сретнал со офицер есадист, ниту дека сум подготвувал заговор против вас и вашата земја! Ние ви дадовме беса и ви остануваме докрај верни! Ние не видовме зло од вашата војска и управа. Напротив, вие бевте нашите спасители!

– Вие убаво зборувате, но кој да ви верува докрај?! Зборувате за верноста кон Франција!

Франција, млад човеку, е сложен поим. Тешко кој може докрај да ја разбере. Посебно во воени времиња, кога дури и ние тешко ја разбираме, а камоли вие.

Наши офицери, дури и некои на командни позиции можат да бидат и филантропи од секаков вид, дури и албанофили, ама постојат и корективи за нивните идеали и илузии. Тука се нашите безбедносни и разузнавачки сили, нашето Второ биро кое сигурно ви е познато.

– Ве разбираам, поручнику. Меѓутоа, не можам никако да разберам како вашите служби, во донесувањето значајни одлуки, се потпираат врз доставите на кодошите?!

– Тоа не е исклучено. Но нашите служби ги анализираат сите доставки.

– И ним ли им се верува? – запраша татко.

– Се разбира! А на кој друг? – одврати луто поручникот. – Крајната одлука ја донесува нашиот независен воен суд.

Татко, за миг, се подзамисли. Како да загуби од еланот, од храброста...

Иследникот Делжи тоа добро го забележа и утврди дека е моментот да мине во конечен напад за да изнуди признание за учество во заговор:

– Гледате дека ви нема спас! Потребни ни се докази за вашата невиност, а не критика на нашите судски власти. Зар не гледате дека два-три збора од денунцијацијата против вас се доволни за да ви го загрозат животот.

Татко, неочекувано, за Делжи, веднаш реагираше:

– Зар не рекол вашиот кардинал Ришелје: „Дајте ми само два збора изговорени од обвинетиот за да го испратам на бесилка.“

Поручникот, изненаден од реакцијата на Татко, рече:

– Добар ви е примерот. Но Ришелје бил многу пожесток од нашите воени судови. Времињата многу се изменија, ама не и човекот. Се гледа дека сте многу начитан, млад човеку, и голема штета е што сте насочени на погрешен пат.

– А кој би бил, поручнику Делжи, според вас, вистинскиот пат?

– Се разбира, најдобриот пат за вас би бил да продолжите да се школувате во Франција, по војната. Но, за да стигнете на целта, вие ќе мора да ни ги откриете заговорниците.

– Јас не познавам никакви заговорници, поручнику! Не сум имал никакви контакти со нив, а и не знам дали постојат. За мене, вистината има само едно лице. Јас би продолжил да се школувам во Франција, но не по секоја цена и под други услови. Јас редовно ги читам книгите кои ми ги дадоа француските офицери во командата. Тоа се книги на Монтењ, Волтер, Монтескје, каде што има прекрасни страници за толерантноста, за чесноста и за достоинството...

– Да останеме на предметот – го прекина поручникот. – Да претпоставиме дека не сте имале контакти со заговорниците. Но зошто да не се обидете барем да ги откриете? Вие припаѓате на големо семејство. Вашиот татко беше на чело на локалната администрација. Вие верно ѝ служевте. Ние лесно можеме да ги откриеме заговорниците, но во прашање е вашата лојалност.

– Вие, поручнику, сакате од мене да направите кодош. Во нашето семејство немало и не дај Боже да има кодоши никогаш.

– Јас не го реков тоа!

– Не, поручнику. Јас, по никоја цена, па дури и по цена на сопствениот живот, не можам да го признаам тоа што не било, односно да ви откривам „заговорници“.

– Е, млад човеку, вие многу ќе страдате со таква глава! Јас не би можел да ви помогнам, кога и самите тоа го одбивате. Господ нека ви е на помош!

Сослушувањето е завршено. До судењето, вашето движење ќе биде ограничено. Главно ќе

останете во командата, а при вашите излегувања ќе ве следат двајца жандарми...

Татко остана мирен, прибран. Прв пат во животот смртта му беше близу. Речиси пред очи. Се созеде. Требаше да остане простум. На вратата го чекаа двајца жандарми.

Оттогаш, животот на Балканот како да му стануваше, и нему и на семејството, криенка со смртта, во тој проклет балкански лавиринт од кој како да беа осудени вечно да го бараат излезот...

LI

Татковата нова средба со командантот Едуар Мортје, требаше да биде пресудна за неговиот живот. Речиси цела ноќ командантот се обидува да го увери поручникот Делжи во Татковата невиност. Обајцата биле упорни во спротивставените докажувања. Поручникот бил неумолив. Постојано го покажувал крунскиот аргумент, односно денунцијацијата против Татко, добиена по конспиративен пат.

По настаните кај селото Зрваска, командантот Мортје многу малку веруваше или воопшто не веруваше во арбитражните денунцијации на кодошите кои овде се множеа како печурки по дожд. Тој тврдеше дека Татко сигурно е жртва на една од таквите денунцијации, веројатно предизвикана од завист поради неговото напредување во француската команда.

Командантот се обидуваше да му ги предочи на поручникот случаите од Зрваска, кога блиски кодошеле блиски, родот род, најчесто поради нерасчистена хасма, завист и уште што ли не...

Поручникот Делжи, задолжен за безбедноста во дистриктот Поградец, но имајќи и свои канали на комуникација со Второто биро кои не му биле достапни на неговиот претпоставен ко-

мандант, имаше свои информации и свое мислење за настаните во Зрваска. Тој проценуваше, потпрен врз извештаите од тајните служби, дека постапката на командантот Мортје да се пресмета со домашните поткажувачи им нанела повеќе штета отколку корист на безбедносните и на разузнавачките служби, па дури и на угледот на земјата. Постоеле и тврдења дека командантот Мортје не бил имун на „микробот на албанофилството како и другите француски офицери. Се тврдело дека користа од експериментот кај Зрваска била фиктивна, квазиинтелектуална и квазифилантропска, а штетата конкретна.

Командантот Мортје се обидуваше, со силата на својот авторитет, на своите аргументи, да го разувери поручникот Делжи да биде поправеден во истрагата кон Татко. Му велеше да внимава да не земе на душа еден млад живот кој не престануваше да дава докази за својата приврзаност кон Франција. Поручникот Делжи остануваше непопустлив. А во еден момент и категорично рече:

– Воениот суд си е воен суд. Од нас се бара да ги покажеме виновниците. Треба да поведеме објективна истрага. Што и да пренесеме, казната ќе биде неизбежна и за нашиот соработник.

– Да не гледаме фаталистички на работите, поручнику. Ние овде одлучуваме за судбината на овие луѓе, но и за нашата. Ние не сме пред кој и да е суд. Претстојат бурни и неизвесни настани. Мора да се проценат сите наши отстапки. Можно е да сме и жртви на поголема провокација. Овде се вкрстени многу интереси,

не само на сојузниците и на нашите противници, па затоа и градот е вистинско гнездо на кодоши.

Поручникот Делжи не ги коментираше овие зборови на својот претпоставен. Упорно гледаше во досието пред себе. Не сакаше да биде заведен од идеите на командантот Мортје кои му беа добро познати, а посебно неговото албано-филство.

Командантот Мортје добро го забележа тоа и продолжи:

– И да речеме дека згрешил овој млад човек, наш докажан пријател и соработник. Да речеме дека и се видел и здружил со есадистите, во што јас апсолутно не верувам, треба да му се даде шанса да го докаже спротивното. А, за тоа, оваа војна, додека сме ние овде, ќе донесе сигурно повеќе прилики.

Поручникот Делжи упорно гледаше врз досието. Се покажуваше непопустлив. Ја следеше мислата на командантот, но сакаше да го убеди во спротивното:

– Ние, команданте, сме припадници на една голема армија, со славно минато и со традиции, која мора да ги почитува своите принципи и институции, без оглед на тоа во какви времиња дејствуваме и со кои народи се судираме.

– Ние сме, поручнику, пред заминување. За време од три години, ние не видовме ништо лошо од овој народ а ниту тие од нас. Овие луѓе ги придобија дури и нашите симпатии. Капетанот Жак Буркар ќе пишува книга за да ја каже вистината за овој народ. Тие ни беа и верни со-

борци во најтешките борби. Да не го расипеме тоа што го создадовме со текот на годините.

– Вината си е вина, команданте мој. Таа мора и да се докаже. Ние на овој народ му ги откривме институциите на правдата. Тие треба да бидат нивни заштитници, но, ако грешат, треба и да одговараат за тоа.

– Но да се разбереме, поручнику, виновни се, пред сè, дојдените есадисти, особено офицерот, а не луѓето со кои се состанале тие.

– Аршинот на правдата мора да биде ист за сите! – инсистираше поручникот.

– Да не се случи поради нејасните правни мотиви, да ја заборавиме суштинската цел. Да не ја прифаќаме губитничката карта. Ние сме овде пред расплетот на Големата војна.

– Вие, почитуван команданте, премногу сте упатени на големата цел па ги заборавате етапите за нејзиното постигнување.

Командантот Мортје продолжи во истиот дух:

– Ова население, поручнику, кое се обидуваме да го разбереме, дел од него да спитомиме, да му го вратиме загубеното време, да го ослободиме од средновековното варварство, да го кренеме на нозе во времето кога тоа ја открива слободата, можеме многу лесно да го загубиме. Може да пропадне сиот наш вложен морален и политички капитал.

Нашиот млад соработник, докажан пријател, кого ние сакаме да го обвиниме, да го осудиме а, веројатно, и да го ликвидираме и кој е можеби жртва на однапред пресметана денунци-

јација е, всушност, симболот на младиот човек на овој народ кому ние сакаме да му го покажеме патот кон Европа.

Поручникот Делжи внимателно го слушаше искреното и сугестивно искажување на командантот Мортје. Се губеше неговата дотогашна самоувереност и категоричност. Започна, барем во тие мигови, да преовладува и кај него логиката на реалните аргументи. Командантот Мортје го почувствува двоумењето кај поручникот. Го искористи тоа и продолжи:

– Поручнику мој, зар не гледате дека овие луѓе по малку се и како деца. Лесно се добива нивната доверба, но уште полесно се губи.

– Добро, добро, команданте. Ама ние не сме тука во некоја воспитувачка и цивилизаторска мисија...

– Но не заборавајте, поручнику, дека војната, Големата војна заврши. Прогласено е примирје. Но, како што знаете и самиот, овде продолжуваат малите битки на Балканците за превласт едни над други. Битките за нови граници...

– Зар ние ќе се мешаме и во овие битки? Инструкциите кои ги добиваме од нашите надлежни власти во Париз се многу јасни. Се знае дека ќе се повлечеме од овие територии и се знае кои војски ќе дојдат на наше место.

– Но, колку што ми е мене познато, поручнику, сè уште нема утврдени датуми за нашето повлекување. Вистина е дека има силни притисоци на границите, и тоа не од вчера, да настапат грчките и српските војски. Зар не гледате дека ние, со осудата на нашиот млад соработник

и на други невини луѓе, ќе навлеземе во нови битки.

– Ние не сме војска која командува со текот на војната, туку војска која ја командуваат нашите воени, политички и дипломатски центри – беше упорен Делжи.

Командантот Мортје не можеше да го разuverи поручникот Делжи да ја прекине истрагата против Татко и против наводните соучесници во заговорот со офицерите на есадистите.

Беше јасно, од непопустливоста на Делжи, дека тој веќе испратил дел од досието за „заговорот“ во Командата во Солун. Се очекуваше да го испрати и другиот дел, во кој требаше да се најдат и доказите за обвинувањето на Татко. Имаше мал простор за маневрирање. Командантот Мортје мораше, во тој миг да ја прифати истрагата „за вината“ на Татко.

Неизвесноста продолжуваше. Остана да се чека на одлуката на воениот суд во Солун...

ЛП

Настапија мачни и неизвесни денови во животот на Татко и на целото семејство.

Поручникот Делжи го испрати досието на Татко во Солун, но и подалеку. За случајот, свое мислење упати и командантот Мортје.

Татко, според одлуката на командантот, остана во „притвор“, но и понатаму си ја работеше својата работа. На почетокот, придружан од двајца жандарми, а подоцна и сам, редовно одеше во својот дом, повеќе за да ги смирува своите најблиски, отколку себеси. Само ноќите мораше да ги минува во командата. Времето, најчесто го минуваше во читање француски книги, од правен карактер, посебно француските закони, но и други книги кои му ги даваа француските офицери. Продолжуваше, низ читањето да го усовршува францускиот јазик останувајќи во контакт со француските офицери, кога наидуваше на непознати зборови и на тешко разбирливи текстови. Целиот ден, како и поголемиот дел од ноќта, го минуваше во читање. Секое утро, неговиот помлад брат му носеше пресно млеко и јадење, подготвено од баба. Не оти имаше потреба од тоа јадење, но така баба ја одржуваше врската со својот син.

Татко постојано се среќаваше со командантот Мортје. Некогаш дури и повеќепати во текот на денот. Татко, иако „во притвор“, продолжуваше да работи на сè повеќе нови предмети кои командантот Мортје не престануваше да му ги дава. На таков начин, Мортје не само што го одржуваше моралот на Татко туку ја одржуваше и големата доверба кон него. Дури и го известуваше за добиените телеграми во врска со настаните кои се навестуваа во окупираната територија.

Се очекуваше, од ден на ден, извештајот од воениот суд во Солун, во врска со испратениот истражен материјал на поручникот Делжи. Големiot притисок што го изврши командантот Мортје врз иследникот, даваше надеж за некаков поволен исход за Татко. Неизвесноста продолжуваше...

И покрај сè, командантот Мортје и Татко не отстапија од договорот да се организира на масовен митинг, осуда на есадистите, како единствени виновници за „комплотот“ во Поградец и во Корча и покрај тоа што поручникот Делжи, упорно и тврдоглаво ја беше насочил истрагата кон наводните соучесници кои, всушност, остануваа неоткриени и непознати. Поручникот Делжи, со своите кодошки врски, ги беше „нашол“ виновниците затворајќи десетина невини селани кои ниту беа чуле ниту беа виделе есадисти. Делжи си го стори своето, а времето на судниот час приближуваше...

Татко, помогнат од дедо, од градските првенци и од широкиот круг семејни пријатели,

не го очекуваше со скрстени раце вердиктот од Солун кој можеше да му донесе дури и смртна пресуда.

Едно мајско утро, во 1919 година, Татко чукна на вратата од кабинетот на командантот Мортје. Тоа ретко го правеше во последно време. Нешто го задржуваше. Обично, командантот наминуваше во неговата работна просторија.

Командантот Мортје забележа, од изразот на лицето на Татко, дека имаше нешто значајно да му каже.

– Какво добро ве носи толку рано кај мене?

– Не знам, команданте, дали е за добро или зло. Знаам само дека времето брзо изминува. Дознав дека поручникот Делжи успеал убаво „да го навезе“ моето досие.

– Не грижете се, – веднаш го успокои командантот – И јас испратив свое мислење, макар што судот не е должен да ги земе предвид моите аргументи. Но им пишав и на некои мои претпоставени и пријатели во Министерството за војна во Париз. Надежта не е загубена.

Татко, охрабрен од овие зборови, рече:

– Јас сношти долго останав во конакот, со татко ми и негови блиски пријатели. Сите ви ја потврдуваат лојалноста. За друго, не станува збор. Се обврзаа самите да се пресметаат со ескадрите, во духот на нашиот договор. Сите својата надеж ја темелат само врз вербата во француската војска, без оглед на тоа што ќе се случи. А и немаат друг избор. Но, во исто време, стравуваат и од пробивот на српските војски кои бдеат зад границата и, одвреме навреме, упаѓаат

на нашата територија. Вие тоа подобро го знаете. Неколку пати им се спротивставивте.

– Ви благодарам, на сите, на големата доверба, – задоволно рече командантот.

Големата војна заврши во северниот дел на Европа. И примирјето е објавено. Ама овде започнува големата војна за влијанија. Се очекува вашата земја да биде една од нејзините најголеми жртви. Затоа, впрочем, и кодошите се раздвижени. Сите ја меркаат вашата земја, се готват да отсечат делови од неа, откако ќе зами-
неме ние. Вие добро знаете дека и досега имаше повеќе обиди од наши сојузници, ваши соседи, да го заземат нашето место, уште пред да зами-
неме. Но тие се енергично одбивани.

– За да не стоиме со скрстени раце – продолжи Татко, – ние се договоривме да организираме, во Подгорје, масовен митинг, со околу три илјади претставници од целата зона под ваша команда, но и од подалеку.

На митингот ќе ви ја искажеме нашата верност и приврзаност, а ќе ги осудиме есадистите јавно и масовно. Ќе покажеме јасно со кого сме, но, се разбира, и против кого. Ќе испратиме телеграми до претседателот на Република Франција и до претставниците на нашата земја на Мирвнатата конференција во Париз.

Командантот Мортје слушаше со големо внимание. Идејата не само што му се допадна туку низ неа ја почувствува верноста и приврзаноста на овие луѓе кон неговата мисија. Задоволно рече:

– Идејата ви е добра, но не е сигурно дека ќе може и да ја реализирате, во овие немирни времиња.

– Сигурно ќе успееме, – самоуверено одговори Татко. – Речиси сите три илјада души се согласни да дојдат на митингот во Подгорје. Останува и ние да се подготвиме.

Командантот Мортје, задоволен од она што го слушаше, рече:

– Ваквото изразување на лојалност со нашата мисија може да биде од големо значење, не само за позитивната разврска на судскиот процес во Солун туку дури и за вашата иднина. Ќе сториме сè што ќе биде во наша моќ собирот да биде успешен но, се разбира, останувајќи настрана, за да не бидеме злоупотребени од туѓите агентури. А сега да побрзаме. Немаме многу време.

Обајцата станаа, срдечно се поздравија и секој си замина по својот пат...

Татко, брзо, без жандармите, стигна во конакот. Тука беше поживо од кога било. Градските првенци на чело со дедо, и многу други познати и непознати, го очекуваа Татковиот абер. Конечно беше донесена одлука собирот да се одржи на 7 мај 1919 година, кај Подгорје. Се раздвижија сите присутни, во тајни мисии, на сите страни во Земјата на Езерата.

Командантот Мортје веруваше во успехот на митингот, но на моменти беше и скептичен.

Осамна и денот на митингот.

Тоа утро, командантот, од својот дом, заедно со Атина, ги набљудуваше поворките луѓе како,

со транспаренти, со знамиња, француски и албански, се движат кон Подгорје. Можеше да забележи и текстови на француски јазик, на транспарентите: Vive la France! Vive le comandant Mortier!

Командантот беше изненаден. Ја погледна Атина. Нејзиниот благ поглед му кажуваше дека и неа ја беше облеало задоволство од написите на транспарентите.

Командантот Мортје за миг го обзеде победничко чувство во Малата војна во која беше верен следбеник на генералите Сарај и Декуан, на крајот од Големата војна...

LIII

Митингот во Подгорје имаше силен одек во Земјата на Езерата. Тоа беше силен повик на солидарност со француското воено и цивилизациско присуство во изминатите години, но и очајнички крик за одбрана на земјата и на луѓето, во тоа исто време кога се очекуваше заминувањето на француската војска. Но Малата војна, којашто речиси очајнички и осамен ја водеше командантот Мортје, поддржан од неколку блиски офицери во Поградец и во Корча, особено од нејзиниот командант Рејнар Леспинас, во Земјата на Езерата се соочуваше со нови неизвесни и трагични искушенија. Но надежта, сепак, никој не можеше да ја уништи.

Веста за големиот сенароден собир во Подгорје се рашири со голема брзина, на сите страни. Стигнуваа и многу гласови до центрите на сојузничките војски, на Балканот и во Европа. Повторно беа збунети во аналитичките служби во Ке д'орсе и во Министерството за војна. Шемите за повлекувањето на француските војски од Корча и од Поградец, како и нивната замена со грчки и српски војски, беа подготвени. Се чекаше на погодниот миг за да започне нивната реализација. Зар ќе се најде повторно некој неправилн „албанофил“, кој ќе се залага и ќе ја

докажува невозможната теза за задржување на француската војска на овие подрачја и по мировните преговори во Париз?

Повторно ли некој наследник на генералите Сарај и Декуан ќе ја продолжи старата игра на нерви и уште еднаш ќе ги разгневи грчките и српските сојузници кои го очекуваа стариот воен плен, веќе еднаш добиен за време на балканските војни? Не можеше, во ниту една варијанта, некој да замисли во Ке д'орсе или во Министерството за војна дека некој од овие проалбански офицери ќе го известат месното население за нивното повлекувањето и со тоа да повикаат на бунт. Ова не влегуваше дури и во најсмелите претпоставки и хипотези на француските дипломатски и воени власти. Но токму тоа беше на пат и да се случи...

Во меѓувреме, посебен и очекуван настан во Поградец и во Земјата на Езерата беше пристигнувањето на пресудата од воениот суд за проесадистите и за Татко.

Воениот суд во Солун, најверојатно според инструкциите добиени во Париз, особено по митингот во Подгорје, се прогласи за ненадлежен да решава за испратените предмети. Тие беа вратени во Поградец, заедно со тричлена комисија која требеше, конечно, со локалните судски власти (поручникот Делжи, како обвинител, а командантот Мортје како судија) да ги разгледа уште еднаш предметите и да донесе конечна пресуда.

Требаше да се состави ново обвинение и да се донесе пресуда според која и „волкот“ (капе-

танот Делжи) да биде сит а и „овците“ (невините проесадисти) да бидат на број!

Татко беше осуден со симболична казна, двомесечна интернација во блиската Корча, поради „нарушување на редот и мирот во градот“, а за истиот деликт условно беа осудени и десетмината невини селани. Со тоа „кодошката“ и судската фарса беше завршена, но таа можеше лесно да има трагични последици за лажно обвинетите, за населението, но и за француската армија, доколку не останеше докрај буден спасувачкиот порив на командантот Мортје.

Не помина ни еден месец а командантот Мортје го ослободи Татко од казната. Му дозволи да се врати од Корча и да продолжи да ги врши старите работи во Командата. Така Татко остана еден месец дома, слободно да размислува: кој пат да фати, кон запад или кон исток?

Продолжуваше да се среќава со командантот Мортје во француската команда. Вршеше некои административни работи, преведуваше, но мислите го водеа по друг пат.

Во време на војна, побрзо се зрее, но и се старее. Татко тоа најдобро го чувствуваше. А и семејните грижи, како на најстар син, брзо му паднаа врз плеќи. Беше време кога требаше да преземе пресудни чекори за својата иднина. Со француските офицери, посебно со командантот Мортје, како да мина низ еден мал универзитет. Здобиените знаења мораше да ги потврдува во животот, во ова време на војна. Чувствуваше дека единствениот излез му беше во учењето, во книгите. Командантот Мортје му предлагаше да

замине да се школува во Франција, се разбира, откако ќе заврши војната и за нив. Му ветуваше дека ќе се заложува да добие стипендија. Но тоа значеше Татко и понатаму да остане во Командата од која, во себе, сè повеќе се оддалечуваше. Не сакаше и толку да се приврзе за француската војска. А и кога би останал во француската администрација, хасмата повторно би можела да се појави. Сакаше само да избега некаде, да се тргне оттука. За ова постојано му се доверуваше на командантот кој му велеше дека е секогаш најдобро да се замине во вистинскиот миг. А за Татко подобар миг и не можеше да има од заминувањето на Французите.

Во еден разговор командантот му рече:

– Одлучете сами: дали ќе останете овде или ќе заминете веднаш некаде, или тоа ќе го сторите подоцна, со нас, во Франција. Но ние сме, сепак, војници. Во нашата професија има строги правила и закони. Треба добро да размислите. Вам ви останува да одлучите.

Татко, во мигот, ништо не рече. Беше тоа време кога се двоумеше која е вистинската одлука.

– Франција секогаш, за вас, ќе остане отворена земја, – продолжи командантот. – Вие тоа го заслуживте, а ние им остануваме верни на вистинските пријателства. За вашата работа, и покрај измислениот инцидент со есадистите и баналното судење, постојат многу позитивни оценки. Ја разбираам вашата потреба да заминете од земјата.

Татко му беше кажал на командантот Мортје за својот вујко Фетхи-беј Окијар кој бил одамна заминат, со семејството, од Македонија во Турција и кој беше станал еден од најблиските соработници на Ататурк. Татковиот вујко, уште во времето на Отоманската империја бил воен пратеник на Турција во Париз и се состанувал со Жан Жорес, Пјер Лоти и со други. Сеќавајќи се на овие разговори, командантот Мортје му рече:

– Ако не заминете кон Запад, јас би ве советува да заминете на Исток, во Истанбул. Таму се разминуваат Азија и Европа. И таму би можеле да ги изучувате и источното и европското право. Но, засега, можеби е најбитно, едноставно, да исчезнете одовде, за еден период.

Татко беше воодушевен од блискиот и речиси родителски однос и од советот на командантот, особено во овие пресудни мигови од неговиот живот. Не можеше веднаш да најде вистински зборови на благодарност. Командантот Мортје го почувствува тоа и продолжи:

– Јас не знам дали во животот повторно ќе се сретнеме. Јас сум војник. За моето движење во животот, одлучуваат други војници. Јас се поврзав засекогаш со вашата земја. Мојата Атина, чедо на оваа земја ќе ме следи на моите нови патишта, можеби нашите колонии во Африка или во Азија.

Овие зборови, му влеаја на Татко силна надеж во душата и храброст во срцето. Беше среќен што животот му го дари пријателството со командантот Мортје.

Тие, во меѓувреме, се поделија и никогаш повеќе не се видеоа...

Кај Татко засекогаш ќе остане споменот за големиот Мортје. И така тој, подоцна, тој спомен ќе му го остави, како скриено наследство, на својот син, нараторот на оваа книга...

Во деновите што следеа, Татко продолжи да живее со големата дилема, кој пат да го фати! Формално, тој ја издржуваше казната: му преостануваше уште еден месец интернација во блиската Корча и, конечно, ќе биде чист пред француските закони, макар што, за врховниот авторитет на зоната командантот Мортје, тој беше апсолутно слободен и дури можеше да продолжи да работи во француската администрација. Сепак, европската дестинација – да замине со француските војски, на чело со командантот Мортје во Франција, за Татко беше привремено затворена и условена. Остануваше отворена источната дестинација, како најбрз пат кон спасот. Знаеше добро дека ако го избере овој пат, ќе ги оствари илузиите на својата мајка, а ќе дојде во судир со плановите на својот татко кој беше за векување крај брегот на Езерото, како крајна татковина.

Додека чекореше замислен крај Езерото, пред блискиот залез на сонцето, поради кој неговиот татко остана засекогаш немоќен да исчекори кон Исток, не престануваше да го обзема мислата за предлогот на командантот Мортје да замине, каде било – на Исток или на Запад, додека не се смират силните бранови на

историјата во Земјата на Езерата, кои ги донесе Големата војна.

Планот беше скован во него уште пред да им го соопшти на своите родители. Но тие, посебно неговата мајка, добро ја читаа линијата на патот која започна да се оцртува на широкото чело на нивниот син.

И дедо и баба знаеја дека Татко мора да замине. Не само затоа што формално сè уште беше под казна, но и затоа што хасмата можеше повторно да го земе на нишан. Кога ќе го видеа душманите жив и здрав, повторно вратен кај Французите, ќе започнеш да се плете нова мрежа на заговор околу него за повторно да му се фрли врз главата...

Татко стигна кај дедо, како и во други пригоди, на самиот залез на сонцето. Глетката никогаш не била поубава, повеличествена. Последните сончеви зраци паѓаа врз Езерото, како чудесен дожд со сино-црвеникава светлина. Човековото постоење се извишувало до вечноста на мигот, кога се губат сите огради и пречки, кога човекот станува дел од залезот, во лет кон небото, отаде сите граници...

– Татко, јас конечно заминувам, нема друго чаре!

– Зар навистина, синко, нема друго чаре?

– Нема, навистина нема, – отсечно одговори Татко. – Најтешко ќе ми биде да ве оставам тебе и мајка, но не за долго!

– Што вели командантот Мортје за твојата одлука?

– И тој, татко, смета дека би било добро, извесно време, да ме нема.

– Зар така вели? Има ли посебни причини за тоа? – загрижено започна да прашува дедо.

– Командантот Мортје, татко, смета дека најдоцна за една година, сигурно ќе замине со својата војска. Вели дека е подобро да заминам па да се вратам посилен, отколку да останам во неизвесност.

– Умно, умно размислува командантот. Човечно, татковски. Како мене. Небаре е дел од нашето семејство. Се гледа дека има големо срце. Со советот што ти го дал, не те спасува само тебе туку и сите нас.

Погледнувајќи во последните зраци на сончевиот залез, дедо го сврте погледот кон Татко и му рече:

– Гледај, синко колку чудесно заоѓа сонцето! Но повторно се враќа. Така е и со нашата надеж. Распната е помеѓу заминувањето и враќањето. Замини, синко, ако е така речено. И ...

Дедо не можеше да ја заврши мислата. Обземен од тага, не можеше да го изговори последниот збор: *враќи се*.

Споделувајќи ја тагата, Татко ништо не рече. Дедо, соземајќи се, продолжи:

– А кај те води умот, синко?

– Французите би сакале да ме видат на Запад, таму да го изучувам правото. За да заминам со нив треба да почекам. Ама мене умот не ме влече таму, а не ми е и до чекање!

– Синко, замини таму од каде што враќањето ќе ти биде полесно.

– Зар може татко, тоа да се знае однапред?

– Ние, синко, во животот, сме на патиштата божји. Но и од нас зависи дали ќе го најдеме вистинскиот пат.

– Ќе заминам, татко, деновиве, првин со брод кон Италија а, ако ме послужи среќата, ќе продолжам кон Турција. Ќе барам брод за Измир.

– Во Измир, синко, живее еден од твоите вујковци. Тој е таму одамна и веќе е познат адвокат. Другиот вујко живее во Искидар. Во Истанбул е и твојот трет вујко, Фетхи-беј Окијар, близок пријател на Ататурк и негов соработник во големите битки за нова Турција.

Татко добро ги знаеше овие работи од кажувањата на својата мајка. Сега, за прв пат, ги слушаше и од дедо и се почувствува охрабрен. Со внимание продолжи да го слуша дедовото зборување:

– Ататурк, синко, спаси сè што можеше да спаси од царството. И сега ја свртува земјата кон Европа. Така, можеби, еден ден, преку Стамбол, ќе втасаш и до твоите француски пријатели во Париз.

– Убаво размислуваш, татко. Но што ќе стане со враќањето, со сите вас?

– Живите, синко, секогаш наоѓаат чаре!

Појди сега и види се со мајка ти. Не ѝ кажувај за твоите планови. Ниту за Италија, ниту за Измир, ниту за Стамбол! Да не и препукне срцето од преголема радост, но и од постојаната тага.

А кога ќе стигнеш во Турција, само прати абер оти си жив и здрав. А јас, синко, дотогаш ќе ја подготвувам кротко мајка ти за да ја прифати и судбината и твоето заминување...

Татко ништо не рече. Му се фрли во прегратка на дедо. Сети како, на образите, неговите солзи се мешаат со дедовите. Горчливиот вкус на тие солзи ги понесе засекогаш со себе...

Крајот на Големата војна беше објавен со примирјето од 11 ноември 1918 година. На фронтовите во Европа и на Балканот продолжуваа само спорадични борби. Европа влегуваше во нова ера, со нови граници и со надежи дека мирот ќе трае. На Балканот сè уште не беа завршени малите битки за територии, за влијанија и за граници, под авторитетот на големите сили. Посебна беше историјата на присуството на преостанатиот дел од француската армија во Албанија, во очекување на конечниот епилог на Мировната конференција во Париз. Но престануваше и војната на нерви помеѓу француските офицери во Ке д'орсе и Министерството за војна.

Командантот Мортје продолжуваше и натаму да ја осмислува и да ја привршува малата војна во Поградец останувајќи им верен на своите претходници, генералите Морис Сарај и Анри Декуан. Нивната акција никогаш не била заедно договорана и осмислувана, туку беше само логична реакција на настаните со кои се соочуваа тие на овој дел од Балканот, особено откако Грција помина на страната на сојузниците и сакаше да ја поврати окупираната Корча, а Србија, окупираниот Поградец.

И покрај битната улога што ја одигра генералот Сарај во стратегиската еволуција на борбите на Источната армија, во остварувањето на конечната победа на сојузниците, неговата мисија на Балканот не беше завршена. Иако тој беше заменет со генералот Гијома, а потоа и со генералот Франше Д'Епере, тој ѝ остана верен докрај на својата Мала непризната војна и сојузник на Република Корча, како и на освојувањето на Поградец. Неговото проалбанство, воените историчари го сметаа за црна дамка во кариерата на херојот од Вердун.

Морис Сарај, во своите искази, не се снесиваше да истакне дека постоењето на нациите најчесто почива врз некоја лага. Што поголема нација, велеше тој, поголема лага. Најчесто, творците и водачите на нациите таа лага ја нарекуваа идеал. Генералот не пропушташе да каже дека го принудуваат војникот да гине за вакви идеали. Но, во средбите со смртта, идеалите најчесто исчезнуваа како меури од сапуница...

Морис Сарај имаше други идеали, други мисли со кои се реализираше неговата Мала војна во која тој сакаше да го разбере човекот, жртва на војната. Почувствува морална утеха и задоволство кога започна да ја пишува книгата *Моето командување на Источок*. Сега, бојното поле му го замени белата хартија, а мечот, перото. Не беше лесно и на ова бојно поле, пред историјата да ја каже својата вистина.

Кога од сите париски камбани се објавуваше крајот на војната, генералот Сарај го пишуваше заклучното поглавје на својата книга.

Најпосле, имаше некакво победничко чувство во запишаната вистина на белата хартија.

Тие денови, генералот Сарај беше повикан од своите соборци од битката кај Марна, победниците на Вердун, како и од своите војници од Источната армија, со неколкумина преживеани војници од битката кај Поградец, да ја минат заедно Триумфалната порта, на парадата во Париз, на 14 јули 1919 година, на прославата на националниот празник, за прв пат по победата.

Жорж Клемансо, познат по прекарот Тигарот, кому му припадна честа да биде на чело на својата земја, во знак на благодарност, во името на нацијата, им напиша на челникот на армијата маршалот Петен и на неговите војници:

„Кој од вас го доживеал овој ден, вистински живеел!“

Слушајќи го овој патетичен слоган кој ечеше на сите страни, генералот Сарај помислуваше на илјадниците војници кои не го доживеаја ветениот ден на Тигарот Клемансо. Овие мигнови на екстаза во која беа, со совршена вештина, пресметани сите ритуали на победата, на генералот Сарај му прилегаа на жртвените празници.

Генералот Сарај можеше да има сосема поинаква, позначајна и повидлива позиција на парадата, но тој ја избра анонимноста. Не застапа ни на свечената бина од која постојано отпоздравуваа генералите и високите офицери. Тој, со својата сопруга, избра место да стои кај Триумфалната порта, недалеку од вечниот огин, во чест на непознатиот загинат војник.

Размислуваше генералот за смислата на војната, во миговите на прославата на победата, пред славната Триумфална порта, во срцето на Париз, во невидената празнична екстаза на војниците. Зар на вистинската победа не ѝ прилега повеќе семотната тишина, со сите нијанси, до самата смрт на војниците?

Генералот Сарај не присуствуваше на свечениот чин кога, непосредно пред парадата, пред градската куќа, на тројцата маршали на Франција Петен, Жофр и Фош им се предаваа победничките мечови. Пред нив се вееја и дваесет и двете знамиња, почнувајќи од она на Легијата на странците, па сè до знамето на мароканскиот регимент, сите двојно одликувани, со Легија на честа и со Крст на војната.

Пред самиот почеток на парадата долж Елисејските полиња, се огласија свечените фанфари објавувајќи го пристигнувањето на претседателот Жорж Клемансо, во придружба на генералот Пенелон. Потоа, одекнаа акордите на Марселезата, прифатени од хоровите на париските опери.

Генералот Сарај, од мислите и од занесот го отргнаа воените барабани кои го означуваа почетокот на парадата. Од север се зададе првата воена колона. Над главите на војниците кои чекореа со параден чекор, се покажуваше и огромен транспарент на кој, со големи црни букви, на бела основа, беа запишани имињата на областите Шампањ и Епарж, каде се водеа двете најголеми победнички битки. Зад нив, на други, широки транспаренти, со посребрени крилја, беа

запишани имињата на другите победнички места, меѓу кои и на Вердун и на Поградец.

Генералот Сарај го обзеде силна возбуда кога ги прочита имињата на овие градови. Ги бараше со немирниот поглед лицата кои ја образуваа бесконечната колона која се движеше од Триумфалната порта, низ Елисејските полиња, до плоштадот Конкорд. Ги препознаваше, според униформите, своите марокански, виетнамски и сенегалски стрелци, своите пешадиски и артилериски војници, кои победнички ја завршија војната, но сега, под водство на други команданти. Да го забележеа својот некогашен командант меѓу набљудувачката толпа, овие војници сигурно ќе го повлечеа со себе, на чело на поворката. Со овој војнички гест ќе исправеа некаква неправда, која никогаш не би можеле да ја разберат политичарите кои раководеа со војната од своите кабинети.

Парадата продолжуваше. Во еден момент, сите погледи се упатија кон Портата на славата.

Gloria Victoribus! Слава на победниците! Одекнуваше од сите страни.

На чело на новата колона маршираа двајцата славни маршали Жофр и Фош. Зад нив, по абецеден редослед, маршираа први претставници на американските воени сили, на чело со генералот Першинг, јавнат на бел коњ, а потем, во параден чекор, маршираа робусните војници со блескави униформи. Ги следеа бурни овации. Голема беше заслугата на американските војници за конечната победа.

Потоа маршираа белгиските сојузнички војници, предводени од генералот Гилен, па претставниците на маршалот Сир Хенри Даглас Хиг, со висока става и со елегантен чекор. Бура од аплаузи и овации ги следеше војниците на блискиот сојузник и сосед. Маршираа потем генералите на канадскиот корпус, па на индиските, на јапонските, на кинеските и на виетнамските војски. Посебно внимание предизвикаа припадниците на грчката армија во нивните национални униформи. Зад нив се движеа и полските, португалските и романските војници. Последни маршираа српските војници, следени од бурни овации, како блиски француски сојузници во Големата војна. Во нова колона, на крајот, маршираа и Сијамците, Чесите и Словаците.

Стивнаа воените барабани. Настапи привремена тишина. Од сите страни одекна:

Доаѓа маршалот на Франција, доаѓа Петен!

Сите сакаа да го видат маршалот над маршалите. Херојот на Големата војна. Јавнат на бел коњ, со свечен и сериозен поглед, тој им отпоздравуваше на луѓето од двете страни на авенијата. Излегуваше од сенката на Триумфалната порта, небаре живеел и се борел само за овие мигови. Го посветил својот живот, ја вложил и смртта за да стигне на овој победнички марш. Тоа беа големи мигови на вечноста, кои умеат да ги препознаваат генералите со повеќе загубени војници, одошто се останатите во живот за да ја слават победата.

Бурни овации го следеа и минувањето на генералот Кастело, еден од хероите на Големата

мата војна, или како што го нарекуваа, четвртиот маршал на Франција. Големата војна во душата му врежа трајни рани. Ги загуби најблиските, а денес, на победничкиот марш, чекореше со смел, небаре ритерски чекор и со вознес. Тука беа и другите генерали кои во стратегиските пресвртни битки ги беа вложили своите животи.

Додека генералите маршираа со цврст чекор, силниот глас на спикерот, кој ечеше на сите страни, ги редеше нивните победи на боиштата од Големата војна. Но, потсетуваше истиот глас, придружен од френетичниот поздрав, сето ова би го заслужиле, доколку беа присутни, и хероите на Марна, нивниот прв командант генералот Сарај, потоа Лангл де Кари, сите заслужни први победници...

Генералот Сарај, кога го слушна своето име, како еден од првите победници на Марна, го обзеде благ трепет. Го почувствува стисокот на раката на својата млада сопруга. Можеби беше уште повозбуден од моментот кога, на почетокот на парадата, на големиот крилест транспарент, ги забележа крај дванаесте други славни боишта на Големата војна, и имињата на градовите Вердун и Поградец.

Се чувствувааше како генерал на незавршени битки, кому му биле одземени победите. Битката кај Поградец, како последна во својата кариера, ја сметаше како дел од големата борба да се разбере човекот во војната. Тој сакаше да го разбере балканскиот човек, во заплетот на трагичната историја. Сакаше да го запознае

албанскиот човек, со кој се поврза во Големата војна.

Кога маршираа сите претставници на сојузничките и на другите пријателски армии, генералот Сарај залудно бараше и албански војници.

Зар не им беше местото тука барем на неколкумината од нив кои беа носители на француските високи одликувања Легија на честа и Крст на војната, за нивните заслуги во Големата војна, борејќи се на страната на француската војска? Зар повторно ќе се заплеткува во комплицираното прашање на Балканот, во својата творба Република Корча, во својата победничка битка кај Поградец кои, според многумина од генералштабот во Париз, беа и причината што претседателот на Франција Жорж Клемансо го повлече од командната позиција на сојузничките армии во Солун...

Генералот Сарај сакаше, како војник и како стратег на бојното поле, да ѝ остане верен на својата картезијанска дисциплина во сфаќањето на воениот позив, но како хуманист и демократ, сакаше да го разбере човекот на чија земја се водеше Големата војна. Впрочем, и кога неговата кариера висеше на крајот поради верноста на своите принципи, поради формирањето на Република Корча, и кога се најде во геостратегискиот лавиринт на измешаните интереси на сојузниците и на завојуваните страни, тој си остана доследен на своите ставови.

Од размислата на генералот, одлетана кон балканското минато, го оттргнаа новите извици

на толпата во екстаза. Силниот глас на спикерот на парадата, кој одекнуваше од Триумфалната порта до плоштадот Конкорд, патетично се извиши кога го најавуваше минувањето на војниците кои ги преживеале историските битки кај Аустерлиц, Ваграм и Јена.

Парадата се ближеше кон својот крај. Во далечината се изгубија и последните колони на тенковските единици. Толпата бавно се раслојуваше. Се губеше низ разгранетите авении. Триумфалната порта беше сета во своето празнично руво. Кон неа беа вперени застрашувачките заробени топови, осудени засекогаш да останат во музејот на победата. Среди портата поигруваше вечниот синкав оган на непознатиот јунак. На генералот Сарај, светлината му се стори како запалена ламба над олтарот на Портата-катедра, како света светлина која, во мистичен занес, ги поврзува живите со исчезнатите.

Генералот Сарај мина низ Триумфалната порта, не со чекор на победник, но не и со чекор на поразен, туку како човек што не престанува да војува со војната. Откако бавно се оддалечи, се сврте уште еднаш кон портата. Ја опфати сета со погледот. Во мигот, се сети на судбината на нејзиниот градител Наполеон Бонапарта кој ја извиши за да ги храбри своите војски во победничките походи и во славните враќања. Си помисли: каква иронија на судбината! Низ Триумфалната порта беше пренесено и мртвото тело на императорот Бонапарта, по неговиот пораз и трагичниот егзил на островот Света Елена...

***

Вечерта, генералот Сарај, со својата сопруга, ја мина во еден од рестораните на Елисејските полиња. Не се одзва на поканата да биде на свечената вечера со генералите.

Пред време си ги беше избрал анонимноста, заборавот, макар што татковината сè уште сметаше на него, како што му рече и сопругата, по првиот испиен шампањ...

Генералите обично ги паметат битките според победите или според поразите. Но кога, со текот на времето, битките паѓаат во конечен заборав и новата битка ја потиснува старата, кај нивните протагонисти се буди ново чувство.

Се случува, многу години по битките, воените другари, при заедничките средби, да ги дополнуваат спомените во обидот да спасат нешто од нив што исчезнало засекогаш.

Генералот Сарај, по враќањето од Солун во Париз, ја избра осамата, во очекувањето нова мисија во некоја од далечните француски колонии, во Африка или во Азија. Времето го минуваше во завршување на својата книга *Моејто командување на Исиок*. Ја завршуваше својата битка на белата хартија бидејќи не му беше дозволено, од другите француски генерали, да ја заврши на бојното поле.

Пред да ја предаде книгата за објавување, реши ракописот да му го даде на читање на генералот Анри Декуан, основачот на Република Корча. Имаше многу страници во оваа книга кои се однесуваа на заеднички преземените и реализирани одлуки, посебно во врска со создавањето и со одржувањето на малата Република,

како и со нејзиното продолжување во зоната на Поградец.

И покрај тоа што беа далеку од Корча и од Поградец, притиснати од нови приоритетни задачи кои им ги наложуваше армијата, двајцата француски генерали го продолжија своето проскрибирано *албанофилство*, во доменот на своите лични убедувања и личното дејствување. Сега, на крајот од Големата војна, тие беа загрижени за крајот и исходот на нивната Мала војна чии застапници сега остануваа командантот Рејнар Леспинас во Корча и Едуар Мортје во Поградец.

Обајцата чувствуваа дека историјата покажува оти биле на вистинската страна кога настојуваа да ја одбранат малата Република, откако се променија геостратегиските интереси на Франција и на големите сили, со абдицирањето на прогерманскиот грчки крал Константин и со стапувањето на Грција во редот на сојузниците.

При последната средба во Париз, генералите се договорија, на 30 април 1920 година, да им се придружат на членовите на француското големо Друштво на пријателите на Албанија, на големиот собир, организиран од страна на сенаторот Пол д'Етурнел де Констан, професорот Емил Кан, министерот Жистун Годар, посветен на приемот на Албанија во штотуку основаната Лига на народите.

Генералите Сарај и Декуан со посебно внимание ја слушаа воведната беседа на сенаторот Д'Етурнел. Во неговото искажување наоѓаа морална сатисфакција за својата акција во Алба-

нија. Тие не ги познаваа врските на сенаторот со Албанците, уште од крајот на XIX-от век. Тие не знаеја дека сенаторот Д'Етурнел, добитникот на Нобеловата награда за мир, всушност, бил претходник на нивното албановилство.

Врските на сенаторот со Албанците и со Албанија датираа уште од 1879 година, една година по одржувањето на Берлинскиот конгрес, кога тој, како дипломат и секретар на меѓународната комисија за утврдување на границите помеѓу Црна Гора и Албанија, престојувал во оваа земја речиси две години. Уште оттогаш, тој ќе се приврзе за судбината на Албанците која ќе ја следи во текот на три децении, сè до овој собир, од 30 април 1930 година, на кој ќе се залага Албанија да биде примена меѓу првите земји членки на Лигата на народите.

Нобеловецот Д'Етурнел, најголемиот дел од својот живот ќе го посвети во потрага по решенија за избегнување на оружените судири и за спасување од несреќите што ги носи со себе војната. Тој раководи со Фондацијата Карнеги која по Втората балканска војна, во 1913 година, воспостави меѓународна комисија за да ги испита причините за балканските војни и за извршените масакри врз невиното население на Балканот.

Судбината сакаше, по Берлинскиот конгрес, сенаторот Д'Етурнел, многу години подоцна, да се соочи повторно со неизвесната историја на Албанците, овој пат откако беше потврдена нивната независност по Големата војна и пред приемот во Лигата на народите.

Генералите Сарај и Декуан, заинтересирано ги слушаа зборовите на сенаторот, како задоцнета поддршка на нивните некогашни ставови кон Албнија поради кои дојдоа во судир со својата земја:

„Кога за прв пат се најдов со овие луѓе, кон крајот на минатиот век, тие живеела во голема изолација, под диктатот на крвната одмазда, опкружени со народи кои постојано сакаа да ги асимилираат, постојано спротивставени на Отманската империја, и покрај тоа што таа, на многумина, им ја наметна исламската религијата... Но, еве, за големо чудо, Албанците го спасија својот идентитет...“

Спомените од младоста на Балканот ќе се разбудат во доцните години од животот на прославениот француски сенатор и нобеловец Д'Етурнел. Ќе се најде како на задоцнета барикада, на залезот на својот живот, во одбрана на правото на постоењето на еден обесправен народ на Балканот кој успеваше, во текот на пет векови, да го одбрани својот идентитет што сега, токму европските победници во спрега со балканските сојузници, го доведуваа во прашање.

Сенаторот Д'Етурнел се обидувааше автентично да сведочи токму за тоа во кое се уверија француските генерали Сарај и Декуан, на Балканот, дека Албанците имаат свој јазик и свои обичаи и, дека се толерираат меѓусебно во различноста на вероисповедта, како католици, православни и муслимани.

Генералите Сарај и Декуан прв пат доживеаја задоцнета силна морална поддршка во

Франција за нивната Мала војна на Балканот која остана свесно маргинализирана од воените хроничари и стратези на Франција, а уште повеќе од балканските и од европските сојузници во Големата војна.

По собирот, доцна во ноќта, чекорејќи осамени крај Триумфалната порта, во правец кон Елисејските полиња, генералот Сарај рече:

– Гледај, генерале мој, историјата како да започнува да ни дава за право. Албанците се изборија за својата независност. Албанија, како независна држава е пред вратите на Лигата на народите, макар што во „нашата“ Република Корча и во Поградец сè уште се присутни наши војници и офицери.

– Историјата, генерале Сарај, секогаш ја пишуваат победниците.

– И ние бевме победници, генерале Декуан, но, сепак, остана нешто незапишано за нашата победа во Големата војна. Вистината, на боиштата, побрзо умира отколку гласовите за неа! Барабаните на војната се посилни од тишината на вистината.

– Убаво речено, генерале, Декуан. Победата во Големата војна не им дава за право, на нашите балкански сојузници да се однесуваат како победници во Малата војна, да ги будат старите инстинктивни племенски судири кои се насочени кон меѓусебна превласт! Во таквата војна и не постои победник!

– Во војна, се вели дека гаволот го шири пеколот! – продолжи генералот Декуан.

– Но кај тие луѓе, генерале Сарај, ѓаволот останува и по завршувањето на војната.

– За тие луѓе, вистински не се знае кога им е потешко: дали кога трае војната или кога ќе заврши! – дополни генералот Сарај.

– Да, генерале Сарај, несреќниот мир може да биде полош и од самата војна!

– И мирот, генерале Декуан, може да слави свои победи, но и порази. Зар не видовте каква војна се водеше на Мировната конференција во Версај?

– Да, продолжи војната за влијанија помеѓу европските големи сили и САД, под водството на претседателот Видроу Вилсон! – дополни генералот Декуан.

– И таму нашата штитеничка Албанија ќе се најде на нишан на нашите балкански сојузници и на Италија! – рече генералот Сарај.

– И во Версај, всушност, како да продолжи нашата Мала војна. Само историјата, како последен арбитер, ќе покаже кој бил прав. Конечно, се урнаа австроунгарската, Руската и Отоманската империја. Но се создадоа и дуги мали империи како југословенската, на Балканот, а Чехословачката, во Централна Европа! Времето ќе покаже дали овие мали „империи“ ќе бидат подолговечни од големите! – започна да размислува гласно генералот Декуан.

– Ние сме, генерале Декуан, непоправливи јакобинисти, и во војна и во мир. Ние, всушност, просудуваме и размислуваме, згора на тоа, и со картезијански категории! Тоа ги предизвика, во нашата историја, големите возвишувања, како

оние на Луј XIV и на Наполеон Бонапарта, но и нашите падови! Ние тешко ќе се одржиме како империја, во идните времиња. Светот брзо се менува. Но да ѝ ги препуштиме овие големи прашања на иднината. За нас сè уште не е завршена нашата Мала војна во Поградец и во Корча. Таму се сè уште нашите војници и офицери.

– Да, во Корча е останат командантот Рејнар Леспинас, а во Поградец е командантот Едуар Мортје – прифати генералот Декуан – а врз нив се вршеше и се врши силен притисок, без оглед на крајот на Големата војна и познатите версајски решенија за судбината на Албанија, при нашето заминување Корча и Поградец да им се препуштат на грчката односно на српската војска.

– Ги познавам добро командантите Рејнар Леспинас и Едуар Мортје. Со нив може да се гордее нашата армија. Но и нашата татковина. Иако се ставени пред големо искушение, ним нема да им недостига храброст и човечност да ги повлечат вистинските потези на крајот од нашата Мала војна на Балканот, генерале Декуан...

Во тивката париска ноќ, продолжија со позабрзани чекори да се движат кон Плоштадот Слога, каде само пред неколку месеци, на првата прослава на националниот празник по победата во Големата војна, генералот Сарај ги следеше своите војници од Источната армија, како и победниците од битката за Поградец. По долго, тивко чекорење под разлистените платани, прв се огласи генералот Декуан, прв пат зборувајќи за настанот на кој присуствуваа заедно:

– Бездруго, и вие како и јас, генерале мој, го слушавте со посебно внимание сенаторот Д’Етурнел! Па тој, без да знаеме за неговото минато и за неговите ставови, бил претходник на нашето „албанофилство“, за кое не престануваше да нè проскрибира и да не обвинува нашето Министерство за надворешни работи! Бездруго, под силен притисок на нашите сојузници, заинтересирани за поделбата на Албанија и за превласт над Македонија.

– Сенаторот Д’Етурнел останал верен на своите принципи! Често, генерале Декуан, овие месеци интензивно размислував за нашите балкански воени години, особено додека ја пишував книгата за моето командување на Исток.

Замислете, нашите угледни воени аналитичари од Ке д’орсе и од Министерството за војна да ги напуштат удобните фотелји во своите кабинети и да се најдат, само за кратко, на воените траншеја, а ние да ги заземеме нивните места. Каква ќе биде тогаш вистината?

Генералот Декуан ведро се насмевна на оваа досетка и благо дополни:

– Имате право, генерале. Вистината има само едно лице. За дипломатите можеби повеќе! Заврши времето на траншејата! Сега настапуваат можеби најтешките денови: времето на замената на нашата војска со домашната или со војските на соседите кои чекаат зад границите! Бездруго, нашите команданти Леспинас и Мортје, од нашата Мала војна, ќе бидат на висината на нашите надежи...

– Јас отсекогаш сум верувал во нив...

Генералите задлабочени во разговорот, се најдоа среде Плоштадот Слога, пред големиот обелиск од Луксор, симболот кој, според легендата, бил првиот објект до кој допреле сончевите зраци во времето на создавањето на планетата Земја. Обелискот разбуди разни асоцијации кај генералите. За своите размислувања, прв почна да говори генералот Декуан:

– Чудна е историјата на овој споменик. Обелискот на Франција ѝ го подари „последниот египетски фараон“ Албанецот од Кавала Мохамед Али, со којшто беше извршено помирувањето помеѓу ројалистите и републиканците, откако во периодот на Теророт, овде биле егзекутирани кралот Луј XVII, Дантон, Робеспјер ...

Генералот Сарај беше слушал за албанскиот јаничар Мохамед Али кој, со својот одред албански јаничари, во служба на Отоманската империја му го попречи патот на Наполеон Бонапарта да го освои Египет. Тој, по победата над францускиот император, ќе се одметне од султанска власт и долго време ќе владее со Египет!

– Генерале, – продолжи генералот Декуан – нас судбината на Албанците не престанува да нè следи! Нив ќе ги најдете во многу „јаничарски фаланги“ во светот, но многу помалку во служба на својот народ. Тие се бореа и во нашите единици во Албанија. Се прославија како верни војници. Некои од нив се здобија и со Легија на честа и со Крст на војната!

– Време е тие да му се вратат на својот народ, на својата татковина, генерале! – прифати генералот Сарај...

Ноќта бавно исчезнуваше, кога во далечината се покажуваа, над реката Сена, првите зраци на зората. Откако го одминаа обелискот, генералите чекореа крај мирната Сена, на пат кон своите домови...

LVII

Минуваше последната пролет на командантот Едуар Мортје во крајезерската земја. Одамана стивнаа версајските фанфари кои го беа објавиле времето на мирот во Европа, по Големата војна. Се вестеше и конечниот крај на Малата војна за последните француски војници и офицери во Корча и во Поградец.

Командантот Мортје со малкумината војници, беше последниот француски претставник којшто докрај требеше да ја брани честа на победничката Источна армија, но и надежите на месното население дека нема да стане жртва на апетитите на соседите кои, со своите војски демнеа на границите.

Српската војска, и покрај тоа што, со Версајската мировна спогодба, мораше конечно да се повлече од границата, постоеше опасноста градот Поградец да биде откинат и припоен кон новата држава Југославија. Зар францускиот претседател Жорж Клемансо не се бореше достоино на својот прекар Тигар за создавање на новите државни заедници Југославија и Чехословачка? Сè беше можно на Балканот!

Командантот Мортје, како да беше повикан сам докрај да ја спроведе историската правда на која природно се надеваа Албанците по

Версај. За овие луѓе, тој беше и командант и администратор, но и еден вид мало божество во кое веруваа тие. Веруваа во неговата беса. И стари и млади не ги забораваа неговите добрини. Сега, во критичните денови, кога, по навестеното заминување на француската војска, можеше лесно да ја замени друга, луѓето се прisetуваа на сите добрини на командантот...

Сите се сеќаваа на присуството на командантот Мортје на прославата на 29 ноември 1919 година, денот на независноста на Албанија, на првата свеченост во Поградец, откако беше потврдена независноста на земјата.

На прославата беа присутни градските првенци, француски претставници, угледни граѓани, млади и стари, муслимани и исјани.

Командантот Мортје, со својата Атина, беше на челно место. Свечената бина беше украсена со албански и со француски знамиња. Говореа градските првенци. Не забораваа да ги истакнат заслугите на командантот Мортје за напредокот на градот. Ученици од училиштата, отворени од страна на француската администрација, кажуваа стихови за слободата, на француски и на албански јазик.

Слободата беше на дофат. Малата војна на француските офицери во Корча и во Поградец беше пред својот крај. Командантот Мортје, иако добро знаеше дека сè уште не е време за славење, ја споделуваше радоста со сите.

Левантинските кодоши, и на крајот на војната, не мируваа. Дури некои се беа осмелиле да се појават на прославата, но набргу ја напуш-

тија, соочени со погледите на многумина кои веднаш ги препознаа. Се пееја полофониски песни од разни краишта од Земјата на Езерата за подвизи на легендарни јунаци. Во една од полифониските песни беше внесено и името на командантот Мортје. Атина му ги преведуваше разбирливите зборови од песната.

Командантот Мортје го почувствува стегањето на раката на Атина. Тој ја погледна ведро. Но со мислите како да беше отсутен. Беше обземен од неизвесната иднина за Поградец и за Албанија. Не беше загрижен само заради можните активности на левантинските кодоши, со променлива судбина, како и на нивните газди, туку најмногу го загрижуваше однесувањето на неговата земја Франција. Таа беше на пресуден испит пред историјата, во времето кога сите игри беа познати, а картите покажани, кога тајните договори ја беа загубиле важноста. Беше јасно оти нема враќање назад во историјата.

Свеченоста беше при крајот. Се пееја Марселезата и албанската химна. На крајот, најстариот градски првенец им се обрати со свечен тон:

– А сега, браќа рисјани и муслимани, според нашиот стар обичај, да одиме заедно в џамија, а потоа и в црква. Да ни биде прославата целосна и благословена!

Повикот се прифати од сите страни, со гласно одобрување. Командантот Мортје знаеше за убавиот обичај на рисјанското и муслиманското население од крајезерската земја. Во црква беше гледал муслиманки како палат свеќи, а во

џамија среќавал христијани. Знаеше дека блискиот манастир Свети Наум, го штителе муслимани. Но сега, прв пат, на еден собир на кој се славеше националниот празник, луѓето се повикуваа во црква и во џамија. Тоа го забележа и командантот Мортје. Ја погледна прашално Атина. Таа му прошепоти:

– Ти прават, мил мој, чест и тебе. Сакаат, бездруго, да ти покажат дека не може никој да нè подели пред Бога!

Сигналот беше јасен и се упатуваше на време и кон вистинскиот човек: албанското население нема да дозволи другите да го делат врз верска основа. Издржаа со векови конверзии и шизми, зар сега пак ќе ги делат! Овие луѓе, во текот на векови, особено во последните пет, откако, по поразот на Скендербег, беа во најголем дел исламизирани, останаа со непоразен идентитет, во времето кога верата беше синоним за националноста. Спасувајќи го албанството од отоманството, сега тие, со сите сили, се бореа да го спасат од превласта на другите религии. Француската лаицистичка мисија беше во вистинско време разбрана и прифатена.

Командантот Мортје стана брзо свесен за старите и за новите рани на овој народ. Тој, на извесен начин, и ги споделуваше со нив. Залудно се обидуваше, во судбоносните денови за својата зона да најде приврзаници во врвните структури на Ке д'орсе и на Министерството за војна кои ќе се ослободат од предубедувањата за албанскиот народ. Му преостануваше, во малкуте денови на командување, да ја заврши

успешно Малата војна во Земјата на Езерата борејќи се, истовремено, со српските упади во територијата и со дипломатските притисоци врз неговата земја. Неговите погледи беа постојано свртени кон блиската Корча и кон потезите на командантот Рејнар Леспинас со кого беше во постојан контакт следејќи ги, заедно, потезите на париската дипломатска и воена централа. На обајцата добро им беше познато дека уште од декември 1918 година италијанските војски го демнеле мигот на повлекувањето на француските трупи од Албанија, посебно од Корча, за ја заземат, пред грчките војски.

Италијанскиот генерал Пијачентини имал и наредба за тоа. Тој дури и го стимулирал заминувањето на француската војска. Се обидува да го придобие збунетото население. Официјална Франција, се изјасни како природен и приоритетен сојузник на Грците и на Србите, а како противник на албанските ревандации за природното припојување на Корча и Поградец кон потврдена албанска држава.

Три месеци по Версајската мировна спогодба, командантот на еден италијански регимент составен од 150 карабинери, ќе се најде пред Корча. Француските воени власти биле изненадени од упадот, додека генералот Франше д'Епере побарал од Париз да изврши притисок врз Рим барајќи, во иднина, да се избегнат слични ситуации. Командантот на Источната армија д'Епере ќе го извести и францускиот претседател Жорж Клемансо за опасноста од упадите на грчките и на српските трупи во

Корча и во Поградец. Во истиот период, командантот на територијата Корча Рејнар Леспинас, ќе го извести Париз за отворената и несопирлива пропаганда на грчките агенти кои го најавуваат скорото заземање на градот.

Во јули 1919 година, командантите Леспинас и Мортје ќе бидат изненадени од склучувањето на тајниот договор помеѓу Италија и Грција со кој, првата, ги признава грчките претензии над Корча и Гирокастро, додека втората ја прифаќа италијанската окупација на Валона и протекторатот врз средниот дел на земјата.

Француските власти, не сакајќи да влезат во конфликт со едниот или другиот сојузник, донесуваат „соломонско решение“: француските војски во Корча да бидат заменети со грчки! За таа цел, претседателот Клемансо ќе му испрати на командантот д’Епере телеграма со тајна содржина:

„Ваше е, команданте, да ги проучите условите според кои би се извршила замената на нашите трупи и на нашата администрација!“

Командантот Леспинас требеше да биде извршител на операцијата. Тешко му паѓаше да ги отпушти албанските војници и жандарми кои дотогаш верно ѝ служеа на Франција. Но наредбата си беше наредба!

Командантот се најде во најтешките моменти на својата кариера. Не можеше да го замисли ваквиот крај кој, за него, беше рамен на капитулација на победниците. Немаше со кого да ја сподели големата мака во Земјата на Езерата, освен со командантот Мортје, кого го

очекуваше истата судбина на замена, само со друга војска.

Тајната вест набргу ќе биде обелоденета. Силно ќе се разбранува крајезерската земја. Народот, спонтано, масовно, воден од некаков колективен инстинкт кој се засилува кога е доведена во прашање слободата, од сите страни, појде кон Корча.

Откривањето на планот од 25 август 1919 година за замената на француските трупи со грчките ќе предизвика немири и далеку од Земјата на Езерата. Ќе се мобилизира и албанската дијаспора во светот. Ќе реагира и американската администрација, преку својот дипломатски претставник во Корча за „заверата“. Но и Грците нема да мируваат. Нивните „апетити“ ќе станат максимални кога Французите, конечно, ќе се повлечат од Скадар.

На 5 мај 1920 година, претседателот на Република Франција Александар Милеран, донесува конечна одлука за повлекување на француската војска од Корча и го известува грчкиот премиер Венизелос! Ова ќе биде дотогаш најсилниот сигнал Грците да сконцентрираат своите трупи на границата за конечно преземање на Корча.

Генералот Рејнар Леспинас ќе преземе храбар морален потег, за едната страна херојски, за другата, предавнички, а за него самиот единствено можен: ќе го извести албанското население во Корча за непосредната грчка инвазија.

Веста, како молња, се рашири во крајезерската земја, во цела Албанија, во дијаспората.

Илјадници луѓе, небаре од земја изникнати, ќе се најдат на границата! Грците ќе се повлечат и, на 15 мај 1920 година, кај местото Капиштица, конечно, ќе потпишат мировна спогодба со Албанците.

Претставници на владите од обете земји ќе се договораат дека реципрочно ќе ги признаат правата на малцинствата и дека ќе се придржуваат на спогодбите на Мировната конференција во Версај. На 26 мај 1920 година, градските првенци, конечно ќе одлучат Корча да се припои кон независна Албанија, под владата на Тирана.

Француските војници, последните господари на Земјата на Езерата, ќе останат во симболичен број во Корча, мирно да го набљудуваат историскиот пресврт кој на многумина им беше при срце. Народот ќе приреди вистинско славје. Последниот командант на Корча Кретин, по службена должност, ќе реагира „насилно“ поради преземената власт, на што еден од градските татковци ќе му рече:

„Ние жалиме, господине полковник, што околностите нè принудија да донесеме толку тешка одлука без да побараме од вас претходно да ја уважите. Ве молиме, во никој случај, во тоа да не гледате обид да му се наштети на угледот на вашата престижна земја Франција. Ние никогаш не ќе можеме да ја искажеме сета наша благодарност за сè што направи за нас вашата администрација и вашата земја.“

Последните француски војници ја напуштија Корча кон крајот на јуни 1920 година оста-

вајќи многумина од своите некогашни другари на корчанските воени гробишта.

И така, во Корча, конечно заврши Малата војна на албанофилските француски офицери во која победници беа луѓето од Земјата на Езерата. Триумфираше некогашниот идеал на Морис Сарај, познат и на Ке д'орсе, дека, во војната, тој секогаш ги ставал во прв план интересите на месното население... Благодарение на овој остварен идеал, остана малата Република Корча да живее во спомените на повеќе генерации граѓани како мала европска република на Балканот, во немирните времиња на Големата војна.

Заминаа Французите, но во градот продолжи да се шири франкофонскиот дух преку славниот француски лицеј...

Остануваше уште да се реши и судбината на Поградец. И овде, како и во Корча, преостанатите офицери и војници, на чело со командантот Едуар Мортје, се бореа, со сите сили, за чесен излез и за чесно решение, пред нивното заминување, соочени со постојаните српски претензии за преземање на Поградец. Остануваа старите игри на Ке д'орсе, како и во случајот на Корча, по секоја цена тие да ги заменат француските војски при нивното конечно заминување.

Српската влада во егзил, на Крф, на чело со Никола Пашиќ, не престануваше да врши притисок врз својот сојузник Франција, уште од септември 1917 година, да го преземе Поградец, откако војските на генералот Сарај го освоија овој град од австроунгарските противници. На

13 мај 1917, Србите најнапред отворија конзулат во Корча со крајна цел да ја преземат командата над Поградец. Побараа, подоцна, од генералот Сарај да постават свој префект, но беа категорично одбиени и градот остана под француска управа. Владата на Пашиќ не престана да ги негува илузиите дека, со освојувањето на Поградец, ќе завладее со целото Охридско Езеро. Српската пропаганда не престануваше да ангажира и свештени лица за да влијаат врз православноалбанското население говорејќи за предностите од нивното припојување кон Србија. Во декември 1918 година, Србите го повторуваат барањето за да воспостават свој префект и свои административни службеници во Поградец, но повторно ќе бидат одбиени од Французите. Ситуацијата видливо ќе се смири до март 1919 година кога повторно, неочекувано и со зголемен интензитет, се обновуваат старите пропагандни активности.

Тогаш командантот Едуар Мортје, во својство на главен администратор на територијата Поградец, во една телеграма, меѓу другото, ќе го извести командантот на албанските граници, односно на крајезерската земја:

„Имам чест да ве предупредам за видливото заживување на српската пропаганда во територијата на Поградец... со повикот до населението да прифати една петиција, по барање на српскиот режим... Кралскиот конзул на Србија во Корча, во ноќта помеѓу 9 и 10 март, на полноќ, во куќата на Михаил Димитри Рувина, се состана со различни агенти на српската про-

паганда во Поградец, како што се Кристо Ване, Наум Косма, Сотир Јован и, притоа, им даде голема сума пари.“

Командантот Мортје доби наредба да се спротивстави на каква било окупација на територијата од странски војски. Србите ќе се вардат од какви и да е воени интервенции, но ќе ја продолжат битката за Поградец, на дипломатско поле. На 16 април 1919 година, претседателот на Франција и министер за војна Жорж Клемансо ќе одбие евентуална замена на француските трупи, стационирани во Поградец, со српската војска.

И така, дојде редот и на последниот албанофилски офицер Едуар Мортје, во Поградец, како претходно командантот Рејнар Леспинас, во Корча, да ги повлече пресудните потези...

LVIII

Пресудното утро пред конечното напуштање на земјата, командантот Едуар Мортје се најде сам пред Езерото, како пред олтар, за да му ја упати последната молитва за да се спаси градот. По толку војување по балканските боишта ова Езеро беше сведок на неговата голема љубов која за прв пат ја откри, по многу години, кога откри еден поинаков вкус на животот.

Беше созреано времето за заминување.

Стивнуваа и последните воени фанфари. Народот во Земјата на Езерата ја преземаше судбината во свои раце. Овде, оваа земја, ова небо и оваа вода, во еден чудесен и вечен спој, на командантот му се видоа како единствена татковина на животот. Низ сините бранови му се пренесуваше духот кон другиот брег. Во ова чудесно Езеро, кое ги разблажуваше воинствените инстинкти на луѓето, ги зближуваше разновециците, можеше да се видат белезите на старите геолошки епохи, танцот на сините бранови, знаците на границата, како последно предупредување дека ни една војна не завршува целосно, туку останува скриена, потисната во луѓето, токму како овие невидливи линии во водата.

Командантот Мортје, загледан во брановите кои ја минуваа границата, во очекување на

љубената Атина, на неколку дена пред заминувањето во Франција, како да беше дојден, за последен пат, сам крај брегот за да ја решава квадратурата на кругот на судбината на народот со кој толку силно се зближи во Големата војна.

Зар квадратурата на кругот на Езерото не ги криеше сите тајни на времињата на луѓето запрени, помешани на нејзиното дно? Пред заминување, во свеста му пролетаа последните настани, судбински настани за народот што го напушташе, а чии надежи остануваа речиси само во него...

Атина знаеше за обичајот на својот сопруг уште во мугрите да појде крај Езерото за да си ги избистри своите мисли, како што обично велеше. Но ова доцно мајско утро беше останал многу подолго. Бездруго е обземен од заминувањето, си рече во себе Атина, загледана кон Езерото. Таа веќе ги беше подготвила топлите кроасани, според францускиот рецепт, и го вареше кафето, во очекувањето на сопругот, на нивниот утрински ритуал кога во овие прекрасни мигови на нивната љубов, си ги кажуваа и маките кои ги очекуваа пред нивното скоро заминување.

Атина тешко се помируваше со помислата дека за ден-два ќе замине засекогаш, со својот љубен, во еден нов свет далеку од нејзината Земја на Езерата. Загрижена што уште ѝ го нема сопругот, таа му појде во пресрет, кон брегот на Езрото. Се смири кога го виде седнат на нивната клупа, под една жална врба на која обично седнуваа по долгите прошетки крај Езе-

рото, како во нивна ветена земја. Штом му се доближи, му ја стави раката врз рамото, а тој веднаш ја прифати и нежно ја бакна. За миг обајцата се пренесоа во својот заеднички свет, ослободени од грижите кои ги опкружуваа во ова неизвесно време, пред заминувањето. Никогаш не си биле повеќе потребни еден на друг отколку во овие денови.

– Те очекував, мили, како и обично да се вратиш на време за појадок!

– Нови мисли ме навасаа, мила! Нашите од Корча заминуваат. Грците се повлекоа од границата. Градските првенци ја презодоа власта и се припојуваат кон земјата, како што беше одлучено во Версај.

– Друго и не можеше да се очекува, мили!

– Имаш право, мила. Вистина е дека нашите во Париз нè оставија овде на цедило, нас војниците, сами да одлучуваме за нашата судбина.

Сончевите зраци почнаа да се пробиваат низ гранките на жалната врба. Атина и Едуар се упатија кон својот дом чекорејќи спокојно крај Езерото. Патем го продолжија разговорот. Се огласи Атина:

– Сите во градот се кренале на нозе. Врие како во кошница. Дојдени се луѓе од далеку. Нешто големо се готви.

– Синоќа, мила, во командата дојдоа одбрани градски првенци, муслимани и рисјани. Бараа утре, на 27 мај, да им се дозволи да се организира голем митинг за Поградец да се приклучи кон албанската држава!

– Го бараат тоа што го бараа и корчанците!
– Но бараат уште и да го истакнат албанското знаме?

– Зар тоа не е можно, мили!

– Постои стриктна забрана од нашата администрација, освен француското, да не се истакнува друго знаме!

– Корчанците го истакнаа албанското крај француското знаме!

– Но тие тоа не го бараа од нашта команда. Самите си одлучија. Нашите беа ставени пред свршен чин! Друго, впрочем, и не можеше да се очекува. Повеќе не постоела грчката опасност, а нашите немаа што да загубат. Ниту чест ниту победа!

– Зар не е иста положбата и во Поградец, мили?

– Овде, мила, сè уште постои опасност од српски упади. Тие се сега посебно охрабрени од версајска Југославија. Наша творба. Граѓаните го знаат тоа, а јас уште подобро!

Атина беше умна жена. Потекнуваше од интелектуално, патриотско семејство. Беше целосно задлабочена во судбината на својата земја. Командантот Мортје во нејзе имаше достоинствен собеседник. За него, таа беше и една друга Албанија. Меѓу нив владееше објективна, доверлива искреност.

Атина, во мигот, се почувствува загрижена за судбината на својот маж, за нивната заедничка судбина, за деликатните потези кои мораше да ги повлече во тоа тешко, неизвесно и енигматично време. Таа замислено продолжи:

– Би можеле, мили, и граѓаните на Поградец да постапат како Корчанците. Ти се здоби со нивната доверба, како никој друг досега во историјата на овој град.

– Јас сум свесен, мила, дека кај твојот народ, тешко се добива довербата, но и лесно се губи!

– И што реши, мили?

– Јас сум, мила, војник. Моите одлуки ги донесуваат други, повисоки командни сфери. Но во оваа војна, на Балканот немаше многу правила. Најчесто моравме да бидеме повеќе дипломати отколку војници. Особено во ова време кога крајот на војната не е вистински крај!

Ме прашуваш што одлучив. Што можев друго? Се согласив премолчено да се одржи митингот, да се крене албанското знаме крај француското, но, формално, морав да добијам согласност од Солун или од Париз. Просудив историјата да си го каже своето. Всушност, јас си потпишав и еден вид „капитулација“.

– Не разбирам, мили!

– Тешко е да се разбере оваа војна на Балканот! Постапив според својата совест. Како при пресудни битки.

– Те разбираам добро, мили... Ти сигурно како и секогаш, ќе го најдеш најдоброто решение за градот и за нас двајцата... самите...

– Јас мислам и на нашето заминување! Сигурно тебе ќе ти биде многу тешко што ќе мораш да се поделиш од твојата мајка, од блиските, од градот, од Езерото...

По Корча, беше редот на Поградец да ја доживее катарзата на слободата. Никој не можеше да го сопре на тој пат, а најмалку последните француски војници, на чело со командантот Мортје. Зар тие можеа да го запрат веењето на албанското знаме покрај француското?

Вечерта, на ден пред конечното заминување од Поградец, командантот Мортје, на своите препоставени во Париз, меѓу другото им пишуваше за настаните од 22 мај 1920 година, во Поградец:

„По протестот, на Командата на територијата беше подигнато албанското знаме, крај нашата тробојка, во присуство на сета популација на градот, но и на околните места, при што, од сите страни, се слушаа извиците: *Да живее Франција, Да живее Албанија!* Манифестацијата се одвиваше во мирно“.

Овие зборови на командантот Мортје го означија и крајот на неговата мисија во Земјата на Езерата која, потем, со својот западен дел, се приклучи кон матичната земја. Командантот Мортје заминуваше заедно со своите малкумина брадосани војници на големата Источна армија, без слава и без величие, без последниот победнички ореол, макар со задоцнето минување низ Триумфалната порта во Париз, но со победничкото чувство на луѓето од Малата војна. Заминуваше командантот со многу љубов кон овој народ. Заминуваше со својата Атина...

LIX

Војната беше завршена. И последните француски војници беа одамна заминати од Поградец. Татко се врати од Стамбол, во пролетта на 1923. Го очекуваа на вообичаеното место, крај Езерото, кај што запираа сите враќања и започнуваа сите неизвесни заминувања. Се враќаше од Стамбол со изучен адвокатски занает. Студирал шеријатско и современо европско право, според урнекот на реформите на Ататурк.

Стигна со чеза, од Охрид, со два куфера книги. Беа дојдени најблиските од семејството. Тука беа баба, дедо и блиски роднини, како и повеќемина намерници. При слегувањето од чезата, падна еден од куферите. Несекаде имаше книги.

– Аууу, книги! Колку книги! – извика зачудено некој од присутните.

Дотогаш, никој од печалбарите, посебно од Стамбол, не беше се вратил со книги. Многумина претпоставуваа, а имаа право, дека и во другиот куфер има книги. Во куферите, всушност, беше собрано сето Татково стамболско време. Имаше многу прочитани и недочитани книги, на турски и на француски јазик. Имаше најмногу книги од областа на правото, разни законици од земјите од Исток и од Запад. Овие

книги требаше да го променат животот во крај-езерската земја, според институциите што ги заживеаја француските офицери, на чело со командантот Мортје.

Татко се враќаше од Стамбол, а како да доаѓаше од Европа, преку малата врата што, своевременно, му ја подотворија Корча и Поградец, преку француските офицери. Во времето на своите студии во Стамбол, Татко длабоко беше навлегол во суштината на револуцијата на Ататурк, посебно во лаицизацијата која, своевременно, започна да се спроведува, со француските офицери, и во албанските училишта во Поградец. Од француските офицери дозна за славните просветители, за големите идеи на Француската револуција, за Декларацијата за правата на човекот и граѓанинот. Веруваше дека, со искуството од Стамбол, само ќе ја зацврсти европската визија за својата земја. Во градот продолжуваше да живее францускиот дух...

Татко, како новопечен адвокат, длабоко навлезен во обичајното право, со добри познавања на отоманското и на европското правно искуство, чувствуваше дека е пред значајна мисија во својата земја, но и пошироко... Токму книгите донесени од Стамбол требаше да влијаат врз Татковата судбина, како и врз онаа на неговите потомци. Од куферите со книги беше подисплашена и неговата мајка која се потсети на француското време, кога синот ѝ идеше дома со многу книги од француската управа и минуваше по цели ноќи со нив. Таа тогаш претпоставуваше дека токму тие книги му го изместиле

патот на судбината. И сега, повторно, книгите ги сметаше за главни виновници што нејзиниот син се вратил од Стамбол. Мајка како мајка. Среќна поради враќањето на синот, жив и здрав, згора на тоа, и многу учен, таа длабоко во себе ја потиснуваше тагата што нејзиниот син не остана во Стамбол.

На Татковите книги, најмногу им се радуваше дедо. Овие книги му потврдуваа дека син му бил на добар пат. Имаше многу прашања кои го копкаа Татко, околу Поградец во времето на неговото отсуство. Имаше и многу одговори кои дедо ги очекуваше за времето што го беше поминал Татко во Стамбол.

– Ти, синко, се врати од Стамбол со бел образ. Но не ги стигна Французите. Командантот Мортје остана верен на дадената беса. Колку што можеше, најдобро го одбрани градот. Не спаси, синко!

– Па тој веруваше во нас, татко!

– Бесата, синко, остана нашата вера за сите времиња. Може да се промени Бог, но не и верата.

– Јас, татко, во Стамбол, често размислував за времето минато со командантот Мортје, во Поградец. Таму го продолжив студирањето на правото во кое тој ме воведе, врз основа на француските и на египетските законици.

– Нашата судбина, често ти велеш синко, не е лесна за разбирање. Ние сме чуден народ. Во нас се борат остатоци од други народи. Имаме многу обичаи и многу закони. Французите сакаа

да ни покажат кои сме. Но да ги оставиме овие разговори за подоцна.

Командантот Мортје често се распрашуваше за тебе. Кога заминуваше, ми рече дека Франција секогаш ќе биде отворена за тебе.

Татко со задоволство ги слушаше овие зборови за својот спасител. Му беше жал што повеќе не го виде.

Дедо почувствува дека беше време на својот син да му го постави прашањето за неговите понатамошни планови:

– Убаво, синко, што се врати! И ние имаме земја кај што може среќно да се вгнезди судбата!

Татко ништо не рече. Сè уште не сакаше да зборува за своите планови. И самиот не беше начисто кој пат да го фати.

Дедо ја насети дилемата на својот син и рече:

– Ти, синко, знаеш оти нас Турците нè викаат Арнаути, ама не знаеш зошто?!

– Не знам, не знам, татко!

– Јас ќе ти кажам, синко. Зборот арнаут е од персиско потекло и значи: *не се враќа назад!*

И така, според Турците, ние сме ти луѓе кои никогаш *не се враќаме*.

Не можам да го утврдам точниот извор на ова кажување. Но знам дека многу наши кои заминале во Турција, не се вратиле никогаш. Ти, синко, се врати!

Татко не рече ништо. Ја насети ненаметливата стратегија на својот родител да го задржи. Да не замине повторно...

Дедо повторно се огласи:

– Има една поговорка, синко, која за нас вели:

Arnaut, o Arnaut, në vënd të bukës, po blen barut! *†

Време е, синко, да си го заработиме лебот без барут! Да си бидеме господари на својата судбина на Балканот.

– Јас, татко, решив да не се враќам во Стамбол!

Дедо не го очекуваше овој пресврт. Со благ глас продолжи:

– Мене, синко, животот сè повеќе ме рони. И куќата одвај се додржува на своите темели. Земјата со години не се ора. Ќе ѝ треба синко на оваа земја многу правда и ред, за да си се разбере себеси и за да ја разберат другите. Ти, синко, си на вистинскиот пат! Само, внимавај...

– Не грижи се, татко. Јас, конечно, ќе останам овде. Набргу ќе отворам адвокатска канцеларија. Нема да се занимавам со политика, а ниту судија нема да станам.

– Умно, многу умно си избрал, синко. Не мина многу од веков, а овде многу војни доживеавме. Балкански и светски. Балканот уште ќе се тресе. Ама еднаш белки ќе се смири. И ние, како народ.

Татко ништо не коментираше. Остави дедо да ја заврши мислата!

– Избери го патот, синко, денес или утре, таму каде што ќе те влече душата. Често, на

---

* Арнауту, арнауту, наместо леб, купуваш барут.

патот што се избегнува, демне судбата. Многу тешко се открива вистинскиот пат.

Овде хасмата и натаму ќе демне. Ти си пред векот.

Ти, синко, во Стамбол, крај твојот вујко Али Фетхи Окијар, виде како се разменија источното и западното време.

Али Фетхи Окијар беше и со султаните, но и со Ататурк. Умееше, во пресудното време, да го фати вистинскиот пат.

Тебе, синко, и патот кон Стамбол ти е отворен. Но ти сам пресуди си.

– Нам, татко, на сите патот кон Стамбол ни е отворен. Вујко Али Фетхи Окијар би нè прифатил. Пред заминување, ме претстави на својот пријател Ататурк. Знаеш ли што ми рече тој тогаш?

Дедо, зачуден од овие зборови, молчаливо го гледаше сина си кој продолжи:

– Ататурк ми рече дека Турција има потреба од млади и учени луѓе.

Дедо, со одмерен, глас рече:

– Ти, синко, можеби еднаш ќе заминеш кон Париз или повторно кон Стамбол. Кон Исток или кон Запад. Ти, сигурно, во твоите очи, ќе го понесеш мојот лик. Само ти ќе ги наследиш неговите тајни кога ќе ме нема. Секогаш ќе бидам со тебе на патот што ќе го избереш. Судбината не е во синцир, туку е во лет!

Ти можеш да заминеш, во која било насока, но ништо не може да те оддалечи од тоа што си...

Може да се рече дека Татко остана под влијание на дедовиот став за останувањето. Но тој, длабоко во душата, беше нагризен и од мајчиниот порив кон заминувањето. Татко стана вистински столб на дедовата куќа. Семејството доживеа вистински растеж...

Минуваа години. Татковите француски илузии останаа заробени во границите на нашата земја. Францускиот сон беше потиснат од балканскиот, за да остане, на крајот, длабоко во Татковата свест. Не се врати ниту во Стамбол ниту пак појде во Париз, туку, на почетокот од Втората светска војна, ја мина блиската граница спасувајќи се од фашизмот и хасмата. Се најде на другиот брег од Езерото, каде го дочека времето на комунизмот. Со кадиската диплома од Стамбол, стана социјалистички судија. Откако во Македонија ги откри битолските кадиски сицили, познавајќи го старото османлиско писмо, до крајот на својот живот ги дешифрираше старите судски записи. Неговиот француски сон се чинеше исчезнат засекогаш. Но тој оживеа непосредно пред неговата смрт, кога, како во тестамент, ми го откри својот француски јазик веќејќи ми:

– C'est fini, cette fois-ci, mon fils! (Заврши моето сине... овојпат навистина заврши!)

Ова беше неговиот вистински крај, а за мене почеток на потрагата по неговото француско време...

Е П И Л О Г

1933 година

Кочо Семини студираше новинарство на Универзитетот во Рим. Лете, го усовршуваше италијанскиот јазик во школата за странци во Перуџа. Во градот запозна и повеќе германски, унгарски и француски студенти. Се запозна и се спријатели со еден од нив. Се викаше Марсел Ларибе. Бил учител во Екс-ан-Прованс. Во 1933 година, во разговорите со францускиот пријател, Кочо Семини ќе се запознае со животот на комедиографот Марсел Пањол, познат и по драмата *Тоџази*, која, за време на француската окупација, била поставена и во Поградец.

Кочо Семини ќе му ја раскаже на Марсел Ларибе приказната за животот на својата тетка Атина Лазар Тодоли и за нејзината љубов со генералот Мортје, за кого била мажена и заедно живееле во Авињон.

Оваа сторија ќе го импресионира францускиот пријател и пред 14 јули, националниот празник на Франција, тој ќе го убеди својот албански колега да заминат во Рим, на прославата, со една кола што ќе ја испрати француската амбасада, за да ги собере француските студенти во Перуџа за да учествуваат на приемот по повод празникот.

Во тој период, во Рим, амбасадор на Франција е Анри де Жувенал. Го сметале за еден од посposобните амбасадори на Франција, во тој период. Бил министер за образование, како и постојан претставник на Франција во Лигата на народите во Женева.

Пред свечената сала на Палатата Фарнезе, покрај реката Тибар, во која се одржувал свечениот прием, гостите ги пречекувал амбасадорот Анри де Жувенал.

Притоа, Де Жувенал имал за секого, и за угледните италијански личности и за другите гости, по некој убав збор. Се интересирал посебно за личностите со кои немал прилика да разговара порано. Во еден момент, бил најавен: Кочо Семини, студент од Албанија во Рим. Беше првиот од редицата странски студенти со кои, освен поздравот, амбасадорот Де Жувенал си дозволил да размени повеќе зборови:

– Значи, вие сте од Албанија, а студирате во Италија? А од кој град сте?

– Од Поградец сум, екселенцио. Тоа е гратче на брегот од Охридското Езеро.

– Поградец, Поградец... Сум слушал за тој град.

Кочо Семини ќе си рече во себе: ова е само дипломатска куртоазија. Па во Рим и во Перуца тој запозна многу Италијанци, Французи и многу други, па никој не знаеше за Поградец. Понекогаш, поради тоа, и ќе го промолчеше, во разговорите, својот роден град. Кој ќе им објаснуваше каде е тоа.

Амбасадорот Де Жувенал продолжил:

– Пред некое време се вратив од Алеп и од Дамаск. Бев таму гувернер на Франција. Во Дамаск ја запознав госпоѓата Атина Лазар Тодоли, сопруга на нашиот генерал Едуар Мортје. Да, да се сетив, таа велеше дека е од Поградец.

– Како тоа? Атина ми е тетка... – рекол изненадено Кочо Семини.

– Колку е светот мал! – заклучил амбасадорот.

Кочо Семини, во неколку мига, останал без збор. Зад него, редица амбасадори и гости. Амбасадорот Жувенал дополнил:

– Ќе се видиме повторно на приемот. Имам што да ви кажам за вашата тетка Атина...

Кочо Семини, заедно со својот пријател Марсел Ларибе, ќе се изгуби во толпата луѓе во големата сала. Се послужиле со шампањското, што ќе им го подаде првиот келнер што минал крај нив.

Си наздравиле.

– Си имал позната тетка! Никогаш не си ми зборувал за неа! – се огласил прв Марсел Ларибе.

– Е тоа е долга историја – рече Кочо Семини.

Амбасадорот Де Жувенал, поздравувајќи се со другите гости, не го губел од вид албанскиот студент. По извесно време, отстапувајќи му го за малку своето место за пречек на гостите на министерот советник, амбасадорот Де Жувенал, набргу ќе се најде крај Кочо Семини и Марсел Ларибе. Ги поканил да седнат на бли-

ското канабе со црвено кадифе. Повторно ги послужиле со шампањско.

– Како што ви реков, има многу да се раскажува за вашата тетка Атина и за нејзиниот сопруг Едуар Мортје. Тие ми останаа во незаборавно сеќавање...

Кочо Семини, веднаш сакал да му каже дека, уште како дете, се сеќава на свадбата на својата тетка. Е каква свадба беше тоа! Се славеа многу работи. Ем блиската победа ем љубовта на убавата Атина со командантот Мортје. Се воздржал од кажување на својата сторија за таа љубов и за настаните околу неа. Сакал да дознае нешто за својата тетка и за нејзината судбина што тешко би го дознал да не беше оваа средба со амбасадорот.

– На местото гувернер на Сирија, – ќе продолжи амбасадорот Де Жувенал, – јас го заменив генералот Морис Сарај, поранешен командант на Источната армија. Тој оттаму и се знаел со тогашниот мајор Едуар Мортје, командант на француската окупирана зона на Поградец.

Може да се претпостави дека тој самиот го повлекол Мортје во Сирија, заедно со неговата Атина. Многу ги почитувал. Се зборува дека поради настојчивата поддршка на Албанците во Големата војна и поради создавањето на Република Корча, бил повлечен од командната позиција на Источната Армија во Солун. Но тоа е друго прашање.

Кочо Семини ќе се уфрли:

– Се сеќавам добро на командантот Мортје. Тој нè сакаше како свои деца. Тој ни ја влеа и љубовта за францускиот јазик.

Марсел Ларибе со големо влијание го следел разговорот. Нему, амбасадорот Анри де Жувенал му бил познат како исклучителна личност од јавниот живот на Франција. Подоцна, тој му рече на Кочо Семини дека амбасадорот бил сопруг на славната писателка Колет и директор на весникот *Le Matin*.

Амбасадорот Де Жувенал ќе му придаде посебно значење на неочекуваното познанство со внукот на Атина. Се очекувало, во секој момент, на подиумот на кој еден мал музички оркестар изведувал дела од класични француски композитори, амбасадорот Де Жувенал да ги поздрави гостите, како што предвидувал протоколот. Но тој претпочитал најнапред да го заврши разговорот со албанскиот студент:

– Вашата татка Атина прекрасно го беше совладала арапскиот јазик, ги познаваше дури и неговите дијалектни варијанти кои се говореа во Сирија и во Либан. И не само тоа. Таа се истакна и како посредник во воспоставувањето на мирот со разбунтуваните Друзи.

Кочо Семини како да не им верувал на своите уши. Своевремено, тетка Атина, кога доаѓала во Поградец, му раскажувала за своите подвизи во Сирија кои тој, тогаш, ги сметал за приказни.

Амбасадорот Де Жувенал бил задоволен што, по толку години, може за прв пат, да сведочи за храбрата Атина Мортје и тоа пред еден нејзин внук, па продолжил:

– Беа тоа тешки времиња за Франција, во разбунтуваниот Дамаск. Не можеше лесно да се

определи вистинската страна, во таа повеќеетничка, револтирана средина, особено по несреќното бомбардирање на Дамаск од страна на француската авијација.

Тогаш, Атина Тодоли, облечена во арапска руба, умно и храбро посредуваше, на течниот јазик на домородците. Луѓето од спротивставените страни имаа доверба во неа. Беше сила од жена...

Големата свечена сала била целосно исполнета. Царувала вистинска празнична атмосфера. Музиката полека стивнувала. Се очекувало амбасадорот Де Жувенал да се најде на подиумот, па да одекнат звуците на Марселезата. Но тој сакал уште многу нешта да му каже на албанскиот студент:

– Само да ја видејте Атина како храбро јава, на камили и на брзи арапски коњи, по пустината! Стигнуваше како молња на местото на судирот. Ги смируваше луѓето. Им влеваше надеж. Ја нарекоа „албанска амазонка“.

Да, беше убава и храбра жена! И еве, на овој празник на Франција, за кој се бореше таа, ѝ се поклонуваме на нејзината храброст.

Амбасадорот Де Жувенал, свесен дека гостите го чекаат неговиот поздрав, конечно, ќе се упати кон подиумот. Одекнале звуците на Марселезата...

Тоа било прекрасен празничен ден во животот на Кочо Семини. Утредента, штом втасал во Перуца, седнал да ѝ напише убаво и долго писмо на тета Атина која тогаш живеела, со својот сопруг, во Авињон. Тој не ѝ пишувал само

за необичните и исклучителни сознанија од средбата со амбасадорот Де Жувенал туку побарал од неа да му прости што, на времето, не ѝ верувал во тоа што му го раскажувала таа за нејзиното време во Сирија...

1997 година

Едуар Мортје, по враќањето од мисијата во Сирија, со својата Атина, беше унапреден во чин бригаден генерал и беше именуван за командант на воената зона на Авињон.

Албанија и понатаму ќе остане во средиштето на неговите мисли и планови. За него, некогашната Мала војна во крајезерската земја како да беше завршена. Во меѓувреме, неговиот пријател, мајорот Жак Буркар се беше здобил со големо научно реноме како геолог и географ, станувајќи шеф на Катедрата за геологија на Универзитетот *Сорбона* во Париз. Подоцна, тој ќе стане и член на Француската академија на науките и ќе ја објави книгата *Албанија и Албанициите* (1921 година), со која ќе ја продолжи својата мисија, земјата што ја запозна во времето на војната, да ѝ ја доближува на француската научна, културна и политичка јавност.

Генералот Мортје со восхит ќе ја чита оваа книга, особено затоа што настаните, кои беа прикажани во неа се случуваат, во голема мера, за време на неговото командување во Албанија. Книгата ќе им ја препорачува на многу свои француски пријатели. Меѓу нив е и баронот Шарл Неји де Барен, богат човек кој успешно се

бавеше со повеќе зделки во Европа и во Северна Африка. Генералот Мортје ќе успее да го убеди својот богат пријател да инвестира во Елбасан. Овој град е познат уште од античките времиња по својот голем потенцијал во производството на маслиново масло. Со посредство на Банка ди Наполи, баронот Де Барен ќе инвестира значаен капитал во Албанија основајќи ја фирмата *Масла и саџуни на Јадраноџи* (Huileries et Savonneries de l'Adriatique). Притоа се набавени модерни машини за производство на маслиново масло. Оваа албанско-француска фирма успешно ќе работи сè до 1938 година кога им е продадена на Италијанците. Но најголемиот придонес на баронот Де Барен е изградбата на електричната централа која ќе ги снабдува со струја не само фабриките за маслиново масло туку и градот Елбасан, од 1929 до 1953 година...

На 7 април 1939 година, италијанската армија ќе изврши инвазија врз Албанија. Кралот Зогу ќе пребега во Југославија, а оттаму во Велика Британија. Виктор-Емануел III Савојски ќе се прогласи за крал на Албанија. Една од првите мерки на новата италијанска администрација ќе биде затворањето на францускиот лицеј во Корча, основан во 1921 година. Француските професори од овој лицеј ќе имаат пресудна улога во пробивот на европскиот индивидуализам и врз потиснувањето на традиционалниот патријархален менталитет на многу значајни личности кои, подоцна, ќе одиграат значајна улога во судбината на независната земја.

Еден од последните француски професори на лицејот на Корча е храбриот Жан Мајер. Четворица избрани ученици требало, во името на училиштето, да се збогуваат со својот професор. Тие му се обратиле со зборовите:

„Ние ви подготвивме скроман подарок, обвиткан со две ленти. Едната е црвено-црна, какви што се боите на Албанија, а другата е трбојката, сина, бела и црвена, какви што се боите на Франција“.

Учениците, возбудени, одвај ги задржувале солзите. Професорот Мајер, и тој длабоко возбуден, ги прегрнал учениците и им рекол:

„Не очајувајте! Франција нема никогаш да ве остави. Ние пак ќе се вратиме и пак ќе бидеме меѓу вас“.

Професорот Жан Мајер, неколку месеци подоцна, ќе загине на фронтот кај Ардените...

Но во Корча и во Поградец, судбината сакаше, во 1997 година да се вратат други француски војници...

По Втората светска војна, Албанија повторно немаше среќа со историјата на Балканот. Ослободена од фашизмот, земјата ќе се најде во тотална изолација во долговечниот кошмар на сталинистичкиот комунизам. Одинадвор, таа беше заградена со неминливи граници, а однатре се зароби во седумстотини илјади бункери.

И односите со Франција, во еден долг период, беа замрени, а малата Република Корча и градот Поградец, како и придонесот на француските офицери за независноста на земјата беше одрекуван и потиснат во заборава...

Пролетта 1997 година, еден француски контингент од илјада војници, под командата на еден италијански генерал, во рамките на операцијата Алба, ќе се најде во Албанија, точно по седумдесет и седум години откако генералот Мортје ќе ја напушти земјата со своите војници.

Француските војници, во нивната спасувачка мисија, како некогаш нивните претходници, во нивната мировна и спасувачка мисија, ќе стигнат и до Корча и до Поградец. Тие ќе положат свежо цвеќе и венци на гробовите на брадестите војници на Источната армија кои не ја стигнаа слободата...

Скопје–Париз–Скопје
2003–2007

АПОЛОГИЈА НА РОДНОКРАЈНОТО
(„Љубовта на генералот“ – страници
од „Балканската сага“ на Луан Старова

Луан Старова го доречува својот специфичен и претенциозен романескен циклус, со работен наслов „Балканската сага“ започнат пред повеќе години со романот „Татковите книги“ (1992). Оттогаш па до нашиве денови (на 2008-та година) се протегаат ни помалку ни повеќе од шеснаесет години. Низ тој временски растег овој наш автор, кому всушност му пристои и називот трилингвален писател, бидејќи пишува на македонски, албански и француски јазик ѝ се наметна на читателската публика со импресивно (а ќе речеме и импозантно) многукнижје, со серијал на белетристичка проза, стокмена главно како семејна хроника и како летопис на посебно возбудлива приказна во која доминира и се издвојува како стожерен и клучен лик (јунак) Таткото. Таа низа од романи, во која досега се сместени како блескотни биљури наречени мониста атрактивните епизоди од животот на еден одважен и витален човек од балканските синори, имено Таткото, се распосла врз страниците на досега публикувани девет наслови: I. ТАТКОВИТЕ КНИГИ, 1992 ; II. ВРЕМЕТО НА КО-

ЗИТЕ, 1993; Ш. БАЛКАНСКИ КЛУЧ, 1995; IV. ПРЕСАДЕНА ЗЕМЈА, 1998; V. АТЕИСТИЧКИ МУЗЕЈ, 1997; VI. ПАТОТ НА ЈАГУЛИТЕ, 2000; VII. ТВРДИНА ОД ПЕПЕЛ, 2002; VIII. ЕРВЕХЕ, 2005; IX. ПОТРАГА ПО ЕЛЕН ЛЕЈБОВИЦ и X. ЛЉУБОВТА НА ГЕНЕРАЛОТ, 2008 г.

Бездруго, во современата македонска литература овој и ваков проект на претенциозниот и енергичен литерат, претставува засега единствен и илустративен уникум, нешто што е осамено како вид и како образец, па означува, ако сакаме тоа најодговорно и да го формулираме и како иновација и како раритет своевиден подвиг, кој ѝ придава на нашата литерарна сегашност димензии на европски уметнички стандард. Иако, од позицијата на една потребна здржаност (не : претпазливост!) не би се осмелил да го именувам овој, сè уште недовршен проект, како грандиозен зафат, како вонсериска амбиција и како многуречита илустрација за потполноста на една понова европска литературна стварност на која авторот и припаѓа, склон сум да се определам дури покатегорично кон сознајби, кои ме уверуваат дека токму со Луан Старова и неговото грандиозно (подвлечено од мене – Г. Тод.) дело, македонската литература се вклучува рамноправно во кругот на европскиот дел од богатата светска ризница на уметноста на зборот. Токму со Луан Старова и токму со неговите десетина белетристички творби од многукнижјето, наречено „Балканската сага“ ние стануваме дел од Европа од комплексниот поим литературна уметност. Успехот што тој досега

го постигна со многукнижјето „Балканска сага“ низ културните синори на Европа, одгласите за приопштувањето на неговите дела во јазичниот инструментариум на повеќе од десетина јазици на стариот континент, коментарите што се веќе јавно изнесени, интерпретациите низ кои му е посведочено внимание, заклучоците на звучни имиња на европската критичка мисла – сето тоа е уверлив доказ дека станува збор за нешто, кое неодложно треба да се именува како драгоценост, како несекојдневен настан што го афирмира и разгласува нашето литературно постоење како валидно и како престижно.

Впрочем, за ова веќе кај нас, како за создајба, се располага и со релевантни прилози во областа на литературната наука. Со задоволство ќе ја одбележиме впечатливата бројка на одгласи ширум Европа од имиња, кои уште како значат афирмативен и високоугледен дел од јавното мислење на повеќе литературни средини, која информација, Впрочем, се погрижи да ни ја понуди самиот автор во текстот – „Балканска сага“, (Скопје 2006, издание на МАНУ – „Пристапни предавања, прилози и библиографија на новите членови на Македонската академија на науките и уметностите“, XV, стр. 123–183). Во списокот на имињата на авторите од европските културни синори, кои го удостоија авторскиот подвиг на овој нашпроширувач на литературно-уметничките хоризонти фигурираат имињата на Едгар Морен, Морис Друон, Робер Бадинтер, Антоан Жералд, Лоран Ковач, Луј-Роже Жино Ален Боске, Ив Бонфоа, Адонис, Жил Лапуж,

Исмаил Кадаре, Нуло Миниси, Ерик Ноло, Леон Сомвил, Жан-Ив Потел, Жак Лакаријер, Жак Гошрон, Пјер Кабан, Жан-Арно Деренс, Патрик Крисман, Алекси Лорка, Лоран Ребо, Франсис Вибрандс, Петер Рау, Недим Гурсел, Мари-Франсоаз Ален, Василис Василикос, Василе Андру, Предраг Матвеевиќ, Матеја Матевски, Али Алиу, Али Подримја, Јорго Було, Фатмир Сулејмани, Фатос Арапи, Никола Ковач, Ерик Фај, Георги Старделов, Ристо Лазаров, Слободан Мицковиќ, Борислав Павловски, Елизабета Шелева, Јелена Лужина, Африм А. Реџеми. Последниов, во својот литературно-историски труд, издаден како одделна книга (види : Африм А. Реџеми – „Балканска сага“ – Сагата во романескниот циклус на Луан Старова, Скопје, 2005 г., стр. 128, издание на Институтот за македонска литература) нè воведува во чудесниот свет на луановата „Балканска сага“ преку посестрана аналитичка проекција во која опстојно се задржува врз значајните репери на Луановата претенциозна белетристичка нафатка, посебно задржувајќи се врз социоемскиот знак на семејството, на позицијата на наратор и фокализацијата, на категоријата простор и категоријата време, на наративно-дискурзивните фигури, на симболот, на гротескната слика итн. Воопшто, со овој труд за Луан Старова во нашата културна средина благовремено му се укажува специјалистичко аналитичко внимание, со кое научната мисла предочува постоење на значаен белетристички опус, кон чие постоење нашата средина треба да изостри слух и да пројави повисоки форми на интерес.

I. Аналитичар на албанскиот опстанок

„Франција со голема возбуда и со восхит го откри Луан Старова, исклучителен романиер, тешко сведлив на рангирање, но сепак, извонредно ситуиран во балканскиот свет, успевајќи низ својата поетска визија да ни предочи силни искуства“.

Едгар Морен

И овојпат Луан Старова излегува на литературен мегдан како разбиструвач на историјата. Впрочем, би се рекло дека неговата авторска мисија во светот на литературната уметност е токму тоа: да ни ги подотвора и разбиструва широките хоризонти на мислата, па преку расчитани умогледби да се всираме во напливот на новото време.

Не случајно, во реченицата што ја земам како мото од напис на францускиот филозоф и писател Едгар Морен, одличен познавач на нашиов автор, ги подвлекувам двете негови важни согледби за феноменот на авторот Луан Старова – „одличен романиер“ и „тешко сведлив на рангирање“! За да се доближиме поедноставно до рецепцијата на најновиот роман на нашиов – македонско-албански) автор – „Љубовта на генералот“, неодложно ни е потребно функционалното присетување дека во сета онаа грамада од искажувања, изјави, впечатоци и коментари за „Балканска сага“ на Луан Старова во која романот „Љубовта на генералот“ е само десетто

поглавје од серијалот, грамада во која се мешаат гласовите на плипот компетенции и квалификации за една уникатна и уникална уметничка претензија (од Едгар Морен и Морис Друон до Предраг Матвеевиќ, Мирче Томовски) доминираат токму овие две сознајби – исклучителноста на романиерот и тешкосведливото рангирање. До колку успееме во намерата да ги објасниме овие два белега на поимот Луан Старова, со право ќе сметаме дека сме дошле до резултатот што се вика: сфаќање и прифаќање на авторот!

И со романот „Љубовта на генералот“ (десетти по ред во серијалот „Балканска сага“), се чини авторот настои да ја дорече својата исклучителност на романиер! Тој во својата литературна практика повторно ни нуди градба (постројка) на полифонична прозна творба во најубавата смисла на зборот, успевајќи да ги прибере, поимири и обедини во хомоген круг навидум оддалечените меѓусебно екстремни на бележностите, есејот и историографијата. Оваа, како што би можело да се нарече Сизифова постројка на современиот метонимичен Дон Кихот на литературната уметност, го краси и му дава белези на среќно сожителство на спомнатите компоненти, кои Луан Старова, не само како иноватор во подрачјето на жанрот роман, туку и како визионер, чиј корен е сложениот поим Балканот, му ја врзува амбицијата и благородството (ноблес оближ) во насока на буквално недосеглива цел! Но, Луан Старова упорствува.

Ќе ни припоможе самиот автор со штедри грски од информации за да ни ја подолесни добрата намера за позитивен коментар, па ќе напише:

„Останувајќи верен на иницијалната замисла, во една семејна хроника да претстави сто години од балканската историја (XX век), авторот овој пат своите ликови, посебно централниот на Сагата – Таткото, го води во период од околу Првата светска војна (посебно во 1917 г.) во пределите околу Охридското и Преспанското Езеро, на тромеѓето помеѓу Грција, Албанија и Македонија, посебно во времето на француската окупација (1916–1920)“ (Види: Луан Старова, „Балканска сага“ Скопје, 2006 г., издание на МАНУ – Пристапни предавања, прилози и библиографија, XV, стр. 171).

Авторот нè информира дека понашироко се подготвувал за градбата на овој роман, па, по неколкумесечни истражувања, посебно во Музејот на Источната армија во Париз, му тргнало од рака да ги консултира релевантните архиви на француската армија на Балканот, посебно на оние од Корчанската Република и Битката за Поградец во септември 1917 г., да открие низа непознати документи за „вмешаноста“ на главниот лик од својата сага со француската администрација во Поградец и Корча во назначениот период. Со оглед на речиси полвековната изолација на Албанија и недостапноста на архивите, авторот успева по падот на сталинскиот комунизам во оваа земја, особено во пределите каде што живеело неговото семејство, да дојде до автентични

документи и да ги стави во функција на својата балканска сага. Во средиштето на романот покрај ликови од балканската сага, се појавува воениот заповедник на Поградец, командантот на баталјонот, подоцна генералот Едуар Огист Иполит Мортје. Како што е познато од историјата, француските окупациски војски на Источниот фронт, главно стационирани во Солун, на чело со генералот Морис Сарај, немале свои директни стратешки интереси на Балканот како на пример Италија, Грција, Србија, Бугарија, и други земји, кои покрај „главната“ светска борба, воделе и свои „локални битки“, помалку познати во историјата. Овие генерали, Морис Сарај и Едуар Мортје, посебно, ќе бидат и еден вид победници во малите конфликти, честопати во расчекор со стратешките планови на Ке д'орсе. Во тој дух тие ќе ја формираат и одржуваат и малата Корчанска Република, како и другите зони, вклучувајќи ја и онаа на Поградец, на чело со генералот Мортје.

Вака нè информира самиот автор за својот тогаш сè уште необјавен роман Љубовта на генералот од дистанца на две години пред објавата на делото а како најава на дванаесетте одделни романескни единици од веќе започнатата (во 1992) негова „Балканска сага“. Авторот на спомнатиот текст, говори за себе главно во трето лице, па да го дослушнеме:

„Авторот во овој роман ќе се обиде да ги проследи и фиксира историските координати од периодот на Првата светска војна а потоа во средиштето на својата романескна фикција ќе го постави генералот на ‘Земјата на езерата’, односно тремеѓето, негово-

то пријателство – Таткото од Сагата (во годините на младоста, пред неговото заминавање во Цариград третирано во романот „Тврдина од пепел“, како и „Љубовта на генералот“ со младата Атина, ристјанска Албанка, со која останува во брак до крајот на животот, водејќи ја подоцна и на другите воени траншеи во Европа и на Блискиот Исток.

Во романот, паралелно со следењето на животот на главните протагонисти на Сагата и неговото семејство, авторот ќе настојува да го предочи на преден план ликот на генералот Мортје, како војник и човек, дојден на Балканот да војува, да настојува да проникне во менталитетот на месното население, да го разбере неговото големо страдање во векот, дури и да се солидаризира со него. Генералот станува еден вид цивилизатор на месното население, дури и спасител во една од пресудните битки. Авторот ќе настојува во овој роман да ја ‘употреби историјата’, како автентичен и реалистички супстрат, дистанцирајќи се од вообичаените митски парафрази, во еден фикциски ткаеж во духот на другите романи од балканската сага“. (Пак таму, стр. 172.)

Бездруго, ова коректно и функционално самосоопштување на авторот, обзнането дури две години пред појавата на романот, индиректно ни припомнува на нешта, кон кои уште како треба да водиме сметка! Имено, дека авторот Луан Старова одгледува силна критичка свест за себе и поседува теориска самосвест. Впрочем не ќе

да е ненужно и овојпат да спомнеме дека Луан Старова е „светски човек“, зналец на повеќе јазици, полиглот и ерудит, автор со богато и импресивно образование, наполно свесен за својот творечки придонес во регионите на две соседни културни заедници на Балканот – Македонија и Албанија, за чие разумно сожителство на повеќе начини и преку повеќе средства енергично се залага.

Ете, во рамките на една таква пројавена системно и континуирано заложба, Луан Старова преку романот „Љубовта на генералот“ (2008 г.) настои да ја разгласи својата балканофилија, успевајќи да се претстави како супериорен експериментатор во областа на романот, колосален и специфичен наратор, кому овојпат автобиографската компонента во вокацијата му довикала автентични и изворни посегаша за градба на една апологија на роднокрајното, потег достоин за творечки разумно самосоопштување.

*

* *

II. Книжевен донкихотизам – арома на една специфична балканска литературна стратегија

„Л. Старова е свесен за својата сложена и комплексна егзистенцијална и творечка ‘балканска поетика’. И што е најзначајно тој ‘донкихотовски’ се бори и истрајува“ –

Али Алиу: Дон Кихот меѓу Албанците, Скопје 2003 г.

Не е ни малку случајно што во редовите во кои ќе продолжиме да го коментираме најновото книжевно дело на Луан Старова, имено романот „Љубовта на генералот“ на прво место издвојуваме квалификатив формулиран од критичарот Али Алиу, кој во својата книга „Дон Кихот меѓу Албанците“, од позиција на врвен познавач на книжевното дело на Луан Старова, во осмото поглавје на својата книга насловено „Балканската сага на Луан Старова“ поднесува на увид гледишта понашироко, во европски контекст на одгласи, фокусирани во создајби и согледби за високите вредности на Луановата специфична прозна белетристика. Овие гледишта можат да се резимираат главно од став дека „Луан Старова упорно и доследно создава монументално дело во овие тешки години, кои можеби ќе бидат решавачки за Балканот“ (Ив Бонфоа) и уште, дека: „Старова со истата леснина како и Кадаре се ориентира во балканскиот простор и време, а со Данило Киш ја споделува величината на највозбудливиот омаж, посветен на Таткото“ (Ерик Ноло).

Али Алиу допира суштини низ кои се разгласува Луановата верзија на донкихотизмот, па ни кажува со категоричностите на супериорен познавач на литературите што се создаваат на албански јазик во Албанија, Косово и Македонија дека „своевидна ‘донкихотовска одисеја’ го обележува и книжевното дело на Луан Старова во последната деценија, од која ја покрена својата условно речено ‘балканска сага’ за едно албанско семејство, како своевидна потрага по

неговите корени во текот на еден век. Откако во романот „Тврдина од пепел“, седмото поглавје на Сагата авторот посвети бројни страници на таканаречената „отоманска врска“ на главниот лик – Таткото, тој сега, во деветтото поглавје на своето многукнижје зема да ја растајни „француската врска“ на главниот јунак, сместувајќи ги настаните во периодот околу Првата светска војна, во роднокрајниот амбиент и на Таткото и на синот-наратор – Подградец или Поградец, мало гратче во најјужниот агол на Охридското Езеро, во непосредна близина на манастирот Свети Наум.

Али Алиу ќе предочи нешта, кои и како информација и како коментар на компетентен зналец се мошне валидни, имено, дека:

„И Луан Старова, во Македонија, на еден посебен начин и во посебни услови ја следи истата ‘донкихотовска линија’, на потрага на широката амплитуда од илузии во книжевно-уметничко овековечување на константите на идентитетот на својот албански народ, како што тоа на другите албански простори, оваа линија ја започнале и ја изживале и Јероним де Раде, Сами Фрашери, Фан Ноли, Фаик Коница, Исмаил Кадаре, Али Подримја и други“ но, и дека:

„Овој автор најголемиот дел од животот ќе го мине во Македонија, ќе живее и ќе се школува на македонски јазик во македонска средина, ќе пишува на албански, но и на македонски јазик, ќе се најде во ситуација својот ‘книжевен донкихотизам’ во

однос на албанскиот идентитет и литература да го остварува во еден посебен контекст и специфичност“.

Сиве предочувања си имаат свое важно значење за комплетно расчитување на новата проза на Луан Старова. Според Али Алиу : авторот на „Балканската сага“, кој во десеттиот нејзин дел се натоварува со задачата да се претстави по првпат во романот „Љубовта на генералот“ како хронограф на својот роднокрај, настои да расветли настани врзани за неколкугодишното постоење на Корчанската албанска република, во времето на Првата светска војна а како творба на неколкумина високи офицери на Француската армија, која го имала под управа регионот помеѓу Корча и Поградец.

Белетристот Луан Старова ја користи штедрата припомош на историографот Луан Старова, па во рамките на приказната за состојбите во Европската Земја на југот на Албанија, во која првите облици на слободата познаваат димензии колективен занес вивнат изненадно како национална импровизација, како неверица и недоумица, но и како стаменита поддршка на група повисоки чинови на француската окупациска армија, учествува како актер во историската раздвижба на албанското општество и Таткото на Синот-наратор.

Очевидно, добрата намера на авторот на романот „Љубовта на генералот“ да состави своевидна историја, која веќе ја нарековме апологија на роднокрајот не е единствениот клуч кој може да ни го отвори природот кон суштините на

специфичново литературно дело, преисполнето со бројни тенденции. Таков клуч не ќе да се ни неколкуте занимливи факти дека франкофонијата на авторот се наметнала при намерата пронаоѓањето на ретки книги за одреденото прашање низ париските букинисти! Секако дека не е тоа ни заложбата на авторот да втисне во многукнижјето на својата „Балканска сага“ нагласени акценти на албанофилија! Меѓутоа, должни сме да согледаме нешта кои се непокрливи: овој роман на една елегантна благодарност кон сите оние разборити, честити и мудри претставници на Франција, кои наспроти сè, во еден историски важен период, кога се полагаат темелите на албанската државност, одважно и акробично ѝ даваат поддршка на Албанија. Оттука, историографската димензија на овој роман не е само фактографска надополна во ликот на Таткото, како содржинска компонента, имено податоците за неговото познавање на францускиот јазик и историја, туку е предочување на предиспозиција која овозможува согледување на основниот концепт на делото: укажување на историски факт од вонредно значење, имено дека при раѓањето на нова Албанија француски угледници одигруваат основоположничка улога. Така, белетристиката (приказната за љубовта на францускиот висок офицер Едуар Мортје со Албанката Атина Лазар од Подградец) ѝ подава рака на историографската фактографија, па успева да понуди прозна симбиоза достојна за поразгрането читателско внимание. Сепак, нема да биде на одмет ако се до речеме дека и оваа занимлива составка на Луа-

новата „Балканска сага“ авторот ги расплетува котелците на својата генеалогија!

Откриваме во овој роман, атрактивен како приказна, низ мошне разгрнатите пластови на богатата нарација молскавици и светкавици по темниот свод на понашироко објаснетиот одбранбен рефлекс на човекот од балканските простори, такашто повторно ќе го повикаме на припомош аналитичкиот приод на критичарот Али Алиу (врвниот познавач на грандиозното дело на Луан Старова), кој ќе ни каже дека раскажувачката реч на овој наш (заеднички албано-македонски) автор се остварува преку јазикот на идеите и јазикот на животот! Наше е да сфатиме дека оваа квалификација не е попатна, туку клучна.

*

*   *

III. Вонжанровска творечка објава

„Луан Старова е успешен и доследен претставник на еден своевиден плурализам на балканските простори како – homo plurilingvalis, homo pluriethnikus, homo plurikulturalis. Во неговиот творечки идентитет се вткаени и успешно хармонизирани повеќе различни слоеви, со кои ретко кој балкански писател успеал да истрае.“

Предраг Матвеевиќ: Обединувачка имагинација (За „Балканската сага“ на Луан Старова)

Како финален дел од нашава препорака до читателите да му се посветат со поиздашно внимание на најновиот прозен текст на балканскиот или албано-македонскиот писател Луан Старова – „Љубовта на генералот“, би пристоела наполно синтагмата „Обединувачка имагинација“. Тоа би била настојба – со малку зборови да се каже многу! Двата збора пронајдени од европеизираниот наш хрватски современик Предраг Матвеевиќ ја објаснуваат суштината на деветтиот дел од „Балканската сага“ на Луан Старова, имено романот „Љубовта на генералот“ – сè е потчинето на творечката вообразба, сè ѝ е подредено нејзе, сè извира и се раѓа од неа. Предраг Матвеевиќ е токмузборец: „Се појави молневито и ненадејно во Европа – ќе рече, и ќе додаде: – првин пред француската публика со својата ‘Балканска сага’ ... “. Ова на свој начин, да не речеме – индиректно, го објаснува и феноменот на романот „Љубовта на генералот“! Нема потреба да прашувате – Зошто? Па, забога, во Франција е првпат изговорено она пословично "Noblesse oblige" се разбира, во најдобрата смисла на зборот. Со овој роман Луан Старова, токму како квалификуван и компетентен балкански европеец ја растајнува не само таканаречената „француска врска“ на Таткото, туку и својата сопствена обединувачка функција или мисија на современ балкански Дон-Кихот (улога, што во него ја препознава Али Алиу), туку ја дешифрира преку творештво и својата мошне сложена (да не речеме и: ризична!) и бездруго одважна димензија на хомо плурикултуралис (како што

чувме, го беше нарекол Предраг Матвеевиќ). Нема никакво сомневање дека Луан Старова и со својот најнов белетристички прилог го потврдува тоа. Матвеевиќ ќе рече дека Луановата „Балканска сага“ е магистрален обид да се раскаже Балканот, па еве, во тоа полифоно и многузначно дело авторот доградува уште еден височински кат во многукатницата, извишувајќи се во хуманата нафатка да стане и остане летописец на родниот крај и многузналец, кој супериорно нè ориентира во маѓепсаниот простор на балканскиот лавиринт.

Кога веќе посегнав кон искажувањата на Предраг Матвеевиќ за „Балканската сага“ на Луан Старова а чиј дел од целината е и романот „Љубовта на генералот“, тргнав од намерата да ја воведам во своите расчистувања на новото дело на респектираниот автор синтагмата „обединувачка имагинација“, квалификатив за темелна ориентација, за тенденција од тематско-стилски значења, силно изразена во авторовото единствено и неповторливо книжевно дело. Сега веќе, откако тоа го сторив со намера да им го подолеснам природот на читателите кон Сагата, сфатив дека е неопходно да се слушне Матвеевиќ уште со нешто. Тоа и го чинам:

„Во балканските предели каде што опстојувало семејството на овој автор, се наоѓа и допирната линија помеѓу христијанството и исламот. Постои во овие предели и споменот на болната фрактура и поделба, предизвикана од христијанската шизма во 1054

година. Оваа шизма која не му должи ништо на Светото Писмо, всушност е дело на самите луѓе, на нивните грешки и противречности, на аспирациите за власт и доминација. Тоа е разлика која од почетоците може да се изрази и низ рамнодушност, а потоа да се изроди во противречност и на крајот да заврши како спротивставување. Отпорот кон сите тие појави може да се изроди во нетолерантност што на крајот завршува како омраза. Сево ова можеше да се види и во братоубиствените војни во поранешна Југославија. Најден на овој балкански крстопат на противречности, судири и делби, но воедно и крстопат на постојани вкрстувања, проникнувања, мешања, и самиот на своевиден начин одбележан од сето тоа, Луан Старова со своето книжевно и научно дело, посебно со неговата – ‘Балканска сага’ ќе се наложи и како автор со обединувачка имагинација, силно изразена во неговото единствено и неповторливо книжевно дело“.

Се чини, хрватскиот литературен многузналец на индиректен начин ја антиципирал суштината на романот „Љубовта на генралот“ со предочувања карактеристики, кои му се присутни токму на романот за кој станува збор. Има во овој роман извонредна духовна отвореност, има крлежовска интелектуална храброст, има дури и допадлива евроцентричност, но има и морална позиција, која импресионира. Најодзади, го има она обележје, коешто го препозна

францускиот филозоф и писател Едгар Морен, токму во делата на Луан Старова, а имено со знајбата дека „Балканот не е само земја со верски и етнички конфликти, туку земја на култури, напојувани од Истокот и Западот, Северот и Југот, што и покрај подмолни удари на историјата, – семејството, таткото, мајката, браќата и сестрите, верните пријатели – овозможуваат да се живее благородно и праведно“.

Романот „Љубовта на генералот“ е илустрација токму на ваквата сознајба за Балканот.

Гане Тодоровски

La saga balkanique de Luan Starova

La vie et la création de Starova empruntent, dès le commencement, le chemin de l'exil au moment où il franchit, avec sa famille, dans une barque, une nuit de 1943, la frontière entre l'Albanie et la Macédoine lors de la traversée du lac d'Ohrid, pour gagner, quelques heures plus tard, l'autre rivage et la ville de Struga. Cet exil (particulièrement raconté dans le livre quatre de la saga balkanique de Starova, intitulé *Le Rivage de l'exil*, 2003, publié en français chez Les éditions de l'Aube, ainsi que dans les romans *Le Temps des chèvres*, 1999, *Les Livres de mon père*, 1998, *Le Musée de l'athéisme*, 1999, (sortis chez Fayard) laisse son empreinte pratiquement sur l'ensemble de son œuvre littéraire.

Dès son premier roman, *Kufijte e pranveres (Les Frontières du printemps)*, publié en langue albanaise, à Pristina, Kosovo, en 1971, jusqu'à sa saga balkanique dont jusqu'à présent ont été écrits huit tomes sur les dix prévus, Starova sera à la recherche du chemin inexistant du *retour de l'exil*, qui deviendra une mission. Après la chute du communisme stalinien en Albanie, la ville de Pogradec, dont il a été expulsé, avec sa famille, du fait que son père n'a pu se concilier avec le fascisme, a consacré l'auteur citoyen d'honneur, cinquante ans plus tard, en 2003, en hommage à son œuvre littéraire dont sa ville natale a partagé la gloire.

L'exil de Starova, la matière première de sa création, est complexe, constitué de plusieurs couches. Il

accepte et réconcilie les contradictions, comme rarement un écrivain balkanique le fait, peut-être même qu'il soit le seul à le faire, les autres auteurs les plaçant plutôt en antagonisme dans leurs propres œuvres. Cet auteur persévère jusqu'au bout dans sa mission d'écrire dans l'albanais, sa langue maternelle, mais également en macédonien, qui est la langue de son éducation. Edgar Morin verra dans la vie et l'œuvre de Starova, *le représentant de la convivialité et de l'ouverture balkanique, l'homme qui toute sa vie a incarné la fraternité balkanique sans seule re-fermeture ethnique.*

Le premier livre de Starova, qui marque le début de l'assemblage d'un opus littéraire imposant comme *une cathédrale constituée de papier et d'encre* a commencé à partir d'un épisode de hasard survenu sur *le rivage de l'exil*, à Struga, lorsque le fils-narrateur, héritant les livres de son père et racontant cette bibliothèque, ce temple portable de son exil, nombre d'années après la mort de son père, en feuilletant ses livres, remarquera des traces de cendre sur beaucoup de pages. C'était des traces de lecture passionnée par son père, qui profondément absorbée par elle, laissait tomber la cendre de ses cigarettes sur les pages lus au lieu de la secouer sur le cendrier qui se trouvait placé devant lui. Le fils-narrateur et lecteur de ses livres découvrira, en suivant les marques de la cendre, l'itinéraire du destin paternel et familial balkanique, les endroits clé de l'exil. Il se donnera pour mission de rechercher l'histoire de la présence de chaque livre par le biais de l'itinéraire balkanique de sa famille, à la poursuite d'une issue du barbarisme balkanique dans le tragique 20ème siècle. Selon Yves Bonnefoy, cette saga de Starova, qui commence avec *les livres de Père, sonne comme une prise de conscience d'une figure symbolique, celle de la bibliothèque elle-même, avec les livres sur les chèvres, sur les anguilles, sur*

les janissaires et autres phénomènes, qui se transforme en mythe, en bibliothèque des mythes... ce sont des mythes pénibles, mais riches en espoir pour ces Balkans que nous aimons, et l'auteur fait pour que nous les aimions davantage devant l'horizon incertain des tentations historiques, lors de quoi Starova crée une œuvre monumentale dans ces années graves, qui seront peut-être décisives pour les Balkans.

Le premier livre de la saga, *Les livres de mon père* (1992), écrit en albanais et en macédonien, a été traduit en français, à partir des deux langues, par le traducteur de l'ensemble de la saga, le diplomate Patrick Chrismant (sous le pseudonyme de Clément d'Icartéguy), qui parle une vingtaine de langues, dont celles de l'auteur, ce qui est une saga à part.

Dans le second livre de la saga, *Le temps des chèvres*, le fils-narrateur, à la recherche de la genèse et des raisons de la présence des livres sur les chèvres dans la bibliothèque de son père, découvre une nouvelle étape de l'exil de la famille dans les temps du totalitarisme d'après-guerre lorsqu'elle arrive à Skopje, la capitale de la Macédoine, faisant alors partie de la fédération yougoslave. Le narrateur voit la fin du paradis de son enfance dans le temps où le régime veut, par le massacre des chèvres, transformer, du jour au lendemain, le paysan en classe ouvrière, en homme nouveau. Ce livre qui révèle le mécanisme de provocation du mal totalitaire, menant, par toute son inertie aux guerres fratricides des Balkans (Bosnie, Kosovo...), écrit loin, en l'année 1992 (et publié jusqu'à présent dans 12 langues) reste encore d'actualité. Dans ce livre dans lequel, selon Alain Bosquet *la satire s'allie avec la parabole et la fable admet plusieurs interprétations symboliques, où on manie avec intensité la malice et la magie, l'allégorie est fille avec maestria... Gogol n'est pas loin*, le fils-narrateur est constamment

nargué *par le mythe du retour d'exil* dans son pays natal, l'Albanie. Le destin l'y conduira en 1979, lorsqu'on y fêtera le centenaire de la naissance de Staline ! La visite de l'auteur, venu pour sélectionner une pièce pour le Théâtre albanais de Skopje, se transforme en cauchemar lorsqu'il prend sa distance devant le diktat staliniste des hôtes, et que le dernier acte de la «farce tragique» se joue au Musée de l'athéisme à Scutari. Selon Maurice Druon, avant la sortie de ce livre, se posait fréquemment la question: *pourquoi le marxisme avait pu avoir une telle diffusion, pourquoi il avait pu s'imposer si fortement à tant de peuples; et bien c'est parce que, et d'abord en Russie, on a mis dans cette philosophie un contenu mystique, parce qu'un peuple, comme le peuple russe, a mis une charge de mysticisme sur une théorie qui voulait être matérialiste, qui l'était, et qui descendait finalement tout droit du positivisme.* L'intérêt particulier présenté par ce livre de Starova consiste dans le fait qu'il *projette une lumière très précise, très focalisée sur une attitude qui a coûté tant de vies humaines, tant de souffrances, tant de déportations et tant finalement d'esclavage volontaire des peuples satellites.* Pour Maurice Druon ce livre représente *un apport incontestable à la littérature et à la pensée contemporaine, contribuant grandement à la place littéraire de son pays dans l'ensemble européen.*

Le quatrième livre de la saga balkanique *Le Rivage de l'exil*, selon Edgar Morin, *est le plus beau, le plus épanoui des livres de Luan Starova...ce livre de tendresse contient en même temps, dans sa texture intime, la tragédie des Balkans...cette histoire peut sembler tragique, et elle l'est; mais, en même temps, Luan Starova, avec ses yeux d'enfant, réussit le tour de force de nous inclure dans cette famille aimante, pleine de ressources et d'humour, qui témoigne de l'étonnante vitalité de l'espèce humaine!*

Le cinquième roman de cette chronique est *Le chemin des anguilles* traduit en français toujours par Patrick Chrismant (Clément d'Icartéguy), mais non encore publié en France. Par la suggestivité des métaphores ce livre constitue un message à l'adresse des efforts de l'Europe pour la sauvegarde du Lac d'Ohrid, pays définitif de l'auteur. Ce roman s'insère bien dans l'itinéraire de l'exil de l'auteur. C'est un roman allégorique et il est évocateur d'une histoire séculièrement tragique; il témoigne de deux peuples aux destins constamment déchirés, symbolise ces familles déracinées aux espérances toujours contrariées. Dans l'avant-propos de ce roman Predrag Matvejevic, notera entre autre: "*Le roman Le Chemin des anguilles représente dans les littératures européennes contemporaines une des meilleures contribution à l'étude du mythe des frontières balkaniques et de l'absurdité de leur existence. Le symbole de la migration de l'anguille, connu déjà dans l'antiquité occupera une place importante dans l'histoire des frontières.*"

L'auteur consacre le sixième tome de la saga balkanique *La forteresse de cendre* entièrement au personnage central de la saga, le Père, et tout particulièrement à sa découverte faisant époque des écrits turcs de cadi (les minutes ou les sicils de Bitola) du 16ème au 19ème siècles à Bitola, lesquels permettent de décoder l'identité des Balkaniques convertis dans l'islam. Le livre constitue également un témoignage authentique sur l'histoire de son diplôme de cadi qui l'aide à faire passer et à sauver sa famille à travers les quelques régimes balkaniques (le nouveau régime turc, le régime monarchique d'Albanie et le régime communiste de Macédoine). La Forteresse de cendre, ce sont, en réalité, son père même et sa bibliothèque. Dans ce livre Starova éclaire la complexité balkanique, peut-être mieux que le font les ouvrages documentaires. Selon Léon Somville, *comme le roman d'Umberto Eco*

le Nom de la rose,, Luan Starova dans Les Livres de mon père et La Forteresse de cendre, nous ménage une surprise finale: la découverte du ressort bibliophilique (Les Minutes de Bitola). Il ne recherche pas la gloire avec les livres découverts, dont les droits de traduction lui sont subtilisés par d'autres, mais la lumière pour la sortie du labyrinthe de l'exil balkanique, le sauvetage de sa famille, un avenir heureux pour sa progéniture, à la fin il considère ses milliers de fiches comme les feuilles de l'arbre de sa vie.

Le septième tome de la saga balkanique, le roman *Ervehe – Livre sur une mère* est enfin consacré à la belle, l'admirable et discrète figure de la Mère, épouse certes, mais aussi acolyte du grand liseur, servante elle-même des livres, génie silencieux du foyer qui s'active et se tait, qui sait défendre les siens parce qu'elle connaît les langues, l'italien, le grec, le français. Il y a dans ce livre doux et de larmes radieuses, une forte charge émotive. Ce livre fait élever la femme albanaise et balkanique au-dessus de toutes les contradictions qu'elle rencontre dans l'histoire balkanique et qui la rendent proche et acceptable à tous les lecteurs des Balkans et plus loin, sans égard à l'appartenance ethnique et religieuse. Dans ce livre, qui rehausse une fois de plus sa saga, d'une manière toute spéciale, et qui est un défi pour ses anciens et nouveaux lecteurs, Luan Starova démontre qu'il écrit pour témoigner et se souvenir avant qu'une dernière catastrophe disperse les reliques, les dernières archives, les traces volatiles d'une encre trop ancienne sur les parchemins.

Le huitième livre de la saga balkanique, le roman *L'amour du général* poursuit la vie de Père pendant la Première guerre mondiale, à la recherche de ses relations, en 1917, avec le commandant français de la zone de Pogradec, Edouard Auguste Hyppolite Mortier, plus tard général de brigade. Le jour de sa mort, après soixante-deux ans d'exil, le Père parla à son fils, le

narrateur et l'auteur du présent roman, pour la première fois en langue française et sur son passé français. C'était un grand défi pour le narrateur de tomber, en recherchant le passé de son père, dans une période qui chronologiquement précède le temps du roman *La forteresse de cendre*, sur un épisode important, mais peu connu, de la Grande guerre, où les généraux français, qui combattaient en Albanie, à commencer par le commandant de l'Armée d'Orient, le général Maurice Sarrail, puis le fondateur de la République de Korçë, le général Henri Décoins, ensuite le général Raymond Lespinasse, le major, plus tard savant et membre de l'Académie française, Jacques Bourcart, ainsi que, et tout particulièrement, le général Mortier, étaient apparus, contrairement aux instructions du Quai d'Orsay et du Ministère de la guerre, comme protecteurs de la population albanaise et de leur destin tragique lors de la Grande guerre. Pour le major Jacques Burcart et, après la guerre, membre de l'Académie française, ces Albanais étaient *"nos collaborateurs pendant les dures offensives, qui avaient conquis le coeur de tous les Français qui les ont connus."* Dans le cadre de *«ce complot des généraux français»* dans les Balkans, pendant la Première guerre mondiale, le commandant Edouard Mortier jouera un rôle particulier. L'auteur essaie d'éclairer dans le roman pour la première fois le personnage de ce général, notamment à travers des contacts qu'il aura avec le personnage principal de la saga, le Père, son protecteur et son sauveur dans le temps où il travaille dans l'administration franco-albanaise à Pogradec, en tant que traducteur et inspecteur des premières écoles nouvellement créées en langue albanaise, à Pogradec. Le personnage de ce général de même que celui des autres généraux, fondateurs de la République de Korçë (conjointement au premier lycée en langue française dans cette ville), qui ont effectué une véritable mission civi-

lisatrice en Albanie, pendant la Grande guerre, et qui sont tombés dans l'oubli durant un demi siècle, revivront, pour la première fois, à dessein, dans le roman de Starova. Le roman fera également la lumière sur la relation sentimentale, puis même sur le mariage entre l'Albanaise chrétienne Atina Sotir Lazare et le général Mortier. Ce roman, qui, en grande partie, est écrit en France, lors du séjour de l'auteur dans la villa des écrivains européens Mont-Noir, en tant que lauréat du prix «Marguerite Yourcenar», et qui est le fruit des recherches effectuées à Paris par l'auteur pendant son séjour d'étude de trois mois à Paris en qualité d'invité de la Bibliothèque nationale de France François Mitterand, jettera une nouvelle lumière concernant les pages méconnues, brillamment écrites sur une humanité profonde et une compréhension de la population locale, de la part d'une partie de l'Armée d'orient lors de la Grande guerre.

Le roman *Langue maternelle (ou Balkanbabel)* constitue le neuvième livre de la saga et représente une sorte de variante balkanique du roman *Boudard et Pécuchet* de Flaubert, où le Père et Clément Kamilski s'adonnent à leur mission utopique de libérer leurs langues respectives (l'albanais et le macédonien) d'«ottomanismes» soit disant «dangereux» (comme par exemple «bachi-bouzouk»), pour constater à la fin que s'ils réussissaient jusqu'au bout dans leur tâche imaginée, ils resteraient sans grandes parties de leur langue, pour ne pas dire complètement sans elle. Ce roman se veut une métaphore pour dénoncer les conséquences d'épurations ethniques dans les Balkans, manifestées particulièrement pendant les guerres fratricides dans l'ancienne Yougoslavie.

Le temps des janissaires est le dernier, le dixième tome de la saga. L'auteur se documentait à ces fins pendant plusieurs décennies. Si le thème du janissarisme lui-même, qui est une métaphore sur les méta-

morphoses de l'identité balkanique, est présent dans tous les autres neuf tomes de la saga balkanique, dans le dernier l'auteur essaie de le traiter dans un contexte à la fois moderne et universel.

A l'annonce de la saga balkanique de Starova et à propos de sa traduction en plusieurs langues, la critique littéraire européenne notera que *ses propres ouvrages trouveront leur juste place entre les romans d'Ismail Kadare et de Danilo Kis. Si cet auteur s'oriente avec la même facilité que le premier dans les labyrinthes de l'espace et du temps balkanique, il partage avec le second le plus émouvant hommage rendu à une figure paternelle – dans le Cirque de famille, l'inoubliable Edouard Sam s'efforçait de rédiger un indicateur universel des chemins de fer, quand le père de Starova aussi démesuré que chimérique: "Ma mère racontait aussi que pressentant sa fin prochaine, il avait re-déménagé à plusieurs reprises le classement de ses livres comme pour le rapprocher des questions, quand il ne serait plus."*

Luan Starova, devenu membre de l'Académie macédonienne des sciences et des arts pour son œuvre littéraire, a mené une carrière universitaire puis diplomatique qui l'a conduit à confronter, à multiples reprises, les cultures orientales et occidentales, ainsi qu'à intégrer l'identité balkanique dans sa production romanesque. Il a été le premier Ambassadeur de la République de Macédoine en France. Il est commandeur de l'Ordre des arts et des lettres (2000).

Објавени дела (избор)

1. *Татковите книги* / Луан Старова. - Скопје : Македонска книга, 1992. - 186 стр. - (Лоза)
2. *Les livres de mon père* / Luan Starova // *Ecriture* : [revue littéraire dirigée par Françoise Fornerod, Daniel Maggetti, Sylviane Roche], 41. - Lausanne : Printemps, 1993. - Стр. 82-92
3. *Librat e Babait* / Luan Starova. - Shkup : Flaka, 1995. - 183 стр. - (Biblioteka "Jehona")
4. *Les livres de mon père* / Luan Starova ; traduit du macédonien et de l'albanais par Clément d'Icartéguy. - [Paris] : Fayard, [1998]. - 301 стр. - (Littérature étrangère Fayard)
5. *Babamın Kitapları* / Luan Starova ; çeviren Orhan Suda. - İstanbul : YKY, [2000]. - 168 стр.
6. *Татковите книги* / Луан Старова. - Скопје : Матица македонска, 2001. - 255 стр. - (Избрани дела / Луан Старова ; приредил Раде Силјан). – Европскиот книжевен дострел на Луан Старова / Петар Атанасов. - Стр. 221-252
7. *Les livres de mon père : (extrait)* / Luan Starova ; traduit du macédonien par Clément d'Icartéguy // *Balkans en feu : à l'aube du XXe siècle : [romans, nouvelles, reportages] / textes réunis et présentés par Timour Muhidine et Alain Quella-Villéger.* - [Paris] : Omnibus, [2004]. - Стр. 863-875

8. *Librat e Babait* / Luan Starova. - [Tiranë] : Toena, [2006]. - 278 стр. - (Saga Ballkanike "Kështjella prej hiri" ; 1)
9. *Babamın Kitapları* / Luan Starova ; çeviren Orhan Suda. - 2. baskı. - İstanbul : YKY, [2007]. - 166 стр.
10. *Le temps des chèvres* / Luan Starova ; traduit du macédonien par Clément d'Ïcartéguy. - [Paris] : Fayard, [1997]. - 273 стр. - (Littérature étrangère Fayard)
11. *Les temps des chèvres* : extrait : romans étrangers / Luan Starova // Lire, n 257 (été 1997), pp. 94-98
12. *Zeit der Ziegen* / Luan Starova ; aus dem Makedonischen von Roberto Mantovani. - [Zürich] : Unionsverlag, [1999]. - 196 стр.
13. *Η εποχή των αιγών* / Λούαν Στάροβα ; μετάφραση Νάγια Οικονομοπούλου. - [Αθηνά] : Εκδόσεις Πατάκη, [1999]. - 201 стр. - (Σύγχρονη ξένη λογοτεχνία ; 71). - *Προλογος* / Βασίλης Βασιλικός. - Стр. 7-9
14. *Vrijeme koza* / Luan Starova ; s makedonskog preveo Mate Maras. - [Zagreb] : Znanje, [2000]. - 163 стр. - (Hit ; kolo 49, sv. 292). – Roman o kozjem vremenu / Edgar Morin, стр. 161-163
15. *Времето на козите* / Луан Старова. - Скопје : Матица македонска, 2001. - 187 стр. - (Избрани дела / Луан Старова ; приредил Раде Силјан). – Балканската сага на Луан Старова : [реч на промоцијата на германското издание на романот *Времето на козите* (Die Leit der Liegen) одржана на 9. март 2000 год. во Скопје] / Петер Рау ; превод Зорица Симовска. - Стр. 167-181. - Балканските идеи во романот *Времето на козите* на Луан Старова / Едгар Морен. - Стр. 183-187
16. *Времето на козите* / Луан Старова ; превод Николай Стоянов. - София : „Библиотека 48“, 2002. - 151 стр.
17. *Времето на козите = Čas koz = The time of the goats* / Луан Старова ; prevedla Lidija Dimkovska,

translated from the Macedonian by Margaret Reid // Vilenica 2002 : Mednarodno pisateljsko srečanje = International Writers' Gathering = Rencontre internationale des écrivains. – Ljubljana : Društvo slovenskih pisateljev, 2002. - Стр. 422-441

18. *Koha e dhive* / Luan Starova. - [Shkup, Prishtinë, Tiranë] : Logos - A, [2004]. - 266 стр. - (Divan)

19. *Il tempo delle capre* / Luan Starova ; a cura di Maria Teresa Giaveri ; prefazione di Edgar Morin. - [Napoli] : Tullio Pironti, [2005]. - 175 стр.

20. *Czasy kóz* / Luan Starova ; przełożyła Dorota Jovanka Ćirić. - Warszawa : Oficyna 21, 2005. - 201 стр.

21. *Koha e dhive* / Luan Starova. - [Tiranë] : Toena, [2006]. - 224 стр. - (Saga Ballkanike "Kësh-tjella prej hiri" ; 2)

22. *Keçiler Dönemi* / Luan Starova ; çeviren Orhan Suda. - 2. baskı. - İstanbul : YKY, [2007]. - 161 стр.

23. *Vremea caprelor* / Luan Starova ; traducere Ana Andreescu. - [București] : Universal Dalsi, [б. г.]. - 260 стр.

24. *Балкански клуч* / Луан Старова. - Скопје : Матица македонска, 2001. - 275 стр. - (Избрани дела / Луан Старова ; приредил Раде Силјан). - Меѓу исповед и проповед / Гане Тодоровски. - Стр. 265-275

25. *Balkáni kulcs* / Luan Sztarova // *Balkáni kulcs* : harminchat macedóniai elbeszélő / fordította Hász Magdolna. - Budapest : Napkút, 2005. - Стр. 239-246

26. *La clef des Balkans* / Luan Starova ; traduit du macedonien Harita Wybrands // *The Macedonian P.E.N. Review*, (Summer 2006), pp. 139-145

27. *Атеистички музеј* / Луан Старова. – Скопје : Култура, 1997. - 201 стр. - (Современа македонска проза)

28. *Extraits du Musée de l'Athéisme* / Luan Starova // *Colloque des [8e] Rencontres poétiques internationales en Suisse romande*, [Neuchâtel], 2000, pp. 140-142

29. *Le Musée de l'athéisme* / Luan Starova ; traduit du macédonien par Harita Wybrands. - [Paris] : Fayard, [1999]. - 309 стр. - (Littérature étrangère Fayard)
30. *Tanrıtanımazlık Müzesi* / Luan Starova ; çeviren Orhan Suda. - İstanbul : YKY, [2007]. - 182 стр.
31. *Атеистички музеј* / Луан Старова. – Скопје : Матица македонска, 2001. - 220 стр. - (Избрани дела / Луан Старова ; приредил Раде Силјан). – Атеистичкиот музеј – метафора на тоталитарната идеологија : (читајќи го романот Атеистички музеј на Луан Старова) / Леон Сомвил. - стр. 213-220
32. *Балкански жртвен јарец* / Луан Старова. - Скопје : Култура, 2003. - 181 стр. - (Современа македонска проза)
33. *Kurbani Ballkanik* / Luan Starova. - [Tetovë] : Brezi 9, 2006. - 188 стр. - (Biblioteka Exit)
34. *Balkanski žrtveni jarac* / Luan Starova ; prevela Milena Tanasijević. - [Beograd] : Narodna knjiga-Alfa, 2007. - 217 str.
35. *Патот на јагулите* / Луан Старова. – Скопје : Матица македонска, 2000. - 214 стр.
36. *Патот на јагулите* / Луан Старова. – Скопје : Матица македонска, 2000. - 239 стр. - (Избрани дела / Луан Старова ; приредил Раде Силјан). - Автор на воведот Предраг Матвеевиќ.
37. *Ервехе* : книга за една мајка / Луан Старова. - Скопје : Ѓурѓа, Куманово : Македонска ризница, 2005. - 348 стр. - (Едиција Современа македонска проза)
38. *Ервехе* : книга за една мајка / Луан Старова. - 2. изд. - [Скопје] : Ѓурѓа, Независни изданија, [2006]. - 348 стр. - (Библиотека Ризница)
39. *Пресадена земја* / Луан Старова. - [Скопје] : Ѓурѓа, Независни изданија, [1998]. - 222 стр. - (Едиција Современа македонска проза)

40. *Сицилиите* / Луан Старова // Тајна одаја : антологија на македонскиот расказ на XX век / избор, предговор и редакција Катица Ќулавкова. - [Скопје] : Три, [2000]. - Стр. 220-222. - (Библиотека Планета)

41. *Тврдина од пепел* : сицилите / Луан Старова. - [Скопје] : Гурѓа, Независни изданија, [2002]. - 343 стр. - (Едиција Современа македонска проза)

42. *Le rivage de l'exil* / Luan Starova ; roman traduit du macédonien par Clément d'Icartéguy ; préface d'Edgar Morin. - [Б. м.] : Éditions de l'Aube, [2003]. - 283 стр.

43. *Полифонисти* / Луан Старова ; превод Петър Караангов // Македонската литература в новия век. – [Б. м.] : PEN Bulgaria, [2006]. - Стр. 203-208

44. *Rivages de l'exil*, Luan Starova [извадок] // La malédiction des Balkans : la Via Egnatia (2) // Le Figaro (29 juillet 2003), p. 24. - Les routes mythiques

45. *Le communisme avait déjà tracé ses frontières* / Luan Starova ; traduit du macédonien par Jacques Gaucheron, avec la complicité de l'auteur // Méditerranéennes, 7 (Automne 1995), pp. 101-107

46. *Балканска сага* / Луан Старова // Пристапни предавања, прилози и библиографија на новите членови на Македонската академија на науките и уметностите : кн. 15. - Скопје : МАНУ, 2006. - стр. 127-179

Другите за делата на Луан Старова (избор)

1. *Таткото - свет на духовноста* : кон романот „Татковите книги“ од Луан Старова, „Македонска книга“, Скопје, 1992 г. / Слободан Мицковиќ // Нова Македонија

2. *Годишните времиња на спомените* / Гордана Михајлова-Бошнакоска // Нова Македонија, год. XLIX, бр. 16701 (21 јули 1993), стр. 12
3. *Les temps des chèvres* : par Luan Starova / Lili Braniste // Lire, n 254 (avril 1997), p. 71
4. *Les chèvres de Luan Starova* / Alain Bosquet // Magazine littéraire, N 354 (Mai 1997), p. 85
5. *Luan Starova* : un Don Quichotte balkanique / Eric Faye // Figaro, (19 juin 1997)
6. *Le massacre des innocents* : une fable macédonienne / Marie-Françoise Allain // Le Monde Diplomatique, 31 (juillet 1997)
7. *Luan Starova : Les temps des chèvres* / Jacques Gaucheron // Europe : revue littéraire mensuelle, 75e année, N 823-824 (Novembre-Décembre 1997), p. 229
8. *Luan Starova, Le temps de chèvres*, traduzione di Clément d'Icartéguy, Paris, Fayard, 1997, pp. 274. / Nullo Minissi // Belfagor, anno LIII, 313 (31 gennaio 1998), pp. 111-113
9. *Coup de Cœur* : Les temps des chèvres : Luan Starova / Josette Rasle // Missives, 209 (Mars 1998), p. 15
10. *Zërat e historisë në ligjërim legjendar* : romani "Koha e dhive" i Luan Starovës me mjaft sukses në frëngjisht / Remzi Përnaska // Drita, v. 1, b. 1901 (10 maj 1998), f. 3, 7
11. *Le livre de mémoire de Luan Starova* / Laurand Kovacs // La Croix (9 janvier 1999), p. 17
12. *Les Livres de mon père* : Luan Starova / Francis Wybrands // Études : revue mensuelle, T. 390, n 5 (mai 1999), p. 706
13. *Romans de famille* / Eric Naulleau // Qantara : magazine des cultures Arabe et Méditerranéenne, N 33 (automne 1999), pp. 74-76

14. *Балканска сага* : Луан Старова : 1941 / Светови : (портрети и профили I) / Георги Старделов. - Скопје : Гурѓа, 2000. - Стр. [527]-537. - (Македонска книжевност. Избрани дела / Георги Старделов ; т. 8)
15. *Die Ziege Stalinka und die Partei* : Luan Starova erzahlt mazdonische Geschichte(n) von Skopje / Daniela Strigl // Der Standard Album (19 Februar 2000)
16. *Pozdrav balkanskom bratu* / Edgar Morin // Oslobodenje, god. LVII, br. 19251 (23.IX.2000)
17. *Егзистенционален и метафизички квалитет* : Луан Старова „Патот на јагулите“, „Матица македонска“-Скопје 2000 / Ефтим Клетников // Пулс, (27 октомври 2000), стр. 48-49
18. *Janjičarski duh Balkana* / Jadranka Pintarić // Vjesnik (6. XII 2000)
19. *Гротескното во романот Времето на козите од Луан Старова* / Африм А. Реџеџи // Спектар : списание за литературна наука. – Скопје : Институт за македонска литература, 2001. - Год. 19, бр. 38, стр. 223-229
20. *Luan Starova, un écrivain attaché  ses deux langues, et  la Macédoine pluri-ethnique* // Les Albanais : grand reportage // Peuples du Monde : revue de la Mission catholique, N 347 (juin 2001), pp. 24-25
21. *Luan Starova* : „Vremea caprelor“ : traducere de Ana Andreescu / Diamanta Ștefanide // Jurnalul de București, Anul 9, Nr. 443 (17-23 august 2001)
22. *Атеистичкиот музеј - метафора на тоталитарната идеологија* : читајќи го романот „Атеистички музеј“ од Луан Старова / Леон Сомвил ; превод од француски Блерина Старова // Стожер : ревија за литература, култура и уметност, год. 5, бр. 46-47 (септември-октомври 2001), стр. 55-57
23. *Romaneskna lirizacija totalitarizma* / Borislav Pavlovski // Zarez, III/69 (6. prosinca 2001), str. 40

24. *Legenda o Balkanu u obzoru evropske filozofije velikih epskih formi* / Peter Rau ; s njemačkog prevela Mira Đorđević // Novi izraz : časopis za književnu i umjetničku kritiku, god. 3, knj. 3, br. 14-15 (zima 2001 - proljeće 2002), str. 27-44

25. *Балканската сага на Луан Старова* / Али Алиу // Стожер (март-април 2002), стр. 22-23

26. *Директна врска со животот* / Ристо Лазаров // Стожер (март-април 2002), стр. 24-25

27. *Le Roman politique : fictions du totalitarisme : suivi de : Le Cannibalisme idéologique* / Nikola Kovač ; préface de Tiphaine Samoyault. - Paris : Michalon, 2002. - Pp. 187-189

28. *Кошмарот на останувањето* : „Тврдина од пепел“ - Луан Старова - издаваштво „Ѓурѓа“ / Ристо Лазаров // Дневник, бр. 2016 (2 декември 2002)

29. *Protiv intelektualnog janjičarstva* / Luan Starova ; Boris Beck // Zarez, IV/73 (31. siječnja 2002), str. 8-9

30. Luan Starova : *Le rivage de l'exil* : traduit du macédonien par Clément d'Içartéguy, préface d'Edgar Morin, éditions de l'Aube, 2003, 283 pages, 19,95 euros // [Le Courrier des Balkans](http://balkans.courriers.info/article3250.html) : Le portail francophone des Balkans,
<http://balkans.courriers.info/article3250.html>

31. *L'épopée d'une famille déracinée d'Albanie en Yougoslavie* / Jean-Arnault Dérens // Le temps, (26 juillet 2003)

<http://www.letemps.ch/livres/critique.asp?objet=2085>

32. *Книжевно освојување на Европа* : романескната книжевна балканска сага на Луан Старова / Ерик Ноло // Утрински весник, год. 4, бр. 1297 (16.10.2003), стр. 19

33. *Луан Старова и „Велја кутија“* : реч за романот „Тврдина од пепел“ од академик Луан Ста-

рова / Матеја Матовски // Портал : гласник на Македонски духовни коначи, год. 5, бр. 9-10 (2004), стр. 65

34. *Luan Starova - Schriftsteller und Brückenbauer* : Leben und Werk / Gabriella Schubert // Make-donien : Prägungen und Perspektiven. – Wiesbaden : Harrassowitz, 2005. – Pp. [223]-234. – (Forschungen zu Südosteuropa : Sprache, Kultur, Literatur ; 1)

35. *Брегот на егзилот или балкански замки* / Хеди Бурауи // Синтези : македонски книжевен гласник, бр. 1 (2005), стр. 28-29

36. *Kozia kontrrewolucja* : pierwszy od 20 lat przekład macedońskiej książki w Polsce / Paulina Wilk // Rzeczpospolita (09.03.2005)

37. *Слики и архетипи* (кон италијанското издание на романот „Времето на козите“ од Луан Старова - “Il tempo delle capre”, Tullio Pironti Editore, Наполи 2005) / Марија Тереза Џавери ; превод од италијански Анастасија Ѓурчинова // Синтези : Македонски книжевен гласник бр. 2 (2005), стр. 79-81

38. *Macedońska koza* : (L. Starova: Czasy kóz) / Ewa Cichowicz // Nowe Książki 08/2005

39. *Роман - мајка* : Луан Старова: „Ервехе“, Ѓурѓа и Македонска ризница, Скопје, 2005 / Ристо Лазаров // Форум плус, год. 1, бр. 5 (15 октомври 2005), стр. 55

40. *Одисеј, Икар или само апостол на занесеништвото?* : (Луан Старова: „Ервехе“) / Гане Тодоровски // Акт, (30 декември 2005), стр. 12-13

41. *Czasy Kóz* : recenzja / Paulina Miernik // Panorama Kultur : Europa mniej znana. - <http://www.-pk.org.pl/artykul.php?id=277&krajePage=2>

42. *"Bodaj koze sasiada szlag trafil!"* : Luan Starova. Czasy koz. 1993 (mac.) // Thought for food (19.01.2006). -<http://thought4food.blox.pl/2006/01/Bodaj-kozesasiada-szlag-trafil.html>

43. *Vivere in due lingue: l'opera letteraria di Luan Starova* / Anastasija Gjurchinova // *Crocevia* 7/8 : scritte straniere, migranti e di viaggio; narrativa portoghese contemporanea. - Nardo : Besa, 2006. - Pp. 172-177
44. *Херменефтика на семејниот егзил* : (Луан Старова: „Ервехе“, изд. „Гурѓа“, Скопје, 2005) / Елизабета Шелева // Синтези : македонски книжевен гласник, бр. 3 (2006), стр. 48-50
45. *Емиграцијата, двојазичноста и корените на балканскиот идентитет* : есеј за прозата на Луан Старова / Луан Топчиу ; превод од албански Џабир Ахмети // Акт : списание за книжевност и култура, год. 3, бр. 19 (31.10.2006), стр. 44-46
46. *Bałkańska przypowieść polityczna* / Michał Radgowski // *Rzeczpospolita* (04.11.2006)
47. *Претставување на писателот Луан Старова* / Елизабета Шелева // Предавања на XXXIX меѓународен семинар за македонски јазик, литература и култура : (Охрид, 14. VIII - 31. VIII 2006 г.). – Скопје : Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, 2007. - Стр. [319]-325
48. *Миграциска естетика* / Африм Реџеџи // Спектар : списание за литературна наука. – Скопје : Институт за македонска литература, 2007. - Год. 25, бр. 49, стр. 187-190
49. *Мојот балкански брат* : критиката за Луан Старова / Едгар Морен // Синтези : македонски книжевен гласник, 8 (2007), стр. 24–25
50. *Придонес во европските литератури* : критиката за Луан Старова / Морис Друон // Синтези : македонски книжевен гласник, 8 (2007), стр. 25–26
51. *Како да се излезе од лавиринтот на балканското варварство* : критиката за Луан Старова / Филип Делаво // Синтези : македонски книжевен гласник, 8 (2007), стр. 28

52. *Творештвото во балкански и универзален контекст* : по повод Балканската сага на Луан Старова / Матеја Матевски // Синтези : македонски книжевен гласник, бр. 10 (2008), стр. 24-25

53. *Macédoine* : Luan Starova (né en 1941) // *Lettres européennes : Manuel d'histoire de la littérature européenne* / Annick Benoit-Dusauso, Guy Fontaine. - 2ème édition. - [Paris]: De Boeck université, 2007. - Pp. 821-822

54. *Macédoine* / Monique Delaroche // *Télérama*, n° 2672 (28.03.2001), p. 6

55. *Ekzili i Starovës, "Kështjella prej hiri" ngërthyer me sagë* / Anisa Ymeri // *Korrieri* (08.09.2006), f. 30

56. Радио France-Culture, "Agora", Luan Starova (*Les Livres de mon père*), Gilles Lapouge (5 janvier 1999).

57. 'Sanatçının ülkesi sanattır' : Luan Starova, Balkan dünyasının trajedisini şiirsel, ironik ve yergili bir dille aktarıyor / Meltem Kerrar // *Cumhuriyet* (05.11.2000)

58. *Balkański syndrom autodestrukcji* / Luan Starova ; rozmawiała Miłada Jędrzyk ; wywiad przełożyła Dorota Jovanka Ćirlić // *Gazeta Środkowoeuropejska* (28.12.2006), стр. 19

Избор на некои промоции и собири

1. За *Les temps des chèvres*. Радио *France culture*, емисија *Lettres ouvertes*, 18.06.1997, Roger Vrigny и Christine Jordis.

2. Présentation du roman *Le Temps des Chèvres* de Son Excellence M. Luan Starova, Ambassadeur de la République de Macédoine en France, 2 octobre 1997, Paris. Промотери Robert Badinter, Roland Bernard, Edgar Morin.

3. Rencontre avec Luan Starova à l'occasion de la parution de son ouvrage «Les livres de mon père». Промотери Nikola Kovac, Eric Faye. Paris, 27 novembre 1998.

4. Претставување на книгата *Пресадена земја* од Луан Старова, промотор Гане Тодоровски. Скопје, Дом на АРМ, 24.12.1998.

5. За *Les Livres de mon père*. Радио *France culture*, емисија *Panorama*, 17.02.1999, Michèle Chouchan со Pierre Cabane и J-Y Potel.

6. Pierre-Christian Taittinger - Ancien Ministre Maire du XVIème Arrondissement serait heureux de vous accueillir a la présentation des ouvrages de Luan Starova - écrivain, professeur d'Université, Ancien Ambassadeur de la République de Macedoine en France, *Le temps des chèvres*, *Les livres de mon père*, *Le musée de l'athéisme*. Interventions de Maurice Druon – Secrétaire perpétuel de l'Académie Française, Gérald Antoine - Membre de l'Institut des sciences morales et politiques. Paris, Salle des Mariages, 18 octobre 1999.

7. *Conférence de M. Luan Starova*. "Les Livres de mon Père" et "Le Musée de l'Athéisme". L'Association culturelle de l'Académie de Paris en Sorbonne, 26 Octobre 1999.

8. Промоција на германското издание на романот „Времето на козите“ ("Zeit der Ziegen"). Промотори Георги Старделов и Петер Рау. НУБ „Св. Климент Охридски“ Скопје, 9 март 2000.

9. Промоција на француските изданија на романите „Татковите книги“, „Времето на козите“ и „Атеистички музеј“ од Луан Старова. Промотори Патрик Крисман и Петар Атанасов. Скопје, Француски културен центар, 19 мај 2000.

10. "Balkanlar üstüne birkaç çift söz". Luan Starova'yla Nedim Gürsel konuşuyor. Istanbul, Yapı Kredi

Kültür Merkezi, 06.11.2000, во присуство на Orhan Pamuk.

11. Österreichische Gesellschaft für Literatur, Wien, (8 Juni 2001). Luan Starova liest aus seinem Roman *Zeit der Ziegen*. Deutschsprachige Lesung: Erwin Ebenbauer.

12. Presentation de l'ouvrage de Luan Starova «Le rivage de l'exil». Interventions de Marion Hennebert, Laurent Kovacs, Eric Naulleau. Paris, 30 septembre 2003.

13. *Les frontières des Balkans*, Rencontre avec Luan Starova et Edgar Morin, Arcueil, 6 mars 2004.

14. Rencontre avec Luan Starova sur le thème Le Saga Balkanique. L'Association des Etudiants Albanais a l'Université de Lausanne (8 avril 2004).

15. Беседа на Петре М. Андреевски по повод пристапното предавање на Луан Старова за член на Македонската академија на науките и уметностите на тема *Балканска saga*. Скопје, МАНУ, 21 април 2004.

16. Table ronde *Les Balkans, dans l'œuvre de l'écrivain Luan Starova*. Séance présidée par M. le ministre Jacques Augarde et animée par les professeurs Annie Gruber, Edmond Jouve, Patrick Rambaud. Université René Descartes - Paris 5, Faculté de Droit, 25 novembre 2004.

17. Presentation of *Il tempo delle capre*. Participants: Michele Capasso, Mateja Matevski (speech), Nullo Minissi (speech), Luan Starova and Geraldina Colotti. The Fondazione Laboratorio Mediterraneo, Naples, 27th February 2005.

18. По повод 23 април - Светскиот ден на книгата НУУБ „Св. Климент Охридски“ - Битола и Француската алијанса - Битола организираа Книжевна средба со академик Луан Старова и промоција на *Ервехе*.

19. Промоција на грчкото издание на *Времето на козите*, Атина, 18.05.2005.

20. Саем на книга во Улцињ (27.07.2006), претставен од Али Подримја и Фатмир Точи.

21. Incontro con l'autore Luan Starova. VI Seminario internazionale di studi italo-albanesi "Albanesi d'Italia e albanesi in Italia". La letteratura ponte di dialogo interculturale tra antiche e nuove identità. Università della Calabria - Cosenza, 8 ottobre 2006.

22. Panairi i Librit në Vlorë (11.08.2007).

23. Table ronde : *La recherche d'une langue avec David Albahari, Rajko Djuric, Brina Svit, Luan Starova animée par Anne Madelain. D'encre et d'exil - Terres d'imaginaire, Paris, Centre Pompidou, 2 décembre 2007.*

24. Dialogue autour du dernier livre de Luan Starova *Le Temps des chèvres* (Fayard, 1997) avec la participation des écrivains Predrag Matvejevitich et Eric Faye, 4 mars 1997, La maison des écrivains, Paris.

Признанија и награди за *Балканската сага*

1. Награда „Стале Попов“ од Друштвото на писателите на Македонија за романот *Татковите книги* за најдобра прозна книга за 1992 година.

2. Добитник на награда за романот *Времето на козите* на традиционалниот јавен Конкурс за роман на Книгоиздателството „Мисла“ во 1993 година.

3. Расказот *Балкански клуч* од истоимената книга ја добива втората награда на анонимниот конкурс на весникот „Нова Македонија“ во 1995 година.

4. Избран за член на жириото *Prix du ambassadeurs* на француската академија, 1997 година.

5. Француското издание на романот *Времето на козите (Les temps des chèvres)* е номинирано за наградата најдобар странски роман објавен во Франција за 1997 година.

6. Француското издание на романот *Времето на козите* (*Les temps des chèvres*) е номинирано за наградата најдобар европски роман „Jean Monet“. 10ème Salon de la Littérature Européenne les 21, 22 et 23 Novembre 1997 à Cognac.

7. Diplomë per kontribut të shquar në takimin letrar “Zhvillimi i letërsisë ndërkufitare” me lëvrimin e temës “Brigjet e Ekzilit” takim i zhvilluar në Pogradec me pjesëmarrjen e poetëve nga Shqipëria, Maqedonia, Greqia. Biblioteka “Mitrush Kuteli”, Pogradec, 19-20 Qershor 2003.

Прогласен за почесен граѓанин на родниот град Поградец, 2003.

8. Добитник е на француската награда “Marguerite Yourcenar” за *Балканската сага*.

9. За *Балканската сага* е добитник на Медал на Асоцијациите на писатели кои пишуваат на француски јазик.

10. Избран за член на *Société des gens de lettres de France*, Paris 19.05.1998.

11. Patrick Chrisnant (Clément d’Icartéguy) добитник на Златно перо за францускиот превод на романот *Времето на козите*.

12. *Commandeur de l’Ordre des Arts et des Lettres*. Catherine Tasca - Ministre de la Culture et de la Communication. Paris, 25 mai 2000.

13. Literacka Nagroda Europy Środkowej *Angelus*. Teatr Muzyczny Capitol, Wrocław, 02.12.2006.

Изработил:

Љубомир Ѓоревски

Библиотекар-библиограф
МАНУ - Библиотека

